D. Valovoj / G. Lapsina

NEVEK AZ EMLÉK-OSZLOPON

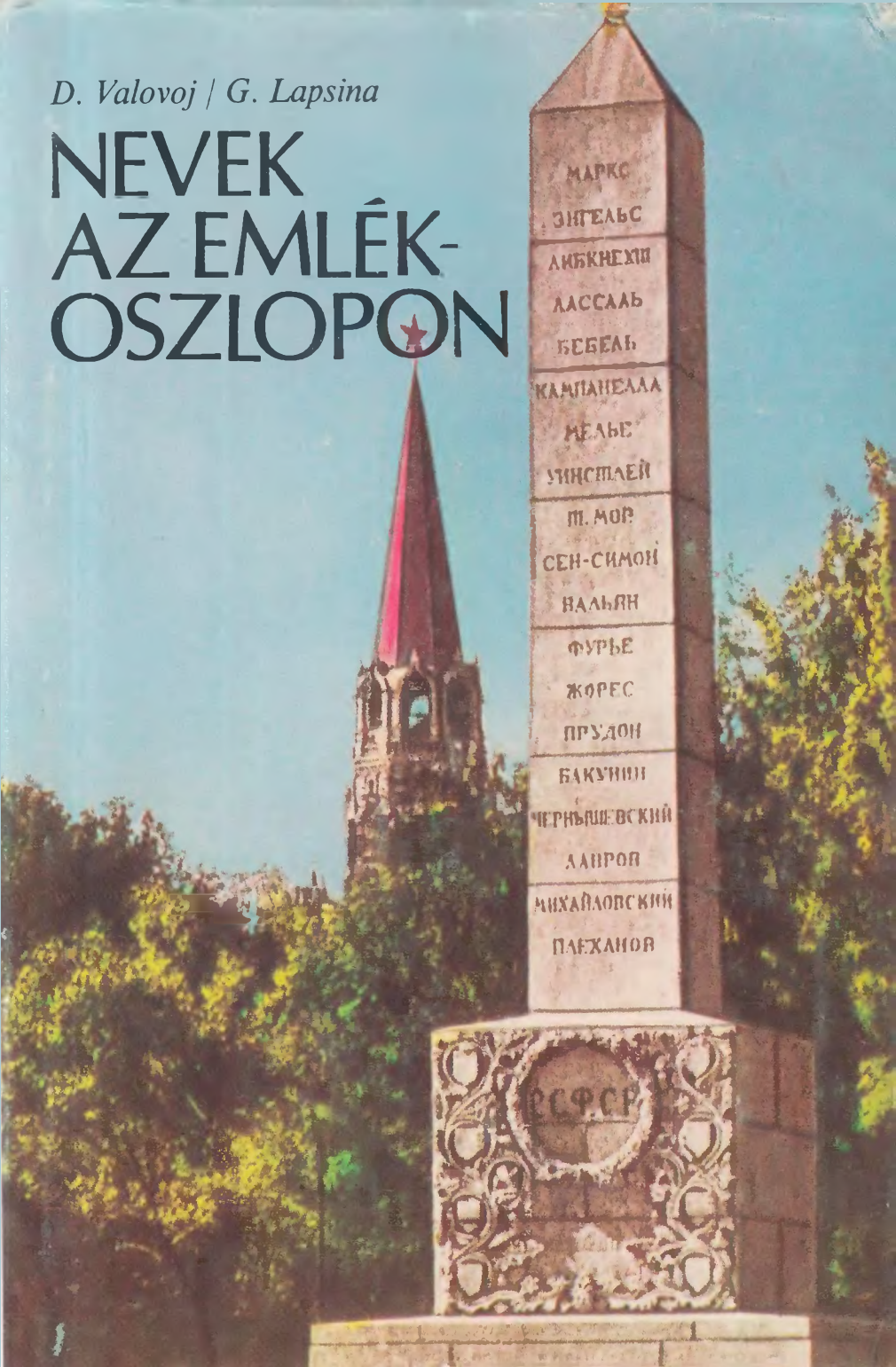

NEVEK OSZLOPON

D. Valovoj / G. Lapsina

NEVEK AZ EMLÉK-OSZLOPON

Kossuth Könyvkiadó / Kárpáti Könyvkiadó 1983

A mű eredeti címe:
D. VALOVOJ, G. LAPSINA· IMENA NA OBELISZKE
IZDATYELSZTVO MOLODAJA GVARGYIJA. MOSZKVA 1980.

Fordította:
DALOS GYÖRGY

ISBN 963 09 2046 8
© MOLODAJA GVARGYIJA, 1980
© HUNGARIAN TRANSLATION Dalos György, 1983
(3498)

Tartalom

Előszó 9
Nem élhetek megnyugodva (Karl Marx) 13
Találkozás, amely egy életre szólt (Friedrich Engels) 33
Semmiféle kompromisszumot! (Wilhelm Liebknecht) 55
Ellenségeink ellensége (Ferdinand Lassalle) 75
Amiről álmodozni kell (August Bebel) 91
Új korszakot hirdető harang (Tommaso Campanella) 111
A „Testamentum" (Jean Meslier) 129
A szabadság és igazság törvénye szerint (Gerard Winstanley) 143
Utópia szigetének fejedelme (Morus Tamás) 157
Miénk a jövő (Henri de Saint-Simon) 175
A Párizsi Kommün barikádjain (Edouard Vaillant) 191
A társadalombölcselet sarkigazsága (Charles Fourier) 207
Az élet és a harc öröme (Jean Jaurès) 223
Az igazságtalan igazság (Pierre Proudhon) 239
Nyugtalan szellem (Mihail Bakunyin) 257
Meggyőződésem diadalra jut (Nyikolaj Csernisevszkij) 273
Tagadjuk meg a régi világot (Pjotr Lavrov) 291
Üssétek mindkét fejét (Nyikolaj Mihajlovszkij) 305
Más kiutunk nincs (Georgij Plehanov) 321
Irodalomjegyzék 341

Hűséges barátunknak
és megbizható
segitőtársunknak,
MARIJA AGEJEVNA LAPSINÁNAK

Előszó

A Kreml Sándor-kertjében áll egy emlékoszlop, amelyet a szabadságért küzdő híres gondolkodók és harcosok tiszteletére emeltek. Sajátságos ennek az emlékműnek a sorsa.

1918 áprilisában a Népbiztosok Tanácsa Lenin kezdeményezésére jóváhagyott egy dekrétumot, amely szerint lebontják a cárok és kiszolgálóik történelmileg vagy művészetileg értéktelen emlékműveit, s ezek helyett Moszkvában és a Szovjet Köztársaság más városaiban emlékműveket emelnek a szocializmus és a forradalmi mozgalom kiemelkedő alakjainak.

A művészet eszközeivel folytatandó propaganda tervét Lenin részletesen kifejtette Lunacsarszkij közoktatási népbiztossal folytatott beszélgetésében, aki erre visszaemlékezve így írt: „Vlagyimir Iljics már 1918-ban hívatott és azt mondta, hogy előtérbe kell helyezni a művészetet, mint agitációs eszközt." Hozzátette, hogy Campanella, az utópikus szocializmus előfutára „Napváros" című munkájában olyan freskóról ábrándozott, amelyek hazafias érzelmeket keltenek és ezáltal nevelik az ifjú nemzedéket. „Azt hiszem – mondotta Lenin –, ez egyáltalán nem naivság, és bizonyos változtatásokkal már ma elsajátíthatnók és megvalósíthatnók."

Lenin azt javasolta, hogy a szovjet városok tereit emlékművekkel díszítsük: forradalmárokat ábrázoló szobrokkal és emlékoszlopokkal, a házak falát pedig forradalmi jelszavakkal. Figyelembe véve annak az időszaknak a nehézségeit, óva intett attól, hogy ezeket a műveket azonnal olyan tartós és drága anyagból készítsék, mint a gránit, a márvány, az arany vagy a bronz, és azt tanácsolta, hogy gipszből és betonból építsenek ilyen emlékműveket. Az a fontos, mondotta, hogy ez a művészet közérthető legyen, gondolkodásra serkentsen, emlékeztessen a hősi harcokra, a kultúra és a forradalmi mozgalom kiemelkedő alakjaira.

Lenin javaslata a „monumentális propaganda terve" néven került be a történelembe. „Őszintén szólva – emlékezett vissza Lunacsarszkij –, ez a javaslat teljesen elképesztett és elkápráztatott..."

Szovjet-Oroszország egyik első emlékműve a Sándor-kertben felállított emlékoszlop volt. Ennek felavatására a Nagy Októberi Szocialista Forradalom első évfordulójának előestéjén került sor. Magát az emlékoszlopot 1913-ban építették fel – a cári Romanov-dinasztia fennállásának 300. évfordulója alkalmából. Az emlékművön az uralkodó dinasztia tagjai szerepeltek, az oszlop csúcsát pedig a cári Oroszország címere, egy kétfejű sas ékesítette. Az emlékmű az önkényuralom megingathatatlanságát szimbolizálta. Hagytak egy kis helyet a leendő orosz uralkodók nevének is.

Ám a történelem másként rendelkezett. A több mint 60 évvel ezelőtt az egész országon végigságuldó forradalmi vihar lesöpörte a trónról a cári család utolsó képviselőjét. Az emlékoszlopra is más sors várt. Letörölték róla a régi neveket, levették az oszlop csúcsáról a cári szimbólumot, a kétfejű sast is.

Hamarosan elkészült az új emlékmű – talapzatán sarló-kalapács, az Orosz Szocialista Föderatív Szovjet Köztársaság rövidítése és 19 név: Marx, Engels, Liebknecht, Lassalle, Bebel, Campanella, Meslier, Winstanley (az emlékoszlopon Winstley), Morus, Saint-Simon, Vaillant, Fourier, Jaurès, Proudhon, Bakunyin, Csernisevszkij, Lavrov, Mihajlovszkij, Plehanov.

Sorsuk, életpályájuk, elméleteik és gyakorlati tevékenységük is más volt, de valamennyien a nép felemelkedéséért küzdöttek.

Halhatatlan a neve Marx Károlynak, a nagy tudósnak, forradalmárnak, aki hosszú éveken át vezette a világ proletárjainak harcát a kizsákmányolás alóli felszabadulásért. Marx nevével függ össze a leghaladóbb tudományos világnézet létrehozása, amely a munkásosztály kezébe legyőzhetetlen fegyvert adott a világ átalakítására. Marx élete és tevékenysége példája az emberiség önfeláldozó szolgálatának.

Marx barátja és legközelebbi harcostársa, Engels Frigyes a világtörténelem legkiemelkedőbb tudósai és forradalmárai sorába tartozik. Ez a valóban enciklopedikus tudású ember, lángeszű gondolkodó Marxszal együtt dolgozta ki a tudományos szocializmus tanításait. „Nem lehet megérteni a marxizmust és nem lehet kifejteni sem, ha nem vesszük figyelembe Engels valamennyi mű-

vét" – írta Lenin. Engels egész életét, tudását és lobogó lelkesedését maradéktalanul a világ forradalmi átalakításának szentelte.

Marxnak és Engelsnek, a tudományos szocializmus megalapítóinak, a nemzetközi proletariátus vezéreinek neve joggal díszíti a forradalmi Oroszországnak, annak az országnak az első emlékművét, amelyben gondolataik, terveik megvalósultak.

Morus Tamás, Gerard Winstanley, Tommaso Campanella, Jean Meslier, Claude-Henri Saint-Simon, Charles Fourier az utópikus szocializmus létrehozói voltak. Bár mai szemmel sok minden hibásnak, sőt naivnak tűnik tanításaikban, nem szabad elfeledkezni arról, hogy műveikben az igazságos társadalomról álmodoztak, eszméik közül pedig sokat alkotó módon feldolgoztak és tudományosan átértelmeztek a marxizmus–leninizmus klasszikusai.

Wilhelm Liebknecht, August Bebel, Jean Jaurès, Edouard Vaillant kiemelkedő szerepet játszottak a munkás- és szocialista mozgalom fejlődésében, nevüket halhatatlanná tette a reakció, a tőkés kizsákmányolás, a militarizmus és az imperialista háborúk elleni kérlelhetetlen harcuk.

Nyikolaj Gavrilovics Csernisevszkij, Pjotr Lavrovics Lavrov, Georgij Valentyinovics Plehanov, Mihail Alekszandrovics Bakunyin és Nyikolaj Mihajlovszkij nélkül nem lehet elképzelni az orosz forradalmi demokratikus mozgalom fejlődését. Ezeknek az embereknek az élete és tevékenysége, az a mód, ahogyan szenvedélyesen, bár nem mindig sikeresen keresték a nép felszabadulásához vezető utat, aláhúzza annak a lenini gondolatnak a mélységét, amely szerint Oroszország „megszenvedte magából a marxizmust".

Pierre Proudhon és Ferdinand Lassalle, a kispolgári szocializmus képviselői munkáikkal és tetteikkel a szocializmus térhódítását segítették elő Franciaországban és Németországban.

Ezeknek az embereknek a többsége már életükben kiváltották az uralkodó osztályok izzó gyűlöletét, tanításaik miatt állandó üldöztetésben és nélkülözésben volt részük. Vajon nem jelképes-e a tény: azok az emberek, akiknek nevét az első szocialista köztársa-

ság első forradalmi emlékoszlopára rávésték, összesen több mint háromszáz évet töltöttek száműzetésben, börtönben és földalatti kazamatákban. Életüknek ez majdnem a felét tette ki!

Emlékeznünk kell Lenin figyelmeztetésére, amely szerint „a történelmi érdemeket nem annak alapján ítéljük meg, hogy *mit nem nyújtottak* a történelem szereplői a mai követelményekhez képest, hanem aszerint, hogy *mi újat* adtak elődeikhez képest".

A „Nevek az emlékoszlopon" című könyv róluk, sorsukról és a nép felszabadításáért vívott harcukról emlékezik meg. Röviden jellemezzük nézeteiket, bemutatjuk e forradalmároknak a szabadságharcosok következő nemzedékeire gyakorolt befolyását. Egy-egy rövid tanulmányban természetesen nem fejthetjük ki teljes rendszerességgel a forradalmárok tudományos gyakorlati tevékenységét, nem tárhatjuk fel kellő részletességgel működésük árnyoldalait és tévedéseiket. De nem is ez a feladatunk.

A szerzők célja az volt, hogy az olvasóban mélyebb érdeklődést keltsenek a könyv hősei iránt. És ha az olvasó e könyv utolsó oldalát is átlapozva többet szeretne tudni róluk, a csatolt bibliográfiából eligazítást kaphat.

A szerzők ezúton mondanak köszönetet T. Valovajának, aki nagy segítséget nyújtott a Morusról és Winstanleyről szóló tanulmányok megírásához.

Nem élhetek megnyugodva

KARL MARX

(1818–1883)

1841-ben egy berlini irodalmi folyóiratban jelent meg az alábbi vers:

„Lelkemet mi megragadja,
Nem szemlélhetem tunyán.
Nem élhetek megnyugodva,
Tétlenül és ostobán.
. . . . . .
Hadd törjek hát új világba.
Pillanat se múljon el,
Melyben agyam rest vagy kába,
S akaratom nem tüzel.

Soha, soha megpihenni,
Görnyedni járom alatt:
Követelni, vágyni, tenni, –
Ha más nincs, ez megmarad."

E sorok szerzője a fiatal Marx volt. Sok-sok év telik még el, amíg a világ megismeri a nevét, de ez az eleven, energikus fiatalember már akkor is kitűnt kortársai közül. Környezetét nemcsak elemző gondolkodásával és enciklopedikus ismereteivel, hanem fékezhetetlen energiájával és elméleti merészségével is elképesztette. A fiatal Marx hihetetlenül érzékeny volt az igazságtalanságra, együttérzett az emberekkel – de nem azokkal, akiknek palotái színes homlokzatukkal büszkélkedtek Berlin belvárosában, hanem azokkal, akik a porosz királyság fővárosának peremén tengődtek. Ezt az érzést számos barátja nem ismerte: ilyesmiről nem volt szokás komolyan eltűnődni. Tönkrement parasztok? A gyárkapukból kitóduló, rosszul öltözött munkások? Valóban, minek erről gondolkodni, ha a napsütötte egyetemi előadótermekben hosszú fejtegetéseket lehet hallani a pedáns professzortól a világ egyetemes harmóniájáról?

Marx Károly azonban gyakrabban gondol erre, mint azok szeretnék, akik a szobatudós jövedelmező foglalkozását szánják neki.

Nem azonnal jutott el a tudományos szocializmus később róla elnevezett elméletéhez. Előtte állt még a harc és a gondos, kemény munka nehéz útja:

„Követelni, vágyni, tenni, –
Ha más nincs, ez megmarad..."

Marx Károly 1818. május 5-én született Trierben, egy Rajna-vidéki városban. A Rajna-vidék gazdaságilag és politikailag Németország egyik legfejlettebb területe volt.

Apja, Heinrich Marx, tehetséges, átlagon felüli ember volt, nagyon szerette a fiát, és állandóan gondot viselt szellemi fejlődésére.

1830-tól a fiatal Marx a trieri gimnázium diákja. Jól tanult, és különösen nagy sikereket ért el azokban a tárgyakban, amelyekhez alkotó önállóságra és eleven képzeletre volt szükség. Marx kitűnően megtanulta a latin és a görög nyelvet, könnyen értelmezte a klasszikus szövegeket. Éppen a régi nyelvek szeretete adta Marxnak azt a logikus és ugyanakkor eleven, iróniával teli stílust, amely annyira jellemző műveire. De jeleskedett a rideg matematikában is.

Már ebben az időben fellobban benne a gyűlölet minden megmerevedett és reakciós struktúrával szemben. 1835 őszén, a gimnázium befejezésekor tüntetően nem jelenik meg a hagyományos búcsúlátogatáson, amelyet tanáránál, Lörsnél, a tanítványai fölött rendőri felügyeletet gyakorló besúgónál kellene tennie.

Különösen éles fényt vet a fiatal Marx szellemi arculatára „Egy ifjú elmélkedései pályaválasztáskor" című érettségi dolgozata. A 17 éves gimnazista dolgozatában már „felcsillan az a gondolat" (Mehring), amely egész életét meghatározza: „Ha azt a pályát választottuk, amelyben a leginkább munkálkodhatunk az emberiségért, a terhek nem törhetnek meg bennünket..."

1835 októberében beiratkozott a bonni egyetemre. Ezek az évek a szorgalmas tanulás, a hagyományos fogalmak átértékelésének és az életpálya keresésének az évei. 1836-ban átköltözött Berlinbe, és beiratkozott az ottani egyetem jogi karára. Itt, az uralkodó kon-

zervatív légkör, a junker többség és a polgárság politikai gyávasága dacára még mindig a nagy Hegel szelleme hatott.

Marx a jogtudományon, történelmen, művészetelméleten és idegen nyelveken kívül mind nagyobb szorgalommal tanulmányozta a filozófiát. Filozófiai munkákat olvas, 1837 tavaszán pedig, mint írja, megismerkedik Hegel, majd legtöbb tanítványának munkájával is.

Közeli kapcsolatba került az egyik Hegelt követő irányzat, az ifjúhegeliánusok képviselőivel, akiknek bátorsága, a vallási és filozófiai dogmákkal szembeni megsemmisítő kritikája elnyerte a fiatal gondolkodó rokonszenvét.

1839-től Marx teljes egészében a filozófia tanulmányozásának szenteli idejét. Feszített ütemű munkájának eredménye lett „A démokritoszi és épikuroszi természetfilozófia különbségéről" című disszertációja, amelyért 1841-ben megkapta a filozófia doktora oklevelet. Annak ellenére, hogy Marx ebben a munkájában még Hegel tanítványa, a disszertáció újabb lépést jelentett szellemi fejlődésében: meghirdette azt az elvet, hogy a filozófia aktívan viszonyul a valósághoz, és jelezte ateista nézeteit is.

Ebben az időben kezd Marx politizálni. 1842 októberében munkatársa lesz a *Rheinische Zeitung* című újságnak. A fiatal Marx cikkei határozzák meg az újság tendenciáját, forradalmi demokratikus alaphangját. Érződik bennük a gyűlölet a feudális-monarchista rendszerrel szemben, szenvedélyes hangjuk felhívás a forradalmi harcra. Érthető, hogy ezek a cikkek aggasztották a porosz kormányt. A cenzúra minden egyes számot kíméletlenül megnyirbált. „Komisz dolog szolgamunkát végezni még a szabadság érdekében is, s tűkkel hadakozni husángok helyett" – írta ekkoriban. 1843 elején a kormány betiltotta a *Rheinische Zeitung*ot. Marx ugyanazon év júniusában házasságot kötött Jenny von Westphalennel, aki hűséges társa, segítője és elvtársa lett a forradalmi harcban. A fiatal házasok kezdetben Kreuznachban éltek, majd átköltöztek Párizsba.

Párizs – a dicső forradalmi hagyományok városa. Marx először járt Franciaország fővárosában, és ez az útja lett az összes többi-

hez képest a legemlékezetesebb és legjelentősebb. 1843–1844-ben itt tért át forradalmi, kommunista álláspontra és itt született meg nagy barátsága Engelsszel.

1844 februárjában megjelent a *Deutsch-Französische Jahrbücher* című folyóirat egyetlen száma, amelyben Marx először fejtette ki azt a nézetét, hogy a társadalom kommunista átalakítása az egyetlen reális út a polgári forradalom korlátozottságának leküzdésére és az embereknek a társadalmi, nemzeti és gazdasági bilincsektől való megszabadítására. Ebben az összefüggésben hangsúlyozza a proletariátus mint olyan társadalmi erő szerepét, amely meg tudja valósítani ezt az átalakulást, és már proletár forradalmárként, a munkásosztály ideológusaként „. . . a *tömegekhez* és a *proletariátushoz* fordul".

Ezt a gondolatot Majakovszkij szemléletesen így fejezte ki:

„De Marx előtt
feltárult
a történelem
törvénye.
Ő a kormányhoz
a proletárt
állítja."

(RADÓ GYÖRGY FORDÍTÁSA)

Párizsban Marx aktívan részt vett a német emigráció tevékenységében, munkatársa lett a *Vorwärts* című újságnak. 1845 januárjában azonban a francia hatóságok, hogy a porosz kormánynak kedvében járjanak, kiutasították az újság szerkesztőit és munkatársait. Marx és családja kénytelen volt Brüsszelbe költözni.

Brüsszelben a Marx család megélhetési eszközök nélkül maradt. Egyetlen pénzforrásuk, a napi politikai cikkekért járó honorárium, most megszűnt, mivel a brüsszeli rendőrség, szintén a porosz hatóságokra való tekintettel, megtiltotta, hogy a sajtóban bármit is publikáljon. Engels sietett barátja segítségére. Gyűjtést rendezett Marx Rajna-vidéki hívei és elvbarátai körében, és maga is el-

küldte neki „A munkásosztály helyzete Angliában" című könyvért kapott tiszteletdíjának egy részét.

Brüsszelben mélyen elmerült a munkában. Engelsszel együtt mintegy hat hónap alatt befejezték „A német ideológia" című kéziratukat, itt születik meg a zseniális „Feuerbach-tézisek", amelyekben megfogalmazza az új világnézet alaptételeit.

Marx és Engels az osztályharc korábbi tapasztalatából és az elméleti elemzésből azt a következtetést vonta le, hogy csak a munkások önálló pártja emelheti fel, szervezheti meg és vezetheti a munkásosztályt a régi világ megdöntésére. Európában ekkor érlelődtek meg a polgári demokratikus forradalmak feltételei, közeledtüket számos politikai esemény jelezte, s a munkásosztálynak Marx elgondolása szerint felvértezve kell fogadnia ezeket a forradalmakat. A két barát tehát minden erejét egy forradalmi párt megalakításának szentelte. 1846 elején Marx létrehozta a brüsszeli kommunista levelező bizottságot, amely kapcsolatot tartott fenn a Nagy-Britanniában, Franciaországban és Németországban működő bizottságokkal és csoportokkal. Határozott küzdelmet folytatott a kispolgári szocializmus különböző áramlatainak képviselőivel. 1847 júniusában Londonban Engels részvételével zajlott le a Kommunisták Szövetségének első kongresszusa.

A Marx és Engels által újjászervezett Kommunisták Szövetsége új fejezetet nyitott a forradalmi munkásmozgalom történetében.

A Szövetség második, londoni kongresszusa Marxot és Engelst bízta meg azzal, hogy készítsék el a Szövetség programját. „A Kommunista Párt kiáltványa" 1848 februárjában jelent meg.

„Ebben a műben – írta Lenin Marxról 1914-ben – zseniális világossággal és élességgel fejtették ki az új világszemléletet, a társadalmi élet területére is kiterjedő következetes materializmust, a dialektikát mint a legsokoldalúbb és legmélyrehatóbb fejlődéstant, az osztályharc elméletét és a proletariátusnak mint az új, kommunista társadalom megalkotójának világtörténelmi forradalmi szerepéről szóló elméletét."

Az 1848–1849-es forradalom volt a marxizmus első történelmi próbája.

Az a hír, hogy Párizsban megdöntötték Lajos-Fülöp polgárkirályságát, viharos lelkesedést keltett Brüsszelben. Marx és a februári események előtt nem sokkal Franciaországból kiutasított Engels osztotta az általános örömöt. Közeledett a rég várt nap, amelyről oly sokat álmodoztak – az a nap, amikor a német városok utcaköveire hullnak a gyűlölt koronák, a királyi és fejedelmi hatalom jelképei.

De a reakció nem akarta magát harc nélkül megadni. Brüsszel körül csapatokat vontak össze. Marx, aki nem sokkal előbb kapta meg az örökségét, néhány ezer frankot adományozott a munkások felfegyverzésére.

A belga rendőrség, amelyet megriasztott Marx aktív forradalmi tevékenysége, sietve kiutasította őt az országból. Március 4-én „A tőke" majdani alkotója elhagyta Brüsszelt és elindult Franciaországba, de minden gondolatával hazájában, Németországban járt.

A márciusi berlini barikádharcok után, amikor a reakció kénytelen volt engedni a forradalomnak, a párizsi német emigránsok számára lehetővé vált a hazatérés. Marx Károly 1848 áprilisában érkezett meg Németországba.

Kölnben megalapította a *Neue Rheinische Zeitung*ot, amely első számától kezdve a forradalmi demokrácia szócsöve lett. Marx és Engels pontosan meghatározta e sajtóorgánum programját: felszámolni a porosz és osztrák államot, és létrehozni az egységes német köztársaságot. A *Neue Rheinische Zeitung* következetesen törekedett a forradalom elmélyítésére, proletár álláspontról értékelte a politikai harc fejlődését.

Marx volt a szerkesztőség motorja. Ő határozta meg a lap stratégiai vonalát, ő osztotta fel a feladatokat a szerkesztők között, széles körű levelezést folytatott, szerkesztett, pénzügyeket irányított. Amikor a kiadvány nehéz anyagi helyzetbe került, apja örökségéből jelentős összegeket szánt rá. A 30 éves főszerkesztőnek ragyogó segítőtársai voltak: Engels Frigyes, Wilhelm Wolff, a szerkesztőség titkára, publicista, Georg Weerth költő, Heinrich Bürgers, Ferdinand Wolff és mások. A *Neue Rheinische Zeitung* új és

új hívekre tett szert, és ezzel kihívta maga ellen a vezető osztályok gyűlöletét.

A szerkesztőségi munkán kívül, amely igen sok időt rabolt el tőle, Marx részt vett a kölni Demokrata Társaság vezetésében, tagja volt a demokraták kölni kerületi bizottságának. 1849 tavaszán a bizottság lépéseket tett a munkásszövetségek proletár tömegpártba való egyesítésére, de a reakció támadása meghiúsította a tervet. 1849 májusában a porosz kormány betiltotta az újságot; a *Neue Rheinische Zeitung* utolsó száma teljes egészében vörös színben jelent meg.

„Fel kellett adnunk erődünket – emlékezett vissza Engels a *Neue Rheinische Zeitung* utolsó napjaira –, de fegyvereinkkel, málhánkkal, zeneszó mellett, az utolsó, vörös nyomású szám lobogója alatt vonultunk el..."

Júniusban Marx Párizsba utazott, de a reakció itt sem hagyta őt nyugton. Augusztusban kénytelen volt áttelepülni Nagy-Britanniába, ahol tovább dolgozott a tudományos szocializmus elméletén.

Ez az Engelsszel közösen kidolgozott tudományos világnézet a filozófiai, közgazdasági és társadalmi-politikai nézetek egységes rendszere. A marxizmus az emberi gondolkodás valamennyi korábbi eredményének kritikai elsajátításából és továbbfejlesztéséből fakadt.

A materializmust először Marx munkái terjesztették ki az emberi társadalom történetére, a dialektikus módszert első ízben alkalmazták a természet, a társadalom és a megismerés fejlődéstörvényeinek elemzésére. Igazi forradalmi fordulat volt ez, amely a proletariátusnak legyőzhetetlen elméleti fegyvert adott a kezébe a kizsákmányolók elleni harchoz.

Marx a világ gyökeres megváltoztatásának fő feltételét abban látta, hogy a proletariátust fel kell szabadítani a tőkés kizsákmányolás alól, a burzsoá termelési módot új, haladóbb, kommunista termelési móddal kell felváltani. Ez az átalakulás azonban nem mehet végbe önmagától. A proletariátusnak kíméletlen osztályharcot kell vívnia, amely elkerülhetetlenül elvezet a szocialista forradalomhoz és a proletariátus hatalmához.

A tudományos szocializmus, szemben minden korábbi elmélettel és vallással, amelyek dogmáikat változatlanoknak, örökkévalóaknak hirdették, eleven, folyton megújuló tanítás. „Elméletünk nem dogma, hanem *vezérfonal a cselekvéshez*" – mondotta Marx és Engels.

Az új tanítás elszakíthatatlanul kapcsolódik az emberek gyakorlati tevékenységéhez, a munkásosztály forradalmi harcához. Marx a „Feuerbach-tézisekben" hangsúlyozza a gyakorlat döntő jelentőségét mind a társadalom életében, mind pedig a megismerés folyamatában. A kommunista világnézet forradalmi jellegét a zárótézis fejezte ki: „A filozófusok a világot csak különbözőképpen *értelmezték;* a feladat az, hogy *megváltoztassuk*."

Az új, forradalmi világnézet természetesen nem azonnal született meg. Hosszú napokra és éjszakákra volt szükség, aprólékos, türelmes kutatómunkára.

Marx már a negyvenes évek közepén hozzálátott a kapitalizmus politikai gazdaságtanának tanulmányozásához. Nem minden ok nélkül úgy vélte, hogy a kutatásnak éppen e területe révén sikerülhet megértenie a kapitalizmus törvényeit, felfedni a „polgári társadalom anatómiáját". Ez a feladat megfeszített munkával járt. „Úgy dolgozom – írta 1857 decemberében Engelsnek –, mint a megszállott, egész éjszakán át, összefoglalva gazdaságkutatásaim eredményeit..." Egy hónap múlva ismét beismeri: „Túlságosan is visszaéltem az éjjeli munkával..."

1859 januárjára elkészült a kézirat. A mű lényegében hat könyv megírásának tervét tartalmazta: a tőkéről, a földtulajdonról, a bérmunkáról, az államról, a külkereskedelemről és a világpiacról szóló könyvekét.

Marxnak azonban már annyi pénze sem maradt, hogy a kéziratot elküldje kiadójának. Ilyesmi aligha volt még: egy tudós, aki kutatása tárgyául a kapitalizmus politikai gazdaságtanát választotta, és a pénzkérdés legnagyobb teoretikusa volt – éppen pénzben szűkölködött. Franz Mehring, Marx egyik első életrajzírója szomorú iróniával jegyzi meg: „A pénzforgalomnak ez a klasszikus teoretikusa később sem tudott kijönni a pénzéből."

Mint mindig, ezúttal is Engels segített. A kézirat eljutott a kiadóhoz, és nemsokára megjelent „A politikai gazdaságtan bírálatához. Első füzet" címmel.

„A politikai gazdaságtan bírálatához" Marx egyik zseniális műve. Különösen a könyv előszava híres, amelyben először fejtette ki rendszeres formában az új, materialista történelemfelfogás alaptételeit.

Marx úgy vélte, hogy munkája csak első megközelítése egy témának, amelyet még ki kell fejtenie. Ez a kifejtés maga „A tőke" volt, amelyben a szerző megvalósította „A politikai gazdaságtan bírálatához" című művében tervezett hat könyv egyikét.

Marx az új könyv megírását nyomban azután elkezdte, hogy első gazdasági tanulmánya megjelent. Naponta több órát töltött a British Museum könyvtárában, és kis füzetei lassan megteltek az elolvasott könyvekről készített részletes jegyzetekkel. Az elméleti munka zömét azonban otthon végezte, szerény dolgozószobájának íróasztalánál. Marx barátainak emlékezéseiből rekonstruálni lehet ennek a szobának a külső képét: egy karosszék, kéziratokkal telezsúfolt asztalok, könyvekkel és újságokkal teli polcok, egy kandalló, amelyen hozzátartozóinak és legközelebbi barátainak, Engelsnek és Wilhelm Wolffnak a képe állt. A szoba közepén egy, az éjszakai járkálástól teljesen kikopott szőnyeg. Minden egyszerű, sőt szegényes volt itt. Marx itt tartotta kezében a munkásosztályhoz és harcához fűződő ezernyi szálat, itt, a könyvek fölé hajolva látta át a sorok és számoszlopok mögött a reális élet viszonyait.

Marx rendkívül sokat és rendkívül feszített ütemben dolgozott. Csak néha, ha elfáradt, tette félre a kéziratokat, és pihenésül felsőfokú matematikával foglalkozott. A túlterhelés azonban hamarosan éreztette hatását – Marx panaszkodni kezdett májbetegségére.

„Higgye el – olvassuk egy Jenny Marxhoz írott levelében –, hogy alig íródott még könyv nehezebb körülmények között..."

1867. március végén, csaknem tízévi munka után, az első könyv nyomdakész állapotban volt. Engels, akit azonnal értesített erről az eseményről, nem tudta visszatartani örömét: „Hurrá! Nem

tudtam megállni, hogy ezt ne kiáltsam, amikor végre fehéren-feketén olvashattam, hogy az első kötet kész." És ugyanazon év végén „A tőke" nyomtatásban is megjelent.

Munkájának középpontjában a tőke és a munka, a burzsoázia és a proletariátus viszonya áll. Az I. Internacionálé vezére lerántja a tőkéről az „örökkévalóság és isteni eredet" leplét, amelyet a polgári közgazdászok aggattak rá. A tőke nem egyszerűen a takarékos vállalkozó által összegyűjtött pénzösszeg, hanem társadalmi viszony, amely a bérmunkások gátlástalan kifosztásán és kíméletlen kizsákmányolásán alapszik. Marx hangsúlyozza, hogy a tőke, „alighogy világra jött, minden pórusából tetőtől talpáig vért és szennyet izzadott".

Marx, amikor meghatározta a tőke helyét a társadalmi és gazdasági viszonyok rendszerében, magának a tőkés kizsákmányolásnak a lényegét fogalmazta meg. Ezt a feladatot nem tudták megoldani sem a polgári közgazdászok, sem pedig az utópista szocialisták. Marx géniuszára volt szükség ahhoz, hogy – kiindulva az áru sajátosságainak és ellentmondásainak elemzéséből – el lehessen jutni az értéktöbbletnek a tőkések általi elsajátítását megfogalmazó törvényhez. Lenin szemléletes kifejezésével szólva, ez a felfedezés „Marx közgazdasági elméletének sarkköve" lett.

Marx azonban nem érte be csupán ennek a törvénynek a tanulmányozásával: feltárta a tőkés rend alapvető ellentmondásának értelmét, bebizonyította, hogy ez a rend elkerülhetetlenül elpusztul, és győzni fog az új, a kommunista társadalmi rend.

Halálos ítélete volt ez a kapitalizmusnak. „A tőke" lerombolta a tőkés társadalom megingathatatlanságába vetett illúziót, még azelőtt, hogy megkezdődött volna ennek a társadalomnak az összeomlása. Ez a könyv segített a proletariátusnak a célok megjelölésében, hatalmas fegyverré vált a kizsákmányolás alóli felszabadulásért vívott harcában.

„Mióta tőkések és munkások vannak a világon, nem jelent meg könyv, amely annyira fontos volna a munkásokra nézve, mint ez" – írta Engels „A tőke" első kiadása alkalmából.

Tudományos munkássága mellett továbbra is aktívan foglalko-

zott a forradalmi mozgalom szervezeti kérdéseivel. Wilhelm Liebknecht szavai szerint Marx személyében szervesen összefonódott a társadalomtudományokban forradalmi fordulatot végrehajtó lángeszű gondolkodó és a megtörhetetlen forradalmár és harcos. Ő játszotta a vezető szerepet a Nemzetközi Munkásszövetség, az I. Internacionálé megszervezésében, amelynek alapító kongresszusa 1864-ben zajlott le. Ő vezette az Internacionálé vezető szervét, a Főtanácsot. A „Nemzetközi Munkásszövetség alapító üzenete" és a „Szövetség ideiglenes szervezeti szabályzata", amelyet Marx dolgozott ki, kifejtette az Internacionálé programtételeit, meghatározta a Szövetség forradalmi irányát és továbbfejlesztette a proletár internacionalizmus eszméit.

1870 nyarától Marx figyelme Franciaország felé fordul, nyomon követi a francia–porosz háború minden eseményét: III. Napóleon csapatainak kapitulációját Sedannál, a párizsi szeptemberi forradalmat, amely véget vetett a második császárság korrupt rendszerének, majd a köztársaság kikiáltását.

Az új kormány, amely jobban félt népétől, mint Bismarcktól és a porosz betolakodóktól, megpróbálta lefegyverezni a Nemzetőrséget. Az 1871. március 18-ra virradó éjszakán a kormánycsapatok elindultak a Montmartre magaslatai felé, hogy elvontassák onnan a Nemzetőrség ágyúit. Ez a kísérlet azonban kudarcot vallott. A felháborodott nép saját kezébe vette a hatalmat. Március 26-án Párizsban kikiáltották a Kommünt.

Marx szenvedélyes érdeklődéssel és együttérzéssel követte az eseményeket, szomjúsággal várta az új híreket a Kommünről. Milyen hírek voltak ezek? A polgári sajtó szándékosan eltorzította az eseményeket, a lehető legkomorabb színekkel festette le a kommünárokat, részletesen kitérve az általuk elkövetett „törvénytelenségekre és szörnyűségekre". Marx azonban a hazugságoknak ebben az áradatában is megtalálta az igazságot. Valamivel később sikerült kapcsolatba lépnie a Nemzetközi Munkásszövetség párizsi szekciójával. El volt ragadtatva a párizsiaktól: „Micsoda rugalmasság, micsoda történelmi kezdeményezőkészség, micsoda önfeláldozó szellem a párizsiakban!" Óva intette a Kommünt Bismarck

és Thiers esetleges ellenforradalmi összeesküvésétől; üdvözölte a párizsiak számos intézkedését, így a lakbérekről és a kereskedelmi váltókról szóló rendeletet, amelyet „igazán mesteri lépésnek" nevezett.

Marx ugyanakkor felszólította a szociáldemokratákat, hogy szervezzenek szolidaritási mozgalmat a Kommünnel. Felhívta Anglia, Németország, Ausztria és más országok munkásait, hogy indítsanak tömegtüntetéseket a párizsiak védelmében.

Eközben a francia fővárosból mind rosszabb hírek érkeztek. Thiers, aki felocsúdott első rémületéből, Bismarck segítségével támadást indított a Kommün ellen. Májusban a harcok már magában a városban folytak. A versailles-iak egymás után foglalták el Párizs kerületeit, és bírósági ítélet nélkül lődözték agyon a foglyul ejtett kommünárokat.

Marxot igen elkeserítették a diadalmaskodó burzsoázia embertelen bosszúállásáról szóló hírek. Az egészségére is kihatottak: több napon át ágyban kellett maradnia.

Május 30-án, amikor a kommünárok Párizsban az utolsó barikádokat védelmezték, Marx felolvasta a Főtanács tagjai előtt a „Polgárháború Franciaországban" című felhívás szövegét. Marx, az események részvevője és kortársa, páratlan módon elemezte a Párizsi Kommün létrejöttének okait, a forradalom menetét, és óva intett attól, hogy a Kommün hibáit a munkások majdani forradalmi fellépéseik során megismételjék.

A Kommün történelmi beigazolódása volt a Marx által létrehozott tudományos elmélet hitelességének.

Marx a felhívásban hangsúlyozta, hogy a Kommün a proletárdiktatúra állama volt, bebizonyította, hogy a proletariátusnak össze kell törnie a régi államgépezetet, és szövetségre kell lépnie a dolgozók más rétegeivel is.

Életének utolsó éveiben nagy figyelmet szentelt a forradalmi elmélet további tökéletesítésének, az egyes országok proletár pártjai megalakításának és a közöttük levő internacionalista kapcsolatok megszilárdításának.

Mélységes érdeklődést tanúsított Oroszország iránt. Kapcsola-

tai az orosz forradalmi mozgalom képviselőivel évről évre erősödtek. Nagyra becsülte az orosz demokratikus irodalmat, és úgy vélte, Oroszország fontos szerepet játszhat a világforradalmi folyamatban. 1858 júniusában ezt írta: „Van még egy nagyhatalom, amely tíz évvel ezelőtt igen erőteljesen gátat vetett a forradalmi áramlatnak. Oroszországra gondolunk. Ezúttal a saját lábainál gyűlt össze gyúlékony anyag, amelyet egy erős nyugati széllökés hirtelen lángra lobbanthat. Egy jobbágyparaszt-háború tünetei annyira szembeötlőek Oroszország belsejében, hogy a kormányzóságok vezetői a szokatlan erjedést csak úgy tudják magyarázni, hogy Ausztriát vádolják, titkos küldöttek útján szocialista és forradalmi tanokat terjeszt szerte az országban."

L. Kugelmannhoz intézett 1868. október 12-i levelében megemlíti: néhány nappal azelőtt egy pétervári könyvkiadó azzal a hírrel lepte meg, hogy nemsokára kinyomtatja a „A tőke" orosz fordítását, és kérte a szerzőt, küldjön neki fényképet. Az első idegen nemzet, amely lefordítja „A tőkét", tette hozzá Marx, úgy látszik, az orosz.

Marx egy Engelshez írott levélben közölte, hogy Pétervárról elküldték neki Flerovszkijnak az orosz parasztok és munkások helyzetéről szóló könyvét. Sajnos, állapította meg, a mű orosz nyelven íródott. Marx 52 éves volt, amikor elhatározta, hogy megtanul oroszul, mert úgy vélte, hogy az agrárkérdés tanulmányozásánál nélkülözhetetlen az oroszországi földtulajdon-viszonyok legfontosabb forrásainak olvasása. Egy év múlva megjegyezte, hogy oroszul már „elég tűrhetően" olvas.

1870. február 10-én Engelshez írott levelében közölte, hogy elolvasta Vaszilij Flerovszkij könyvének első 150 oldalát, amely Szibériáról, Észak-Oroszországról és Asztrahányról szól. „Ez az első könyv – mondja –, amely megmondja az igazságot az orosz gazdasági állapotokról. Flerovszkij esküdt ellensége annak, amit ő »orosz optimizmusnak« nevez."

Egy hónappal később így ír Lafargue-éknak: „Flerovszkij könyve – »A dolgozó osztályok helyzetéről Oroszországban« – rendkívüli könyv. Valóban örülök, hogy most már többé-kevés-

bé folyékonyan tudom olvasni szótár segítségével. Ez az első eset, hogy Oroszország egész gazdasági állapotát feltárták. Lelkiismeretes munka. A szerző 15 éven keresztül utazgatott Nyugatról a legtávolabbi Szibériáig, a Fehér-tengertől a Kaspi-tengerig, kizárólag azzal a céllal, hogy tanulmányozza a tényeket és felfedje a konvencionális hazugságokat... Munkájának tanulmányozása után az embernek az a mély meggyőződése támad, hogy Oroszországban elfojthatatlan egy közeli rettenetes szociális forradalom – olyan alacsonyabb rendű formákban persze, amelyek megfelelnek a jelenlegi moszkovita fejlődési állapotnak. Ezek jó hírek. Oroszország és Anglia a jelenlegi európai rendszer két nagy pillére. A többi mind másodlagos jelentőségű, még a szép Franciaország és a tudós Németország is."

1870. március 24-én a Nemzetközi Munkásszövetség Genfben székelő orosz szekciójának bizottsági tagjaihoz írott levelében közli: készséggel elfogadja a reá kirótt megtisztelő feladatot, hogy képviselje őket a Főtanácsban. Levele végén így írt: „Az olyan munkák, mint Flerovszkijé és az Önök tanítójáé, Csernisevszkijé, valóban becsületére válnak Oroszországnak, és azt bizonyítják, hogy az Önök országa is kezd részt venni századunk általános mozgalmában."

Herzen, Csernisevszkij, Bervi-Flerovszkij, Szaltikov-Scsedrin, Nyekraszov, Dobroljubov, Puskin és mások műveiből Marx adatokat merített a néptömegek helyzetéről és harcáról, a haladó orosz közgondolkodás történetéről. Marxnak az orosz forradalmárokkal folytatott levelezésében újra meg újra felbukkantak az orosz forradalom kérdései. Marx figyelmesen tanulmányozta a jobbágyrendszer elleni harccal összefüggő forradalmi helyzet okait.

1871-ben, az Internacionálé londoni konferenciáján Marx kifejtette, hogy Oroszországban „a munkásosztály erős lökést kapott, soraiban erős az internacionalizmus és a szolidaritás szelleme". „Marx és Engels – írta Lenin – tele voltak a legragyogóbb hittel az orosz forradalomban és annak hatalmas, világtörténelmi jelentőségében." Marx és Engels a Párizsi Kommün 10. évfordulója al-

kalmából prófétaian megjósolták, hogy az Oroszországban fejlődő forradalmi mozgalom „végső soron elkerülhetetlenül, ha hosszú és kegyetlen harc után is, az oroszországi kommün létrejöttéhez fog vezetni".

Marxnak az emigráns élet minden nehézsége osztályrészül jutott. A polgári kormányok állandóan üldözték őt. Családja olykor a legszükségesebbet is nélkülözte. Életében két ember játszott rendkívüli szerepet: Jenny és Engels. Felesége és társa, Jenny, férjével hűségesen osztozott e nyugtalan élet minden gondjában: vállalta a bolyongást, az emigrációt, a nyomort és a dühödt rágalmakat. Marx nagyra becsülte Jenny humorát, finom esztétikai érzékét és széles körű ismereteit. Jenny a családi gondok terhe mellett éveken át állandó titkára volt, kéziratainak a másolója. Levelezésben állt a nemzetközi munkásmozgalom számos alakjával, és szívéhez közelinek érzett mindent, ami ezzel a mozgalommal összefüggött. Hét gyermekük közül csak három lányuk maradt életben, Jenny, Laura és Eleanor. Felesége volt Marx legközelebbi segítőtársa és tanácsadója, „jó szelleme". Megérte azt az időt, amikor Marx neve egy új, harcoló világ szimbóluma lett Oroszországtól Amerikáig.

Marx zsenialitása számos kortársát elbűvölte. Aki kapcsolatba került vele, az mind megemlékezett Marx szellemének egyetemes jellegéről, hatalmas ismeretanyagáról, értelmének, tehetségének hódító erejéről. Amikor egyik kortársát megkérdezték, milyen benyomást gyakorolt rá az I. Internacionálé vezére, az némi gondolkodás után azt felelte: „Ő a 19. századi Arisztotelész."

De nem mindenki értett egyet ezzel. „Képzeld el Rousseau-t, Holbachot, Lessinget, Heinét és Hegelt egy személyben egyesítve... és megkapod dr. Marxot" – írta 1841-ben Moses Hess, Marx tehetségének egyik fiatal tisztelője.

Marx nagysága abból ered, hogy olyan kérdésekre adott adekvát választ, amelyeket maga a történelmi fejlődés vetett fel. Hatalmas fordulatot vitt végbe a természetről és a társadalomról vallott nézetekben.

Számos kortársa megjegyzi, hogy rendkívül egyszerű, közlé-

keny, könnyen barátkozó ember volt. Lánya, Jenny egyszer megkérte, hogy válaszoljon egy kérdőívre; a kor divatos társasjátéka volt ez. A kérdőív később „Vallomás" néven vált híressé.

Kérdés: Kedvenc erénye?

Válasz: Egyszerűség.

Marx nemcsak másokban tisztelte ezt a tulajdonságot, hanem ő maga is nagyon egyszerű és szerény ember volt. Házába ellátogattak Szibériából és Amerikából, manchesteri gyárakból és párizsi szalonokból. A munkásokat természetesen mindig szívesebben fogadta. És mindegyikük megkapta a szükséges tanácsot és támogatást. Marx azonban „villámokat" szórt azokra, akik a „bálványimádás" vétkébe estek. Amikor egyszer nagyobbik lányához indult vendégségbe, külön levélben figyelmeztette, hogy ne törődjön érkezésének pontos napjával és órájával, és senkivel se közölje utazási szándékát. Marx ezt azzal magyarázta, hogy semmi sem hozza ki annyira a sodrából, mint ha várják a pályaudvaron. Barátai „A tőke" megjelenése után egy újságban reklámízű közlemény megjelentetését tervezték; Marx tiltakozott. „Az ilyesmit – jelentette ki – inkább károsnak, mint hasznosnak tartom, és a tudomány emberéhez méltatlannak. A Meyers Lexikon kiadói például már régen írtak nekem, és kérték az életrajzomat. Én azonban nem csak hogy nem adtam nekik, hanem még a levélre sem válaszoltam."

Kérdés: Kedvenc erénye férfiaknál?

Válasz: Erő.

A fiatal Engels Marx erejét megénekelve így írt:

„Hátrább ki száguld ott, mint vészes fergeteg,
Triernek sötét fia, valódi szörnyeteg.
Nem jár, nem lép, sarkán szökellve tör előre,
Tombol bősz haraggal és mintha le a földre
Akarná rántani a mennynek boltozatját,
Szélesre tárja ki két izmos, hosszú karját.
Ökle összeszorul, úgy adja ki dühét,
Mintha ezer ördög fogná üstökét."

Kérdés: Fő jellemvonása?

Válasz: Céltudatosság.

Marxnak ifjúkorában felajánlották, hogy lépjen állami szolgálatba, de ő visszautasította. „Bármi áron el kell érnem a célomat, és nem szabad megengednem a polgári társadalomnak, hogy pénzcsináló géppé változtasson."

Siegfried Meyerhez írott levelében így írt: „...Miért nem válaszoltam hát Önnek? Azért, mert folyvást fél lábbal a sírban voltam. *Minden* munkaképes másodpercet ki kellett tehát használnom, hogy elkészüljek művemmel, amelyért feláldoztam egészségemet, az élet örömeit és családomat. Remélem, hogy ez a magyarázat nem szorul további kiegészítésre. Nevetek az ún. praktikus embereken és bölcsességükön. Ha barom módjára akarna élni az ember, akkor természetesen megtehetné, hogy hátat fordít az emberiség szenvedéseinek és csupán saját irhájával törődik. De igazán impraktikusnak tartottam volna magam, ha felfordulok anélkül, hogy könyvemmel, legalábbis kéziratban, teljesen elkészültem volna."

A tudományos szocializmus megalapítója 1879 őszén írott „Körlevelében" ezt írja: „Majdnem negyven év óta hangsúlyozzuk, hogy az osztályharc a történelem legközvetlenebb hajtóereje... különösen a burzsoázia és a proletariátus közötti osztályharc a modern társadalmi átalakulás nagy emeltyűje, semmiképpen sem haladhatunk tehát együtt olyan emberekkel, akik ezt az osztályharcot törölni akarják a mozgalomból. Az Internacionálé megalapításakor világosan megfogalmaztuk a harci kiáltást: a munkásosztály felszabadítása csak magának a munkásosztálynak a műve lehet."

Az 1880-as évek elején Marx egészsége szemlátomást rosszabbodott. 1881 decemberében meghalt a felesége, 1883 januárjában pedig legidősebb lánya, Jenny. Ez aláásta a nagy gondolkodó életerejét. 1883. március 14-én Marx meghalt. Március 17-én Londonban, a Highgate temetőben vettek tőle végső búcsút. Itt tartott beszédében mondotta Engels a híres szavakat: „Neve is, munkája is századokon át fog élni." Valóban prófétai szavak voltak ezek.

Az októberi forradalom megnyitotta a kapitalizmus megdöntésének és a szocializmus, a kommunizmus építésének új korszakát. A történelem minden ezt követő eseménye – a szocialista világrendszer létrejötte, a forradalmi folyamat kiszélesedése és elmélyülése, beleértve a népek nemzeti felszabadító mozgalmának lendületét – közvetlenül összefügg Marx eszméivel.

Még a polgári ideológusok is kénytelenek elismerni a marxizmus megtörhetetlen erejét.

Edmund Wilson neves amerikai író „Út a Finn-pályaudvarhoz" című könyvében azt írja, hogy Marx tanítása „teljes és következetes elmélet, amely a múltban több titkot tárt fel, a jelenben több bonyolult problémát magyaráz meg és a jövőben gyakorlatibb utat nyit, mint bármely más, eddig létrehozott elmélet"... „és az ez után kidolgozottak" – teszi hozzá Robert Wesson, a kaliforniai egyetem politológia tanára „Miért a marxizmus" című könyvében. „Marx halála után példátlan sikert aratott. A marxizmus majdnem mindenütt a politikai légkör igen fontos része... A marxizmus–leninizmus az egyetlen világméretű politikai mozgalom" – írja Wesson.

A polgári írók és tudósok számára ma is rejtély, miért vált Marx tanítása dolgozók millióinak tanításává. Erre a kérdésre a választ a történelem adta meg.

1920 októberében a Komszomol III. összoroszországi kongresszusán Vlagyimir Iljics Lenin kifejtette: a marxizmus tanítása millió és tízmillió proletár tanításává vált az egész világon, akik ezt a tanítást a kapitalizmus elleni harcukban alkalmazzák. Miért? A válasz csak egy lehet: Marx a kapitalizmus idején elsajátított emberi ismeretekre alapozta rendszerét. Tanulmányozta az emberi társadalom fejlődéstörvényeit és megértette a kommunizmushoz vezető fejlődés elkerülhetetlenségét. Mindazt, amit az emberi gondolkodás létrehozott, Marx átdolgozta, bírálatnak vetette alá, gyakorlatban, a munkásmozgalom gyakorlatán ellenőrizte, és levonta azokat a következtetéseket, amelyeket a polgári előítéletek által megkötött emberek nem vonhattak le.

Találkozás, amely egy életre szólt

FRIEDRICH ENGELS

(1820-1895)

Friedrich Engels 1844 augusztusában Angliából Németországba visszatérőben megállt Párizsban, hogy közelebbről megismerkedjék Karl Marxszal. Mindketten elég sokat hallottak már egymásról, sőt futólag még találkoztak is a *Rheinische Zeitung* szerkesztőségében, de személyes kapcsolatuk nem volt. És most itt vannak Párizsban, a keskeny Rue Vanneau-n, dr. Karl Marx szerény lakásában és végtelen, késő éjszakába nyúló beszélgetésekbe bonyolódnak. Mindketten ráéreztek, hogy azonosan gondolkodnak a közös ügyről, amelynek életüket szentelték; szellemük, érdeklődésük is azonos. Megérezték az egymás iránti rokonszenvet, amely később barátsággá mélyült. „Amikor 1844 nyarán Párizsban meglátogattam Marxot – emlékezett vissza később Engels –, kiderült, hogy elméleti téren teljesen egyetértünk és ezzel kezdődött közös munkánk."

A tíz párizsi nap úgy röpült el, mint egy pillanat. Azután a búcsú pillanatai következtek...

Búcsút vettek egymástól – még nem tudták, hogy ez a rövid találkozás egy életre szól.

„Régi legendák – írta Lenin – a barátság különféle megható példáit beszélik el. Az európai proletariátus elmondhatja, hogy tudományát két olyan tudós és harcos teremtette meg, akiknek viszonya a régieknek a barátságról szóló legmeghatóbb mondáit is felülmúlja."

Friedrich Engels 1820. november 28-án született Barmen városában, Poroszország rajnai tartományában egy gyáros fiaként. 1834-ben beiratkozott az elberfeldi gimnáziumba. Apja azonban úgy döntött, hogy nagyobbik fia kereskedő lesz, ezért Engels kénytelen volt abbahagyni a gimnáziumot és kereskedést tanult. Szabad óráit önműveléssel töltötte: tanulmányozta a filozófusok, történészek és közgazdászok munkáit és megtanult számos idegen nyelvet.

A fiatal Engels érdeklődéssel figyelte környezetét. Amikor látta a textilmunkások nyomorát, a lelke mélyéig felháborodott, és nem is rejtette véka alá érzelmeit. 1839-ben „Wuppertali leveleiben"

Engels felháborodottan bélyegezte meg a vagyonos osztályok embertelenségét: „Ámde rettenetes a nyomor a wuppertali alsóbb osztályokban, különösen a gyári munkások között... A gazdag gyárosok lelkiismerete sok mindent elbír..."

A fiatal Engelst igazságérzete juttatta el az egyszerű dolgozókhoz. És minél erősebb lett benne az irántuk érzett rokonszenv és szeretet, minél több erkölcsösséget talált az „alsóbb néposztályokban", annál inkább megerősödött benne a gyűlölet elnyomóikkal, a burzsoáziával, a feudális urakkal szemben. Íme, hogyan írt Engels a porosz királyról: „Gyűlölöm őt... halálosan gyűlölöm; ha nem vetném meg olyan mértékben ezt a gazembert, akkor még inkább gyűlölném." Engels arról a korról ábrándozott, amikor a nép megérzi saját erejét és harcba kezd a „nagy, egységes és egyenjogú nemzetért".

Engels, miután letöltötte katonaidejét, 1842 októberében Berlinből visszatért Barmenbe. Idősebb Engels követelésére egy hónappal később átköltözött Manchesterbe, hogy belépjen az „Ermen and Engels" Gyapotfonó Gyár kereskedelmi irodájába, amelynek apja társtulajdonosa volt.

Angliában, a „világ műhelyében" Engels saját szemével győződhetett meg arról, amire a barmeni polgárok is törekedtek, amikor Anglia prosperitását és eredményeit állították példaképül maguk elé: még nagyobb luxus, még magasabb profit, még erősebb kizsákmányolás. Manchester kontrasztjai elképesztették Engelst.

Angliában azonban Engels egy másik felfedezést is tett – a proletariátus nem csupán szenvedő osztály, de harcoló osztály is. A fiatal Engels figyelemmel kísérte a chartista mozgalmat, számos vezetőjével személyesen is megismerkedett. Már első, Angliából írott és a *Rheinische Zeitung* hasábjain megjelent cikkei arra vallanak, hogy szocialista meggyőződése érlelődőben van.

A gyökerek még korábbra nyúlnak vissza: 22 éves korában Engels megírta „Schelling és a kinyilatkoztatás" című brosúráját, amivel nemcsak Németországban keltett feltűnést, hanem külföldön is. A mű bizonyítja Engels áttérését az idealizmusról a materializmusra. 1844-ben Engels gyakorlati és elméleti tanulmányai-

nak eredményeit a *Deutsch-Französische Jahrbücher* lapjain tette közzé „A nemzetgazdaságtan bírálatának vázlata" cím alatt. Először ebben a tanulmányban próbálkozott azzal, hogy a tőkés rend ellentmondásait azok tényleges forrásával, a magántulajdonnal magyarázza. Marx „A tőkében" ezt a cikket „zseniális vázlatnak" nevezte.

Engels még 25 éves sem volt, amikor megírta „A munkásosztály helyzete Angliában" című művét. Lenin szavai szerint ez a munka a szocialista irodalom egyik legjobb alkotása. „Engels volt az *első*, aki megmondta – hangsúlyozta Lenin –, hogy a proletariátus *nemcsak* szenvedő osztály; hogy a proletariátust éppen gyalázatos gazdasági helyzete feltartóztathatatlanul előretaszítja és rákényszeríti arra, hogy harcoljon végleges felszabadulásáért. A harcoló proletariátus pedig *maga fog segíteni magán*. A munkásosztály politikai mozgalma elkerülhetetlenül eljuttatja a munkásokat ahhoz a felismeréshez, hogy a szocializmuson kívül nincs számukra kivezető út. Másfelől a szocializmus csak akkor lesz majd erővé, ha a munkás*osztály politikai* harcának céljává válik." Engels ebben a művében megvetette a politikai gazdaságtan tudományos értelmezésének alapját, s korai munkáiban Marxtól függetlenül egészen közel jutott a materialista történelemfelfogáshoz.

A párizsi találkozást követően Engels 1844-ben visszatért Németországba, és ott aktívan részt vett munkásgyűlések és viták szervezésében, a kommunista sajtó létrehozásában, a kormány elleni tömeges fellépésekben. Forradalmi tevékenysége nem maradt sokáig titok a porosz rendőrség előtt. 1845 tavaszán ezért átköltözött Brüsszelbe, ahol akkor Marx élt, és vele együtt minden erejét a forradalmi elmélet kidolgozására fordította.

1847 elején Marx és Engels belépett az Igazak Szövetségébe. Ez a londoni szervezet főleg német emigránsokat tömörített. A Szövetség programja, az első pillantásra oly vonzó „Minden ember testvér" jelszóval utópikus jellegű volt, és természetesen nem elégítette ki Marxot és Engelst. Felléptek a Szövetség újjászervezéséért: az ő munkájuk nyomán alakult meg a Kommunisták Szövetsége. 1847 júniusában Londonban zajlott le az új szervezet alapító

kongresszusa. Engels ezen a párizsi kommunisták küldötteként jelent meg. Marx nem vehetett részt a kongresszuson, egyszerűen nem volt pénze az utazásra. A kongresszus előkészítette az új szabályzatot és elfogadta a Szövetség új elnevezését. A régi jelszót is felcserélték a forradalmi és osztályszempontú „Világ proletárjai, egyesüljetek!" jelszóra.

Engels a kongresszus után Marxszal együtt Brüsszelben létrehozta a Kommunisták Szövetségének közösségét és a Német Munkásegyletet. 1847 szeptemberében és októberében mindketten részt vettek Brüsszelben a Demokrata Társaság nevű nemzetközi szervezet létrehozásában. 1847 októberében Engels ismét Párizsba utazott, és tevékenyen részt vett a Kommunisták Szövetsége második kongresszusának előkészítésében. Itt dolgozta ki a Szövetség programját, amely „A kommunizmus alapelvei" néven vált ismertté. Ez a mű volt a „Kommunista Kiáltvány" alapja.

Nem sokkal az 1848-as francia forradalom előtt Engelst a francia kormány kiutasította Párizsból. A kiutasítás ürügye az a forradalmi felhívásokat tartalmazó beszéd volt, amelyet a német emigránsok előtt tartott és amelyről tudomást szereztek a hatóságok. Engels Brüsszelbe indult, és ott Marxszal együtt részt vett a munkásszervezetek tevékenységében és forradalmi cikkeket közölt a *Deutsche e Brüsseler Zeitung* hasábjain.

1848. február 25-én a párizsi munkások megdöntötték Lajos Fülöp monarchiáját és kikiáltották a második köztársaságot. A francia proletariátus ismét az európai mozgalom élén haladt. „Reméljük, hogy Németország követni fogja Franciaországot. Most vagy sohasem fog felkelni megalázott állapotából! Ha a németekben van még energia, büszkeség és bátorság, négy hét sem telik bele és már felkiálthatunk: »Éljen a Német Köztársaság!«" – írta azokban a napokban.

Franciaország köztársasági kormánya meghívta Marxot, térjen vissza Franciaországba. Marx a meghívást el is fogadta. Március 20-án Brüsszelből Párizsba érkezett Engels is. Az ezt követő események azonban megváltoztatták a két barát terveit. Párizsban híre terjedt, hogy a berlini nép győzelmet aratott. Végre kirobbant a

német forradalom. 1848 áprilisában Engels Marxszal és legközelibb híveik csoportjával együtt hazatért. Aktívan részt vettek a forradalmi mozgalomban, és Kölnben létrehozták a forradalmi demokrácia orgánumát, a *Neue Rheinische Zeitung*ot, amely Engels szavai szerint nyílt proletár programmal jelentkezett. Az újság hasábjain felszólították a német népet, hogy folytasson határozott küzdelmet a feudális rendszer és az abszolutizmus ellen, leleplezték a burzsoázia árulását, a kispolgári demokraták gyávaságát és következetlenségét. Marx és Engels újságjuk segítségével irányították a demokratikus szervezetek tevékenységét, vezették a néptömegek harcát. Engels az újságban cikksorozatot tett közzé az 1848-as párizsi júniusi felkelésről. Cikkeiben elemezte a fegyveres harc menetét, feltárta a felkelők által elkövetett hibákat, és kifejtette, milyen körülmények között győzhetett volna a francia proletariátus. Engels igen alapos tárgyismerettel ismertette az olaszországi és magyarországi Habsburg-ellenes nemzeti szabadságharcok menetét. „Valóságos lexikon – írta róla Marx –, az éjjel és a nappal bármely órájában képes dolgozni... olyan gyorsan ír és ért meg mindent, mint az ördög." A *Neue Rheinische Zeitung*ot szeptember végén a hatóságok betiltották; Engels a fenyegető letartóztatásra való tekintettel kénytelen volt Svájcba menekülni. De már 1849 januárjában ismét visszatért hazájába.

1849 májusában a rajnai tartományban és Dél-Németországban fegyveres forradalmi harc bontakozott ki. Engels belépett August Willichnek, a Kommunisták Szövetsége tagjának szabadcsapatába és végigharcolta egész Pfaltzot és Badent. A legveszélyesebb megbízatásoknak tett eleget, mindig a frontvonalban tartózkodott. „Aki látta őt ellenséges tűzben – írta róla Eleonore Marx –, az még sokáig mesélt rendkívüli hidegvéréről és minden veszélyt megvető bátorságáról." Amikor a forradalom végleges vereséget szenvedett, 1849. június 12-én Engels a szétvert hadsereg utolsó maradványaival együtt elhagyta Németországot és Svájcban települt le. Nem sokkal később Londonba utazott Marxhoz: vele együtt részt vett a Kommunisták Szövetségének újjászervezésében és aktív tudományos tevékenységbe kezdett.

1850 novemberében Engels apja követelésére Londonból Manchesterbe költözött és folytatta munkáját az „Ermen and Engels" cég kereskedelmi irodájában. Bármennyire gyűlölte is Engels ezt a munkát, bármennyire szeretett volna szabad időhöz jutni a tudományos kutatáshoz, mivel anyagilag támogatást akart nyújtani Marxnak és családjának, el kellett fogadnia apja ajánlatát. Engels kész volt vállalni bármely áldozatot, csak hogy segítsen barátjának „A tőke" befejezésében. „Engels állandó önfeláldozó anyagi támogatása nélkül – írta Lenin – Marx nemcsak hogy a »Tőkét« nem tudta volna befejezni, hanem menthetetlenül bele is pusztult volna a nyomorba."

Engels családtag lett Marxéknál. Marx leányai úgy szerették őt, mint második édesapjukat. Engels londoni látogatásai mindig valóságos ünnepszámba mentek. Maga Marx, mint Paul Lafargue emlékezik rá, a türelmetlenségtől nem tudott dolgozni. „A két barát azután dohányozva és iszogatva egész éjjel beszélgettek, s megvitattak mindent, ami utolsó együttlétük óta történt."

Barátságuk a múló évekkel csak erősödött, minden találkozás után új és új tulajdonságokat fedeztek fel egymásban, erőt merítettek egymásból az alkotáshoz. A hetvenes években, amikor Marx gyakran betegeskedett, Jenny egyik levelében tréfásan megjegyezte: „Engels... jobban hat a Szerecsenre [Marxra], mint bármely mennyiségű gyógyszer, azzal, hogy magával viszi hosszú sétáira."

Marx tudományos kutatásai eredményeit először Engelsszel közölte, és várta barátja véleményét: „...fontosabb ez számomra mindannál, amit az egész világ mondhat..." Engels, mielőtt válaszolt volna a barátja által felvetett kérdésekre, azokat alapos elemzésnek vetette alá.

1867. augusztus 16-án éjjel, amikor „A tőke" I. kötetének utolsó korrektúraívét is elküldte a nyomdába, Marx így írt Engelsnek: „Így hát *ez a kötet elkészült*. Csakis **Neked** köszönhetem, hogy ez lehetséges volt! Irántam való önfeláldozásod nélkül semmiképpen sem végezhettem volna el a 3 kötet roppant munkáját. Hálatelt szívvel ölellek!... Salut, kedves, drága barátom!"

Engels a Marxszal való együttműködés éveiben és Marx halála

után egy sor zseniális művet alkotott önállóan – így az „Anti-Dühring", „A természet dialektikája", „A család, a magántulajdon és az állam eredete" és más műveket.

Az „Anti-Dühring" a marxizmus egyik legnagyobb alkotása: összegzi a marxizmus elméleti következtetéseinek és elveinek teljességét. Túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Marx „Tőkéje" után a tudományos szocializmus megalapítóinak legfőbb munkája ez a mű. A könyv a szocializmust olyan új társadalmi rendként jellemzi, amely nem ismeri az antagonisztikus osztályellentéteket és az ember ember általi kizsákmányolását. Lenin nem véletlenül tartotta az „Anti-Dühringet" hihetetlenül tanulságos és tartalmas könyvnek, és hangsúlyozta, hogy ez a könyv a természettudomány és a társadalomtudományok legjelentősebb kérdéseit dolgozza fel.

Engels munkája, amely a forradalmi világnézet ellenségeit leplezi le, mindenekelőtt Eugen Dühring ellen irányult, aki önmagát „a jelen és a belátható jövő" egyetlen „igazi" filozófusának kiáltotta ki. Érvelésében mindazokat, akik nem voltak vele egy véleményen, úgy tüntette fel, mintha „a megfellebbezhetetlen igazsággal" vitatkoznának. Dühring nem csak kortársairól, de elődeiről is igen éles hangon beszélt. Így például a darwinizmus véleménye szerint „egy adag, az emberiesség ellen irányuló brutalitás", az utópista szocialistákat pedig „társadalmi alkimistáknak" nevezi. Marx művei Dühring szerint „az újabb szekta-skolasztika egyik ágának behatását mutató tünetek".

Az efféle értékelések indították Engelst arra, hogy tollat ragadjon: „Csak kötelességünknek tartottuk, hogy egyrészt példát adjunk abból, amit Dühring úr »a tapintatos és a szó valódi értelmében szerény kifejezésmód választékosságának« nevez, és másrészt megállapítsuk, hogy Dühring úr szemében elődeinek elvetendő volta nem kevésbé kétségtelen, mint saját csalhatatlansága."

Engels megsemmisítő bírálatot gyakorolt Dühring elsietett következtetései felett, és egyúttal pozitív formában is kifejtette a marxizmus alaptételeit. A könyv egyszerűen és meggyőzően fejti ki a marxista filozófia alaptételeit, részletesen feltárja a gazdaságelmélet tudományos alapjait. Engels egész sor ma is helytálló kö-

vetkeztetést és meghatározást adott. Az „Anti-Dühring" szerzője kitért a termelési viszonyok jellemzésére, kimutatta azok történelmileg átmeneti jellegét és a tőkés viszonyok kommunista viszonyokkal való felcserélésének objektív szükségességét.

Engels munkáiban nagy figyelmet fordított a termelés megszervezésével összefüggő kérdésekre. Egyebek között felhívta a figyelmet annak jelentőségére, hogy a társadalmi termelést tervszerű elosztással összekapcsolva tudatosan szervezzék meg. „A történelmi fejlődés mindennap elkerülhetetlenebbé, de mindennap lehetségesebbé is teszi az ilyen megszervezést. Tőle új történelmi korszak fog kelteződni, amelyben maguk az emberek és velük együtt tevékenységük minden ága, nevezetesen a természettudomány is olyannyira fellendül majd, hogy ez minden eddigit mély árnyékba fog borítani."

Közvetlenül az „Anti-Dühringhez" kapcsolódik Engels másik munkája, „A természet dialektikája", amelyen több mint tíz évig dolgozott. A szerző a filozófiai általánosítás szintjén megmagyarázza a kor természettudományos gondolkodásának legjelentősebb eredményeit. A könyv behatóan bírálja a mechanikus materializmust, a polgári tudósok idealista elméleteit és metafizikus módszereit.

Engels a legújabb tudományos adatokból kiindulva rajzolta meg a természet dialektikus fejlődésének általános képét, a legegyszerűbb, az akkor ismert legalacsonyabb anyagi mozgásformáktól az élet keletkezéséig és fejlődéséig, az ember megjelenéséig és az emberi társadalom kialakulásáig. A nagy gondolkodó felvetette azt a kérdést is, hogy gondosan tanulmányozni kell az anyag különböző mozgásformáinak egymásba való átmenetét, és ezzel arra szólított fel, hogy számolják fel az egyes természettudományok közötti szakadékot. Engels ebben a munkájában előre jelezte a tudomány néhány későbbi eredményét a fizika és a kémia, a biológia és a pszichológia terén.

Engels életének utolsó 12 éve már Marx nélkül telt. Ezekben az években tovább dolgozott a tudományos szocializmus elméleti elmélyítésében, s igazi tanítómestere lett Európa és Amerika szo-

ciáldemokrata pártjainak. A proletariátus és a haladó értelmiség számos képviselője fordult hozzá tanácsért és támogatásért, és ő bőkezűen megosztotta velük hatalmas tudását és tapasztalatát.

Engels egyik legnagyobb teljesítménye „A tőke" II. és III. kötetének előkészítése és kiadása volt. Amikor Marx meghalt, a marxizmus ellenségei egyre hangosabban terjesztették azt a feltevést, hogy Marx nem jutott tovább „A tőke" első köteténél, s hogy a készülő második kötetről szóló nyilatkozatai csupán „ravasz trükkök" voltak; Marx így akart kitérni a tudományos vita elől azokkal, akik az első kötet állítólag „rendkívül elvont érték és értéktöbblet-elméletével" polemizáltak.

Marx halála után lakása tele volt különböző ládákkal, csomagokkal, papírcsomókkal és könyvekkel. Ezek között találták meg „A tőke" II. és III. könyvének kéziratait tartalmazó papírköteget. Csakhogy senki sem tudta, milyen készültségi állapotban vannak ezek az írások. Ezt még Engels sem tudta. „Azt kérded – írja Engels Bebelnek 1883. augusztus 30-án –, hogyan történhetett, hogy éppen előttem titkolta, hol tart a dologgal? Nagyon egyszerű: ha tudtam volna róla, se nappal, se éjjel nem hagyok neki nyugtot, amíg teljesen el nem készül és ki nincs nyomva. És ezt Marx jobban tudta, mint bárki más; amellett tudta, hogy a kéziratot a legrosszabb, most bekövetkezett esetben ki tudom adni az ő szellemében..."

Vajon mi lesz Marx befejezetlen munkájával? Mi lesz „A tőkével"? Engels így felelt a szocialisták aggódó kérdéseire: „A kéziratokat ki fogjuk adni; Marxnak egyetlen szava sem mehet veszendőbe." Ehhez azonban valósággal gigantikus munkát kellett végeznie: el kellett olvasnia a szinte olvashatatlan szerzői kéziratot, meg kellett fejtenie a rengeteg megjegyzést és rövidítést. És ezt a munkát kétségkívül egyetlenegy ember végezhette el – Engels.

Engels már 1883 szeptemberében közölhette Kautskyval: „A második könyv nagy csalódást fog okozni a vulgárszocialistáknak, szinte kizárólag szigorúan tudományos, nagyon finom vizsgálódásokat tartalmaz olyan dolgokról, amelyek magán a tőkés-

osztályon belül mennek végbe, nincs benne semmi, amiből jelszavakat és szavalatokat lehetne fabrikálni."

Engels eleinte arra számított, hogy viszonylag rövid idő alatt nyomdakészre szerkesztheti a második kötetet, de 1883 októberében ő maga is megbetegedett, és emiatt legalább fél évet veszített. A betegség figyelmeztetésül is szolgált: Engelsnek gondolnia kellett arra, hogy vele is bármikor történhet valami. És mivel ő az egyetlen életben maradott azok közül, akik meg tudják fejteni ezt az írást és értelmezni tudják szavak és egész mondatok rövidítéseit, ezért gyorsan le kell diktálnia a kéziratok szövegét egy külön e célra hívott másolónak. 1884. június 20-án Engels már azt írta J. Ph. Beckernek, hogy „A tőke" második kötetének másolása elég gyorsan megy előre, bár a munka hatalmas és sok időt vesz igénybe. Engels betegségének kiújulása következtében kénytelen volt ismét elszakadni az íróasztaltól; ekkor díványon fekve folytatta a diktálást délelőtt 10 órától délután 5 óráig, az esti órákban pedig előszerkesztette a már lediktált szöveget.

A második kötettel kapcsolatos munka méreteit és jellegét a kötethez írott előszavában jellemezte. J. Ph. Becker 1886. január 28-án így írt Engelsnek: „A Marx II. könyvéhez írott »Előszavad« már önmagában is óriási munka és polemikus remekmű. Hatalmas élvezettel olvastam, hogy milyen alaposan és ügyesen tépáztad meg a hiú [porosz „államszocialista"] Rodbertus pávatollait." A második kötet 1885 júliusában jelent meg Engels szerkesztésében.

A harmadik kötet előkészítésének nehézségei felülmúlták Engels eredeti elképzeléseit. A kötettel végzett munka majdnem tíz évet vett igénybe. 1885. április 23-án Engels a Marx által hátrahagyott kéziratok és jegyzetek megfejtéséhez hozzálátva így írt Nyikolaj Danyielszonnak: „Most dolgozom a 3. köteten, amely a befejező és megkoronázó rész, s még az 1. kötetet is elhomályosítja majd. Diktálom az eredetiből, ez teljesen olvashatatlan bárki élő embernek, engemet kivéve, s nem nyugszom, amíg az egész nincs áttéve olyan kéziratba, amelyet mindenesetre mások is el tudnak olvasni. Azután fordíthatok majd időt a végső szerkesztésre,

amely az eredetinek a befejezetlen állapotát tekintve nem lesz könnyű feladat. De mindenképpen, még ha nem adatik is meg nekem, hogy ezt befejezzem, a kötet meg lesz mentve attól, hogy teljesen elvesszen és szükség esetén közzétehető úgy, ahogy van. Ez a III. rész a legbámulatosabb dolog, amit valaha is olvastam, és ezerszeres kár, hogy a szerző nem érhette meg, hogy maga dolgozza ki és publikálja, s lássa a hatást, melyet munkája kelteni hivatott. Ilyen világos kifejtés után nem lehetséges többé semmilyen tárgyilagos ellenvetés. A legnehezebb kérdéseket úgy tisztázza és bogozza ki, mintha gyerekjáték volna, s az egész rendszer új és egyszerű aspektust kap."

A harmadik köteten dolgozva Engels abból indult ki, hogy Marx kutatásainak eredményeit a szerző saját szavaival kell visszaadni. A kézirat szövegébe Engels csak végszükségben avatkozott be. „A tőke" harmadik kötete terjedelmes előszóval jelent meg, amelyben Engels jellemezte a megmaradt kéziratok állapotát és a velük kapcsolatos munkát. Leleplezte a materialista történelemfelfogás és a marxi gazdasági tanok polgári hamisítóit.

„A tőke" második és harmadik kötetén végzett munka a barátság, a tudomány és a világ proletárjainak érdekében végzett harc hőstette. Joggal jegyezte meg Lenin: „A »tőkének« ez a két kötete valójában kettejük: Marx és Engels műve."

A forradalmi elmélet fejlődésében nagy jelentősége volt Engels „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége" című művének. A műhöz írott előszavában a szerző megjegyezte, hogy Marxszal együtt már 1845-ben meg akarták vizsgálni filozófiájuknak Hegel és Feuerbach filozófiájához való viszonyát, de akkor ezt számos okból nem sikerült elvégezniük. Az 1890-es években azonban Európában elterjedt egy divatos polgári filozófiai irányzat, a neokantianizmus, amelynek célja az volt, hogy reakciósan átértékelje a klasszikus német filozófiát, és ez tette szükségessé a munka újbóli megjelenését. Engels ebben a ragyogó művében kritikailag elemzi a tudományos szocializmus filozófiai forrásait, kimutatja Hegel kiemelkedő érdemeit a dialektikus gondolkodás fejlődésében és Feuerbachét a materializmus továbbfejlesztésében. Engels

rámutatott, hogy a marxista filozófia létrejöttének folyamatában le kellett küzdeni mind Hegel idealista dialektikáját, mind pedig Feuerbach metafizikus materializmusát, és csak így jöhetett létre a dialektikus materializmus.

Engels kifejtette azt a tételt, amely szerint a filozófia alapvető kérdése a lét és a gondolkodás, az anyag és a szellem viszonyának a kérdése. A munkásmozgalom szempontjából az adott kérdés materialista megközelítése a legfőbb kritériuma az ideológiai harcnak, mert lehetővé teszi, hogy következetes filozófiai vitát folytasson a polgári filozófusokkal.

Engels művének zárófejezete a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit tárja fel. Itt fejtette ki, miért sikerült Marxnak a materialista dialektika felfedezése révén továbbjutnia Feuerbachnál, itt tárta fel annak a forradalmi fordulatnak a lényegét, amelyet ők a természet, a társadalom és a megismerés fejlődéstörvényeivel kapcsolatos szemléletükben megtettek.

Engels számos munkáját a nemzetközi szocialista mozgalom felkérésére írta. Így például, hogy segítse a francia szocialistákat az agrárkérdésben mutatkozó opportunista ingadozások leküzdésében és a marxizmus alaptételeinek kifejtésében, Engels 1894-ben megírta „A parasztkérdés Franciaországban és Németországban" című cikkét. Ebben nagy lépést tett előre az agrárkérdés marxista elméletének kidolgozásában. A szerző rámutatott, hogy a proletárpárt csak akkor hódíthatja meg a politikai hatalmat, ha kibontakoztatja agitációját a parasztság körében is, és erővé válik falun. Engels hangsúlyozta, hogy az egyetlen út a parasztság életének gyökeres megjavítása felé a kisgazdaság áttérése a kollektív termelésre, a szövetkezetre, és ennek az átmenetnek „nem erőszakkal, hanem példával és erre a célra nyújtott társadalmi segítség útján" kell megvalósulnia. A proletárállamnak egészen más lesz a politikája a gazdagparaszt, a nagybirtok, a polgári földtulajdon irányában – a győztes proletárok épp úgy ki fogják sajátítani ezt a tulajdont, akárcsak az ipari gyárosok tulajdonát. Ugyanakkor Engels megjegyzi, hogy lehetségesnek tartja a kártalanítást. „Hogy ez a kisajátítás kártérítéssel vagy anélkül történik-e, ez nagyrészt nem

tőlünk fog függeni, hanem azoktól a körülményektől, amelyek között a hatalom birtokába jutunk, és főként maguknak a nagybirtokos uraknak a magatartásától is. A kártérítést korántsem tartjuk minden körülmények között elvetendőnek; Marx nekem – mégpedig hányszor! – mondotta, hogy nézete szerint számunkra az volna a legolcsóbb megoldás, ha az egész bandát kifizethetnénk!"

Éber figyelemmel kísérte Engels az oroszországi forradalmi mozgalmat, aktív levelezésben állt számos haladó orosz politikussal. 1858 októberében arra kérte Marxot, hogy juttasson el hozzá valamit Herzen legutóbbi írásaiból, kiadványaiból, a *Golosz iz Rossziji* és a *Kolokol* példányaiból. Engels „Európa 1858-ban" című cikkében így írt: „A szólásszabadságnak Oroszországban most fennálló mértéke, Franciaország kivételével, Európa minden országában nevetségesen csekélynek tűnnék; de azok, akik ismerték Miklós Oroszországát, az előrelépést óriásinak látják, és a jobbágyok felszabadításából szükségképpen eredő nehézségekkel párosulva Oroszország műveltebb köreinek ez a politikai életre ébredése jó ómenekkel teljes."

Engels a németországi, franciaországi, amerikai és oroszországi munkásmozgalmat elemezve megjegyezte: „Oroszország – az az ország, amely szerintem a legközelebbi jövőben a legfontosabb szerepet fogja játszani." Engels reménykedett abban, hogy az „orosz forradalom már megérett és nemsokára kirobban". És ha egyszer sor kerül az oroszországi forradalomra, vélte, akkor „megváltozik egész Európa arculata". 1879. december 19-én J. Ph. Beckerhez írott levelében így ír: „Oroszországban pompásan halad az ügy! Alighanem hamarosan dűlőre jut ott a dolog. És ha ez megtörténik, akkor a Német Birodalom nagyurai nyomban berezelnek. Ez lesz a világtörténelem legközelebbi fordulópontja."

Engels nevét a cári Oroszországban jól ismerték, tudták róla, hogy Marx hűséges barátja és harcostársa. Amikor Marx meghalt, számos távirat és levél érkezett Oroszországból Engelshez, amelyben kifejezték mélységes részvétüket.

A moszkvai Péter Akadémia diákjai Engelshez küldött táviratukban arra kérték őt, hogy „A tőke" szerzőjének sírjára a követ-

kező feliratú koszorút helyezze: „A munkásjogok elméleti védelmezőjének és e jogok valóságos kivívásáért folyó harc képviselőjének a Péter Agrártudományi Főiskola diákjaitól, Moszkvából".

Engels, akárcsak Marx is, érett korában kezdett tanulni oroszul. És nemsokára eredetiben olvasta Puskin „Anyeginjét" és „Bronzlovasát", Gribojedov „Az ész bajjal jár" című darabját, Herzen „Emlékek és gondolatok" című memoárjait. Megtalálták Engels hagyatékában az „Anyeginről" készített szószedetet és a verses regény egyes strófáinak német nyelvű prózai fordítását. Lavrov egyik levelében így írt: „Kedves Barátom, Engels! Nagyon meglepett, hogy oroszul írt nekem; sohasem gondoltam volna, hogy Ön ilyen jól elsajátítja a mi barbár nyelvünket. Kérem, hogy a jövőre nézve közölje velem, hogy hívták az édesapját, hiszen orosz szokás szerint a levélben Önt keresztnevén és apai nevén kell szólítanom, én pedig az Ön apai nevét nem tudom."

Engels élete végéig sokat és feszülten dolgozott. Halála előtt két évvel írta meg „Leszerelhet-e Európa?" című tanulmányát. Ebben arra a következtetésre jutott, hogy „az állandó hadsereg rendszerét egész Európában annyira a végletekig vitték, hogy ez a rendszer szükségképpen vagy gazdaságilag – a katonai terhekkel – tönkreteszi a népeket, vagy egy általános irtó háborúvá fajul, hacsak az állandó hadsereget idejében át nem alakítják a nép általános felfegyverzésén alapuló milíciává". Engels abból indult ki, hogy a leszerelés és ezáltal a világbéke lehetséges alternatíva. Engelsnek a béke megőrzésére vonatkozó tételeit ma a kommunista pártok gyakorlati tevékenységükben hasznosítják. A szovjethatalom első dekrétuma éppen a békéről szól. A fiatal szocialista állam nemzetközi politikában tett első lépései a jószomszédi kapcsolatokra, az együttműködés megteremtésére, a háború és a fegyverkezési hajsza beszüntetésére irányultak. A szovjetek országának megjelenésével az új háborúk megelőzéséért folyó harc a történelem során első ízben politikai realitássá vált.

Friedrich Engels rendkívül szerény ember volt. „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége" című művének egyik megjegyzésében ezt írta: „De a vezető alapgondolatok legnagyobb

része, különösen gazdasági és történelmi területen, sajátlag pedig a végső, éles megfogalmazásuk Marx műve. Amivel én járultam hozzá, azt Marx – mindenesetre néhány speciális szak kivételével – nélkülem is véghez tudta volna vinni. Amit Marx teljesített, azt én nem vittem volna véghez. Marx magasabban állott, messzebbre látott, többet és gyorsabban tekintett át, mint mi többiek valamennyien. Marx lángész volt, mi többiek legfeljebb tehetségesek. Nélküle az elmélet ma távolról sem volna az, ami. Joggal viseli tehát Marx nevét."

1884-ben barátjához, Beckerhez írott levelében megismételte ezt a gondolatot: „Egész életemben azt tettem, amire születtem, ti. másodhegedűs voltam, s úgy hiszem, egész tűrhetően végeztem el a dolgomat. És örültem, hogy olyan pompás első hegedűsünk van, mint Marx."

Valójában Engels Marx mellett és különösen annak halála után kiemelkedő szerepet játszott a tudományos szocializmus elméletének továbbfejlesztésében és a nemzetközi forradalmi mozgalom gyakorlati irányításában. Lenin hangsúlyozta, hogy Engels életének utolsó éveiben a nemzetközi munkásmozgalom egyetlen szellemi vezetőjévé vált. A mozgalom vezetésével kapcsolatos valamennyi gond, amelyet korábban megoszthatott Marxszal, most teljes mértékben az ő vállára nehezedett.

Friedrich Engels londoni háza a forradalmárok egyfajta nemzetközi találkozóhelye volt. Innen tartotta fenn kapcsolatait Anglia, Németország, Franciaország, Oroszország, Amerika és más országok forradalmáraival, szocialistáival. Ide jöttek a levelek a világ minden tájáról, itt dolgozták ki a nemzetközi munkásmozgalom összefogására irányuló terveket.

Engels egyik fő feladatának tekintette, hogy létrehozza az új, szocialista internacionálét. Az 1880-as évekre a legtöbb európai országban már léteztek önálló proletár szervezetek és egyre időszerűbbé vált ezek összefogása. Engels szerint ki kellett várni, amíg eljön „a hivatalos, igazi internacionálé fellépésének és létrehozásának pillanata".

Ez az időpont az 1880-as évek végén következett be. Az európai

szociáldemokrácia nagyszabású előkészítő munkát végzett az alapító kongresszus összehívása érdekében. Engels különösen sokat tett azért, hogy az új nemzetközi szervezetet szilárd marxista alapokon hozzák létre. És munkája nem volt hiábavaló.

1889. július 14-én Párizsban 22 nemzet képviseletében 407 küldött gyűlt össze. A kongresszus termeiben jelszavakat függesztettek ki: „Világ proletárjai, egyesüljetek!", „A tőkésosztály politikai és gazdasági kisajátítása, a termelési eszközök köztulajdonba vétele!" A kongresszuson megfogalmazták a munkástörvényhozásra, az évenkénti május 1-i felvonulásra vonatkozó programkövetelményeket, ez utóbbit a nyolcórás munkanap és a nemzetközi munkásszolidaritás jegyében. 1890. május 1-én a munkásszolidaritás ünnepe meggyőző tanújelét adta a munkásmozgalom izmosodó egységének, a proletariátus növekvő erőinek seregszemléjévé vált. Ezzel kapcsolatban Engels azt írta, hogy a „kommunista párt kiáltványába" foglalt eszmék „Szibériától Kaliforniáig valamennyi ország sok millió munkásának közös programja" lettek.

Engelsnek a Nemzetközi Munkásszövetség tevékenységében való közvetlen részvétele egyben összekötő kapocs is volt az I. Internacionálé forradalmi hagyományaihoz. A II. Internacionálé újszerűsége abban állt, hogy tagjai az egyes országok proletár tömegpártjai voltak. Engels véleménye szerint a szervezet feladata az volt, hogy előkészítse a nemzetközi munkásosztályt a proletárforradalomra.

1890. november 28-án Engels szűk baráti körben ünnepelte 70. születésnapját. Laura Lafargue-nak írott levelében elmondja, hogy „egy csomó levelet és táviratot" kapott a világ valamennyi részéből. „Egyszóval el voltam képedve" – tette hozzá Engels. A jubileum alkalmából Lavrov 1890. november 27-én Engelshez írott levelében így írt: „Csak most tudtam meg, hogy Ön holnap ünnepli a nevezetes három és félszer 20. évét. Önt személyesen nem köszöntöm ezen évforduló alkalmából, hiszen jómagam is közeledvén ehhez az életkorhoz, túlságosan jól ismerem annak komor oldalait. Üdvözlöm azonban az Ön fiatal barátait, akik új erőt meríthetnek az Ön örökkön ifjú öregségéből. Üdvözlöm a vi-

lágszocializmust, amely Önt leghasznosabb és legenergikusabb harcosai között említheti. Ugyanakkor ebben a levélben küldöm Önnek nemcsak a magam, vagyis az Ön és a mi kedves Marxunk személyes barátjának legjobb kívánságait – átadom Önnek hazám szocialistáinak forró üdvözletét is. Ők az Ön személyében az egyetlen olyan embert köszöntik, akinek neve örökre beíratott a szocializmus történetébe Karl Marx nevével egy sorban és nem homályosul el e nagy név ragyogása mellett."

1893-ban Engels előrehaladott életkora és romló egészsége ellenére nagy körutazást tett Európában és aktív forradalmi propagandát folytatott. Augusztus 12-én érkezett Zürichbe a nemzetközi szocialista munkáskongresszusra. Itt a szociáldemokrácia politikai taktikájáról, a nyolcórás munkanapért folyó harc feladatairól, a szakszervezeti munkáról és az agrárkérdésről folyt a vita. A hallgatóság Marx harcostársát szűnni nem akaró tapssal fogadta.

Itt tartott beszédében élesen bírálta az anarchizmust, amelynek vitája a kongresszus figyelmének középpontjában állt. Megjegyezte, hogy az anarchisták, amikor lemondanak a proletariátus stratégiájáról és taktikájáról, és tagadják a párt vezető szerepét, tévútra viszik a munkásosztályt és elárulják annak érdekeit. Engels határozottan elítélte az opportunistákat is, akik naiv módon feltételezik, hogy a szocializmushoz szavazócédulák segítségével is el lehet jutni. A szónok arra szólított fel, hogy a munkásosztály minden körülmények között őrizze meg forradalmi egységét a kapitalizmus elleni harcban. „Hogy szektává ne fajuljunk – mondotta –, engednünk kell a vitákat, de a közös elveket változatlanul tiszteletben kell tartani."

Szeptember elején Engels August Bebel kíséretében Zürichből Münchenen és Salzburgon át Bécsbe indult. 1893. szeptember 14-én a bécsi szociáldemokrata gyűlésen Engels a következőket mondotta: „Nem hagyhatom el ezt a termet anélkül, hogy szívből jövő, mélyen átérzett köszönetet ne mondjak azért a meg nem érdemelt fogadtatásért, amelyben ma este részesültem. Csak azt mondhatom: sajnos az a sorsom, hogy elhunyt barátom dicsősé-

gét learassam. Ilyen értelemben fogadom ovációikat. Ha tehettem valamit a mozgalomért abban az ötven évben, amikor részt vettem benne, jutalmat nem kívánok érte. A legszebb jutalom: önök maguk! Embereink ott vannak a szibériai börtönökben, ott vannak a kaliforniai aranybányákban, egészen Ausztráliáig mindenütt megtalálhatók. Nincs olyan ország, olyan nagy állam, ahol a szociáldemokrácia ne lenne hatalom, amellyel mindenkinek számolnia kell. Minden, ami világszerte történik, ránk való tekintettel történik. Nagyhatalom vagyunk, amelytől félni kell, amelytől több függ, mint a többi nagyhatalomtól. Ez az én büszkeségem! Nem éltünk hiába, büszkén és elégedetten tekinthetünk vissza munkánkra..."

Bécsből Engels Németországon keresztül Londonba ment. Ez az utazás valóságos diadalmenet volt, a tudományos szocializmus diadalmenete. Kitörölhetetlen emlékeket hagyott Engelsben a proletármozgalom erejéből és érettségéről: Engels, miután közvetlenül találkozott az osztrák és a német szociáldemokráciával, meggyőződhetett arról, hogy a tudományos szocializmus elmélete már általánosan hozzáférhetővé vált. A munkások pedig, akiknek szerencséjük volt látni és hallani Engelst, el voltak bűvölve vezérük forradalmi szenvedélyességétől és elvi szilárdságától, emberi melegségétől és szerénységétől.

Jó erőben és életörömben ünnepelte meg Engels 74. születésnapját. Elégedetten mondta: még tele van alkotóerővel, még jókedvű és mozgékony. „A helyzetem olyan — írta ezekben a napokban ironikusan –, hogy a 74 évemet most kezdem érezni és annyi a munkám, hogy két 40 évesre is elég volna. De jó volna, ha felosztha tnám magamat egy 40 éves Engelsre és egy 43 éves Engelsre... akkor gyorsan rendbe jönne minden."

Ám a múló évek, a forradalmár élet nehézségei könyörtelenül éreztették hatásukat, bár a fizikai gyengeség nem fosztotta meg Engelst bátorságától. Szelleme sem tört meg. „Az eseményeknek azonban hozzá kell segíteniük bennünket ahhoz, hogy fenntartsuk életerőnket; egész Európa forrong, mindenfelé válságok érlelődnek, különösen Oroszországban. Ott ez így nem tarthat soká. An-

nál jobb" – írta 1894 végén Lavrovnak. Engels reménykedett abban, hogy még sok mindent megérhet: „Már csak az a kívánságom, hogy bepillanthassak az új évszázadba." 1895 márciusában azonban legyűrte a betegség. Viharos lefolyású nyelőcsőrák tört rá. Július 28-ról Eastbornból keltezte Engels utolsó levelét Laura Lafargue-hoz, Marx lányához: „Úgy látszik, a nyakamon található krumpliföldön végre közeledik a krízis, úgy hogy fel lehet nyitni a daganatokat és megkönnyebbülhetek. Végre megvan hát a remény, hogy fordulóponthoz ér ez a hosszú história, s legfőbb ideje is, mert csökkent étvágyam stb. folytán meglehetősen leromlottam... Nincs annyi erőm, hogy hosszú levelet írjak, hát ég veled." Engels egészen haláláig reménykedett abban, hogy leküzdheti a betegséget.

1895. augusztus 5-én 22 óra 30 perckor a nagy tudós forradalmárnak, a tudományos szocializmus egyik alapítójának szíve megszűnt dobogni. A nemzetközi munkásmozgalom legnagyobb harcosát és gondolkodóját veszítette el. 1895. augusztus 10-én a gyászszertartáson az elhunyt hangsúlyozott kérésére csak legközelebbi barátai, tanítványai és harcostársai vettek részt. „Nem sokan vagyunk itt – mondotta Wilhelm Liebknecht –, de ez a kevés ember milliókat képvisel, az egész világot... Engels valamennyiünknek utat mutatott, ő volt a vezetőnk ezen az úton, vezér volt és harcos, az elmélet és a gyakorlat harcosa..."

Lavrov Engels halálakor Eleanor Marx-Evelinghez intézett levelében megírta, mit érzett, amikor kinyitotta az újságot és elolvasta benne a gyászhírt: „Mekkora szerencsétlenség! Mekkora szerencsétlenség! Lehetetlennek tűnt, hogy a betegség megtörheti ezt a hatalmas természetet, dacára életkorának és a harcoknak, amelyeket haláláig folytatott a maga zászlajáért. A gyászhír olyannyira elkeserít, hogy nem is tudok sokat írni. Szeretném azonban megosztani Önnel gyászomat, mégpedig nemcsak a barát gyászát, hanem valamennyi meggyőződéses szocialistáét – megosztani éppen Önnel, Karl Marx leányával, aki számára, ebben bizonyos vagyok, Engels második édesapja volt és aki a szocializmus két legragyogóbb mécsesének az örököse."

Néhány héttel Engels halála előtt Vlagyimir Iljics Lenin Párizsban találkozott Laura és Paul Lafargue-gal. Nem sikerült személyesen találkoznia Engelsszel, akit mélységesen tisztelt, mint „a modern proletariátus két nagy tanítójának egyikét". Az általa írott, gondolatilag és érzelmileg rendkívül mély nekrológban azonban nagyra értékelte Friedrich Engels életét és tevékenységét. „Engels nevét és életét – írta – ismernie kell minden munkásnak."

Semmiféle kompromisszumot!

WILHELM LIEBKNECHT

(1812–1900)

Wilhelm Liebknecht „Semmiféle kompromisszumot, semmiféle választási egyezményt!" című brosúrájának orosz fordításához írott előszavában Lenin ezt tanácsolta a munkásoknak: „olvassátok a legnagyobb figyelemmel Wilhelm Liebknecht brosúráját, és jól nézzetek a körmére azoknak, akik a kadetokkal való, a proletariátusra és a szabadság ügyére végzetes egyezményeket tanácsolják nektek!"

Wilhelm Liebknecht 1826. március 29-én Giessenben született. A kisfiú ötéves volt, amikor édesanyja meghalt; és egy év múlva követte őt az édesapa. Gimnáziumi éveiben tehetséges fiúnak mutatkozott, sokat olvasott; korán megismerkedett Saint-Simon utópista szocialista műveivel. Tizenhat éves korában felvették a giesseni egyetemre, majd Berlinbe költözött, ott filozófiát, irodalomtudományt és teológiát tanult. Egyetemi tanulmányai idején Liebknecht tevékenyen kivette a részét a kereszténység lényegéről, a munka megszervezéséről, a leendő társadalom jellegéről folyó diákvitákban. A berlini egyetem elvégeztével hazatérőben Giessen felé megállt Szász-Svájcban és Csehországban, amelyek akkoriban az osztrák birodalomhoz tartoztak. Itt azzal gyanúsították, hogy részt vett a krakkói felkelésben és ezért kiutasították az országból. Ez volt első összeütközése a rendőrséggel.

Liebknecht kereste helyét az életben, kereste életpályáját. Egy ideig tudományos pályáról ábrándozott, de miután összeütközött a kincstári fegyelemmel, a rangtisztelettel és az ország számos egyetemén uralkodó merev szokásokkal, arra a következtetésre jutott, hogy ezt csak „elveinek föláldozása árán" tehetné meg.

Liebknechtet egyre inkább a politikai tevékenység vonzotta. Megismerkedett a különféle politikai csoportosulások programjaival, majd arra a következtetésre jutott, hogy sem a liberálisok, sem pedig az uralkodó osztályok nem tudják meghozni a népnek a felszabadulást. Saját beismerése szerint 1846-tól volt kommunista; Liebknecht fejlődésében fontos szerepet játszott a szocialista irodalom, egyebek között Marx és Engels műveinek tanulmányozása.

1847 nyarán Liebknecht Svájcba utazott, és ott Karl Fröbel magániskolájában lett tanár.

Svájcban próbálkozott meg az újságírással: 1847 szeptemberében tudósítója lett az ellenzéki német *Mannheimer Abendzeitung*nak. A tehetséges, fiatal újságíró fél év alatt mintegy száz cikket tett közzé. Hamarosan felfigyeltek rá, és felajánlották neki az egyik zürichi újság szerkesztői tisztét.

Szerkesztői pályája azonban csakhamar kettétört. Hogyan számol be erről maga Liebknecht? „Midőn 1848. február 22-én szobámban időztem néhány barátommal – minek hallgassam el: javában kártyáztunk, hiszen másokhoz hasonlóan nekem is vannak periódusaim, mikor tétlenségre ítélve, önmagammal elégedetlenül mindenféle haszontalansággal próbálom elhallgattatni a lelkiismeret szavát –, betoppant hozzánk egy ifjú svájci barátunk, ezekkel az izgatott szavakkal: »Most kaptuk Bernből a párizsi követünk táviratát, hogy ott barikádokat építenek!« Földhöz vágtam a kártyát, és azt mondtam: ez a forradalom! Felugrottam, sietve elbúcsúztam barátaimtól, fogtam az én kitűnő (eredetileg az amerikai őserdőknek szánt) vadászfegyveremet, és a legszükségesebb útialkalmatosságokkal felszerelve lóhalálában Párizsba futottam – ahol a legmélyebb sajnálatomra azt kellett tapasztalnom, hogy a párizsiak az én közreműködésem nélkül is rendezték számlájukat a polgárkirállyal."

Párizs szabad levegőjétől nemcsak maguk a párizsiak részegültek meg. A német politikai emigrációban is felmerül a gondolat, hogy egy légiót hozzanak létre és azzal vigyék be Németországba a forradalmat. Liebknecht – nem véletlen, hogy vele volt „amerikai puskája" – szinte elsőként állt az önkéntesek sorába. A terv azonban meghiúsult. A hadtest alighogy megalakult, fel is bomlott. Magát Liebknechtet is hosszú időre ágyhoz kötötte betegsége. Előbb ki kellett belőle lábalnia, és meg kellett várnia, hogyan reagál Németország az 1848-as februári párizsi eseményekre. És Németország jól reagált.

1848 tavaszán Németországban is megkezdődött a forradalom. Liebknechtnek nem sikerült azonnal bekapcsolódnia az esemé-

nyekbe. Ősszel, két bajtársával együtt megpróbál átszökni Badenbe, hogy ott csatlakozzék a polgári demokrata Gustav von Struve által irányított felkeléshez, de kísérletük kudarccal végződött: Liebknecht és útitársai a kormánycsapatok kezére kerültek.

Kiszabadulása után Liebknecht azonnal elindult Badenbe, amely az események központja volt. Itt Struve szárnysegédje lett, akihez egy évvel korábban nem csatlakozhatott. A badeni felkelést azonban leverték, és 1849. június 5-én Liebknechtet ismét letartóztatták és a rastadti börtönbe zárták. Igaz, három nap múlva kiszabadították a katonák, akiket a fogoly a börtön ablakán keresztül megagitált.

Ezután Liebknecht részt vett a porosz csapatokkal vívott utolsó harcokban, és a köztársasági hadsereg maradványaival együtt Svájcba emigrált. Németország ismét bezárult Liebknecht előtt, ezúttal már hosszabb időre: 13 teljes esztendőre.

Liebknecht Genfben telepedett le, és ott kapcsolatba került a fiatal emigránsok körével. 1849 nyarán találkozott Engelsszel, aki akkor Svájcban élt. Wilhelm Liebknecht erre a találkozásra emlékezve így írt: „Felnéztem rá, hiszen már nagy dolgokat vitt véghez és öt évvel idősebb is volt nálam, márpedig ebben az életkorban öt év – egész évszázaddal ér fel." Megismerkedésük termékeny hatást gyakorolt Liebknechtre. 1849 augusztusában belépett a Genfi Munkásegyletbe és nemsokára annak elnökévé választották. Az Egylet 1850 februárjára kitűzött kongresszusát a hatóságok betiltották, Liebknechtet más küldöttekkel együtt letartóztatták, és mintegy két hónapig tartották magánzárkában. Ezután kiutasították Svájcból. Nem maradt más hátra, mint Anglia, amely akkoriban a számkivetettek utolsó menedékhelye volt. Itt, Londonban ismerkedett meg Marxszal, és csakhamar szinte családtaggá vált náluk.

A Marxszal való találkozás fordulópont volt Liebknecht életében. A politikai szenvedélyeknek abban az örvényében, amely a londoni német emigrációt magával ragadta, talán csak Marx és Engels tudta szilárdan, mit kell tenni a proletár forradalmi mozgalom megszervezése érdekében. Marx Liebknecht „szigorú tanító-

jává" vált. Liebknecht neki köszönhette, hogy megmenekült a kispolgári szocializmus utolsó „rétegeitől" és megtanult gondolkodni „Marx tudományos elmélete szellemében".

I. Vilmos porosz király trónralépése után amnesztiát hirdettek, amely megnyitotta az utat Liebknecht előtt: 1862-ben visszatérhetett Németországba. Itt azonnal fontos események középpontjába került. 1863 májusában Lipcsében Ferdinand Lassalle megalakította az Általános Német Munkásegyletet. A német munkásosztály, Lenin kifejezésével élve, „a liberális polgárság függvényéből önálló politikai párttá vált". Liebknecht kezdetben távol állt ettől a szervezettől, de 1863 őszén belépett az Egyletbe és ott erőteljes tevékenységet fejtett ki. Felszólalásaiban javasolta, hogy bővítsék és erősítsék a szakszervezeteket, megismertette a munkásokat Marx és Engels műveivel. Liebknecht Lassalle-lal is találkozott, aki megpróbálta meggyőzni a fiatal forradalmárt arról, hogy Bismarck nem is olyan reakciós, mint amilyennek tartják. Ezeket a gondolatokat azonban Liebknecht nem tudta elfogadni.

1865. február 28-án a nyomdászok előtt tartott előadásában kifejtette, hogy sem a Haladó Párt, sem a porosz állam nem akarja kielégíteni a munkások követeléseit, az államsegélyről szóló bármiféle szóbeszéd – merő szemfényvesztés. A munkásoknak csak a polgári állam teljes megsemmisítése nyújthat tényleges segítséget. „Egyszóval – mondotta – nem vagy a Haladó Párttal, vagy a kormánnyal, hanem sem a Haladó Párttal, sem a kormánnyal. *Sem, sem* – a munkásoknak önálló pártot kell alapítaniuk... menjenek egyenesen azzal a büszke tudattal, a munkásosztály a szabadság szent lángjának őrizője, hogy a munkásosztály az igazi haladó párt: meneteljenek előre, sem jobbra, sem balra nem tekintve, és a győzelem az önöké lesz."

Liebknecht tevékenysége felhívta magára a rendőrség figyelmét: 1865-ben kiutasították Berlinből és Poroszországból „az állambiztonságra nézve veszélyes" tevékenysége miatt. A lassalleánusok örültek ennek a kiutasításnak és egy szót sem szóltak az érdekében. A nyomdászok szövetsége azonban 1865. július 4-én határozatot hozott, amely kimondta: „A szövetség mélységes sajnálatá-

nak ad kifejezést tisztelt barátunk, Liebknecht hirtelen kiutasítása miatt, és meghatalmazza a vezetőséget, hogy fejezze ki iránta hálá-ját a munkáskérdésről szóló tanulságos beszámolóiért, amelyet a szövetség oly gyakran fogadott általános helyesléssel, és tiszteletteljes ajándék gyanánt 100 tallért juttasson neki."

A Poroszországból kiutasított Liebknecht Lipcsében, Szászország fővárosában telepedett le. Itt ismerkedett meg August Bebellel, a fiatal vasesztergályossal, aki a Munkásképző Egylet elnöke volt. „Liebknecht, akinek tevékenységéről és kiutasításáról már tudtam az újságokból – írja Bebel »Életemből« című könyvében –, természetesen nagyon érdekelt engem. Akkor már negyvenedik évében járt, de egy húszéves fiatalember elevensége és tüze lobogott benne. Azonnal politizálni kezdtünk, és ő olyan éles bírálatot gyakorolt a haladó pártiakkal szemben és olyan kíméletlenül jellemezte őket, különösen a vezéreiket, hogy én, aki pedig nem tartottam őket soha szenteknek, elképedtem. Liebknecht nagyszerű ember volt és viselkedésbeli nyersesége ellenére hamarosan megbarátkoztunk." Bebel megjegyezte, hogy Liebknechttel való ismeretsége meggyorsította szocialistává válását. „Bebel – írta Lenin – meg tudta találni Liebknechtben azt, amire szüksége volt: az eleven kapcsolatot Marx 1848-as nagy fellépésével, az akkor megalapított, kicsiny, de valóban proletár párttal, meg tudta találni benne a marxista nézetek és marxista hagyományok eleven képviselőjét."

Wilhelm Liebknecht, mint igazi internacionalista, részt vett az I. Internacionálé szervezésében. Igaz, nem lehetett jelen a londoni alapító kongresszuson (bár személyes meghívást kapott Marxtól), kénytelen volt beérni egy írásos beszámolóval a német munkásmozgalom állásáról.

Lipcsében folytatta agitációját az Internacionálé mellett. És eredménnyel is járt: 1866 elején a lipcsei Egylet bizottságának 12 tagja belépett a Nemzetközi Munkásszövetségbe.

Az 1866-os osztrák–porosz háború eredményeként létrejött Északnémet Szövetség biztosította Poroszország hegemóniáját Németországon belül. Befejezéséhez közeledett Németország „felülről" történő egyesítése. Az események menete tehát nem úgy

haladt, ahogyan azt Liebknecht és Bebel feltételezte, ők továbbra is fenntartották a fennálló rend forradalmi megdöntésének és az ország demokratikus egyesítésének programját. Ez az irányvonal nemcsak helyes volt, de egyedül lehetséges is olyan forradalmárok számára, akik politikájukat nem kívánták a porosz császársághoz igazítani. Lenin ezzel kapcsolatban így írt: „S a történelem igazolta Bebelt és Liebknechtet, *jóllehet* Németország egyesítése a bismarcki úton történt. Csak Bebel és Liebknecht következetesen demokratikus és forradalmi taktikája, csak a nacionalizmussal szemben tanúsított »kérlelhetetlenségük«, csak Németország »felülről« való egyesítésével és megújításával szemben tanúsított hajthatatlanságuk tette lehetővé egy valóban szociáldemokrata munkáspárt szilárd alapjainak a lerakását. Márpedig akkor éppen a párt *alapjairól* volt szó."

Liebknechtet az 1860 augusztusában tartott birodalmi gyülési választásokon Bebellel együtt megválasztották az Északnémet Szövetség képviselőjévé. Marx és Engels útmutatását követve ügyesen kihasználták a parlamenti szószéket a porosz junkerek és militarizmus reakciós kül- és belpolitikájának leleplezésére. Az 1870–1871-es francia–porosz háború idején Liebknecht és Bebel fellépett a junkerek és a burzsoázia hódító tervei ellen és internacionalista álláspontra helyezkedett.

1868-ban a Liebknecht és Bebel vezette munkásegyletek nürnbergi kongresszusukon szervezetileg is szakítottak a polgári demokratikus áramlatokkal. Ennek a kongresszusnak legfontosabb határozata a Nemzetközi Munkásszövetség programjához való csatlakozás volt. 1869-ben pedig az eisenachi kongresszuson megalakult Németország Szociáldemokrata Munkáspártja (eisenachiak).

Az eisenachi kongresszus Liebknecht szavai szerint fordulópontot jelentett a német proletariátus fejlődésében. A Szociáldemokrata Munkáspárt létrehozása nemcsak a német, hanem a nemzetközi munkásmozgalomnak is legnagyobb eseménye volt. Abban, hogy ez a párt létrejött, nagy, személyes érdeme volt Wilhelm Liebknechtnek is. Mint Engels írta: a „Kommunista Párt Kiáltvá-

nyának" elveit nyíltan hirdető munkáspárt Németországban „főképpen Liebknecht és Bebel erőfeszítéseinek köszönhetően" jött létre.

1869-ben Liebknecht és Bebel megalapította a *Der Volksstaat* című újságot. Az újság hivatalosan a „Szociáldemokrata Munkáspárt és a Nemzetközi Szakszervezetek" orgánuma lett, lényegében azonban az Internacionálé németországi sajtóorgánuma volt. Rendszeresen közöltek benne a Nemzetközi Munkásszövetség Főtanácsának és szekcióinak tevékenységéről beszámoló anyagokat.

1869 szeptemberében Liebknecht ott volt a Nemzetközi Munkásszövetség bázeli kongresszusán mint a Szociáldemokrata Munkáspárt képviselője. A kongresszus megvitatta a földtulajdon, az örökösödési jog és a szakszervezetek vezetésének kérdését. Németországba visszatérve kételyeit fejezte ki a bázeli döntések helyességéről, amelyek a földtulajdon megszüntetését hirdették. A valóság azonban meggyőzően bizonyította e döntések helyességét. Ugyanazon év márciusában előadást tartott az agrárkérdésről, és abban már feltétel nélkül támogatta a bázeli határozatot.

1870 júniusában a párt stuttgarti kongresszusán beszámolt a szociáldemokraták politikai álláspontjáról. Ennek a kérdésnek a kongresszuson való megvitatása gyakorlati szempontból igen fontos volt, mivel augusztusban került sor a birodalmi gyűlési választásokra, és meg kellett határozni a pártnak ezzel kapcsolatos álláspontját. Liebknecht egyidejűleg helyeselte a választásokon való részvételt, azok agitációs célzatú fölhasználása érdekében, de elutasította a polgári pártokkal kötött választási egyezségeket.

1870. július 19-én Franciaország hadat üzent Poroszországnak, s ugyanezen a napon nyílt meg a Reichstag ülésszaka, amely megszavazott 120 millió tallér katonai költségvetést. Csak két képviselő szavazott a hadihitelek ellen, „hazafias" érzelmű képviselőtársaik dühödt kiáltozása közepette: Wilhelm Liebknecht és August Bebel. Bátor fellépésük valóságos szenzációt jelentett Németország-szerte. A kormány november végén ismét hadihiteleket követelt, Liebknecht és Bebel megint ellene szavazott. Bismarck reakciós kormánya természetesen nem bocsáthatta meg a baloldali

képviselőknek ezt a magatartását. Liebknechtet és Bebelt Elzász és Kelet-Lotaringia megszállása elleni felszólalásukért bíróság elé állították, „hazaárulással" vádolva őket. Ugyanakkor Liebknecht ellen felségsértési pert is indítottak. A per 1872. március 11-én nyílt meg a lipcsei kerületi bíróság épületében, és 14 napig tartott. A tárgyalóteremben bőségesen képviselt német sajtó nagy figyelmet szentelt a pernek.

Az a kísérlet azonban, hogy a vádlottak személyén keresztül ítéletet mondjanak a szocializmus és a forradalmi munkásmozgalom felett, kudarccal végződött. Bebel és Liebknecht a bírósági tárgyalótermet a forradalmi, proletár agitáció színterévé változtatta. A két hétig tartó bírósági tárgyalást arra használták fel, hogy kifejtsék szocialista nézeteiket és forradalmi politikájukat.

Liebknecht az esküdtbíróság előtt kijelentette: „Még egyszer hangsúlyozom – én nem vagyok hivatásos összeesküvő, nem vagyok a konspiráció kóbor lovagja. Ha önöknek úgy tetszik, nevezzenek a forradalom katonájának, ezt nem ellenzem. Ifjúkoromtól kezdve kettős eszményképről ábrándoztam: a szabad és egységes Németországról és a dolgozó nép felszabadításáról, vagyis az osztályuralom megszüntetéséről, amely egyet jelent az emberiség felszabadításával. E kettős célért harcoltam minden erőmmel és e kettős célért fogok harcolni utolsó lélegzetemig. Ezt követeli a kötelesség!"

Ettől kezdve „a forradalom katonája" jelző örökre összefonódott Wilhelm Liebknecht nevével.

A bíróság nyolc szavazattal négy ellenében bűnösnek találta Liebknechtet és Bebelt „hazaárulás" előkészítésében. Az ítélet kétévi várfogság.

Bebel és Liebknecht bátor bírósági viselkedése növelte kettejük népszerűségét és hírnevét Németország határain túl is. „A bíróság előtti szerepléstekhez mindnyájatoknak gratulálunk – írta Engels Liebknechthez a maga és Marx nevében – ... szükség volt arra, hogy valaki egyszer kiálljon a gátra azzal a bandával szemben, s ti derekasan megtettétek... Szívélyesen üdvözlöm Bebelt, és fel a fejjel..."

Liebknechtet hozzátartozói és barátai rendszeresen látogatták a börtönben, minden legális és olykor illegális lehetőséget kihasználtak, hogy tájékoztassák őket a munkásmozgalom állásáról. A párt előtt álló egyetlen elvi kérdés sem kerülte el akkoriban Liebknecht figyelmét. A várfogságból is levelezésben állt Marxszal és Engelsszel.

Még börtönben volt, amikor 1874 januárjában új általános választásra került sor, amelynek révén a szociáldemokrácia hat mandátumhoz jutott a Reichstagban. Liebknechtet saját választókerülete, Tolberg-Schneeberg, már az első fordulóban megválasztotta. Április 15-én kiszabadult a börtönből. Kétévi szünet után ismét jelen lehetett a párt soron levő kongresszusán, amelyet Koburgban tartottak 1874 júliusában. Liebknecht megírta Engelsnek, hogy a kongresszus jól zajlott, a küldöttek nagyobb ideológiai világosságról és nagyobb energiáról tettek tanúbizonyságot, mint azelőtt, és a hangulat igazi harci volt.

1875 májusában Gothában került sor arra a kongresszusra, amelyen a lassalleánusok egyesültek az eisenachiakkal. Létrejött a munkásosztály egységes pártja, Németország Szocialista Munkáspártja, amely 1890 után Németország Szociáldemokrata Pártja néven működött. Az egyesülés eredményeképpen sikerült kiküszöbölni a szakadást a német munkásmozgalomban. A proletariátus egységes pártja megmutatta a harc irányát és célját a junker-burzsoá kizsákmányoló rend és a porosz militarizmus ellen.

A gothai kongresszus által elfogadott program azonban egészében véve eklektikus volt, nem tükrözte a munkásmozgalom elért szintjét. A lassalleánus, kispolgári opportunista nézetekkel kötött kompromisszum szükségképpen negatív következményekkel járt. Marx és Engels, jóllehet az egyesülést nagy sikernek könyvelték el, világosan látták annak árnyoldalait és megtették a szükséges intézkedéseket. Liebknecht és Bebel, amikor az egyesülést vállalták, arra számítottak, hogy a munkásokat ki tudják vonni a lassalleánus eszmék hatása alól, és ez sok szempontból sikerült is nekik. Lenin megjegyezte, hogy Bebel és Liebknecht „egyesíteni tudta a

két munkáspártot és biztosítani tudta a marxizmus hegemóniáját az egységes pártban".

A Szociáldemokrata Párt gyakorlati tevékenységében forradalmi politikát folytatott, előmozdította a marxista eszmék elterjedését a dolgozó tömegek körében. Ez a munka komoly eredményekkel járt. 1877-ben a Reichstag-választásokon a párt mintegy 500 000 szavazatot kapott. Ez nagy riadalmat okozott a junker-burzsoá kormány körében. A kormány 1878-ban, hogy gátat vessen a szocialista eszmék terjedésének, elfogadta az ún. szocialistaellenes törvényt.

Ez a törvény politikai, adminisztratív, büntetőjogi és egyéb állami és rendőri intézkedések egész rendszere volt, amely arra irányult, hogy a munkásmozgalomból kiirtsa a szocializmus eszméit és fizikailag megsemmisítse a Szociáldemokrata Pártot. 332 országos és helyi szociáldemokrata szervezetet oszlattak fel és helyeztek törvényen kívül. I. Vilmos kormánya számos szakszervezetet, betegsegélyző pénztárat és munkásegyletet betiltott. „Isten és a császár" nevében betiltottak gyűléseket, elkoboztak könyveket, brosúrákat és röplapokat, „amelyek a fennálló állami és társadalmi rend megdöntésére irányuló szociáldemokrata, szocialista vagy kommunista törekvések szolgálatában állnak". Különösen szigorú büntető intézkedéseket léptettek életbe olyan városokban és körzetekben, ahol a rendőrség meghatározása szerint „veszélybe került a közbiztonság vagy a rend", ilyen helyeken ún. kis ostromállapotot vezettek be.

Tizenkét évig volt érvényben a kivételes törvény. Ezeket az éveket Lenin a német munkásmozgalom heroikus időszakának nevezte. A párt ügyesen kapcsolta össze a legális és az illegális harcot, a parlamenti és parlamenten kívüli fellépéseket, megerősítette tömegkapcsolatait, széles körű felvilágosító munkát végzett a tömegek körében. 1879-ben a *Vorwärts,* a betiltott szociáldemokrata orgánum helyett létrehozták a *Der Sozialdemokrat* című illegális újságot. Ezt először Zürichben, majd Londonban szerkesztették. A munkások a veszéllyel dacolva terjesztették ezt az újságot Németországban.

1880 augusztusában Svájcban, Zürichtől nem messze került sor a „kivételes törvény" bevezetése után az első pártkongresszusra. Ez a kongresszus a legszigorúbb titoktartás mellett zajlott, összehívását közölte ugyan a *Sozialdemokrat*, de nem utalt a kongresszus lebonyolításának színhelyére és idejére, ezért a félrevezetett bismarcki rendőrség csak akkor tudta meg a kongresszus színhelyét, amikor az már befejezte munkáját. A kongresszuson Liebknecht jelentést tett a szociáldemokraták parlamenti tevékenységéről. A birodalmi gyűlés szociáldemokrata pártfrakcióját ismerték el a szociáldemokrácia legmagasabb képviseletének, a *Sozialdemokrat*ot pedig egyetlen hivatalos orgánumának. Nem sokkal a kongresszus után Liebknecht Londonba utazott és tájékoztatta Marxot és Engelst a párton és az újság szerkesztőségén belüli helyzetről; a tudományos szocializmus megalapítói komoly bíráló megjegyzéseket tettek a *Sozialdemokrat* egyes cikkeire. 1880 novemberében Londonból visszatérve Liebknecht ismét hat hónapra börtönbe került egy nyilvános beszédéért.

Kiszabadulása után nem sokkal a szász kormány „felső" nyomásra Lipcsében és környékén „kis ostromállapotot" hirdetett ki, 33 szociáldemokratának, köztük természetesen Liebknechtnek is, 24 órán belül el kellett hagynia Lipcsét. Borsdorfba költözött, és itt rendőri felügyelet alatt élt egészen a szocialistaellenes törvény eltörléséig. Liebknecht, néhány hetes vagy hónapos börtönbüntetései ellenére, amelyekre mindig más-más dolog szolgáltatott ürügyet, folytatta tevékenységét a szocialista eszmék terjesztése és a párt befolyásának erősítése érdekében.

1881 októberében került sor a soron következő birodalmi gyűlési választásokra. Wilhelm Liebknecht egyidejűleg 17 választókörzetben jelöltette magát. Ezek a választások a szociáldemokrácia elleni megtorlások dacára is győzelemmel végződtek: a párt több mint 300 000 szavazatot kapott. Ezzel kapcsolatban Engels 1881. november 4-én Johann Philipp Beckerhez szóló levelében így ír: „Németországban a választáson remekül megállták a helyüket a mieink... S mindezt a kivételes törvény és az ostromállapot nyomása alatt, sajtó nélkül, gyűlések nélkül... s abban a biztos tudat-

ban, hogy ezért ismét egzisztenciák ezreit kell feláldozni a pártban... Így hát hurrá németországi fiainknak!"

A párt súlyos anyagi helyzete arra késztette Liebknechtet, hogy propagandautazást tegyen Amerikában. 1886 szeptemberében elindult az Egyesült Államokba, hogy gyűjtést indítson a német szociáldemokrácia javára. New Yorkban, Philadelphiában, Bostonban, Detroitban, Chicagóban, Pittsburghban, Washingtonban és más városokban járt, előadásokat és beszédeket tartott a munkásmozgalomról és a szocialista elméletről. A körút olyan sikerrel járt, amely a legderűlátóbb várakozásokat is felülmúlta: 16 000 márkát gyűjtöttek össze! A német szociáldemokrácia választási alapjába futott be az összegnek több mint fele. Liebknecht amerikai élményeit „Pillantás az Újvilágba" című útirajzaiban tette közzé. Az olvasmányos könyv számos érdekes megfigyelést tartalmaz a kor Amerikájáról.

Wilhelm Liebknecht ezekben az években aktív irodalmi és publicisztikai tevékenységet folytatott. Számos újságcikk és proklamáció mellett néhány nagyobb munkát is publikált, egyebek között „A nagy francia forradalom történetének" több kötetét. Különösen népszerű volt „A legyek és a pókok" című nagyszerű pamfletje, amelyet számos nyelvre lefordítottak. Íme egy kis részlet ebből a munkából:

„A pókok – az urak, a gazdagok, a kizsákmányolók, a spekulánsok, a tőkések, a megrontók, a felsőpapság, a legkülönbözőbb léhűtők, mindazok, akiknek érdekében áll az az önkény, amelyet mi nyögünk; a hatalmon lévő vezetők, akik ostoba törvényeket fogadnak el, akik elnyomnak bennünket; a zsarnokok, akik rabszolgákká tesznek bennünket. A pókok – mindazok, akik a nép számlájára élnek, akik bennünket lábbal tipornak, akik megvetik szenvedéseinket és gúnyt űznek hiábavaló erőfeszítéseinkből, munkánkból.

A legyek – mi vagyunk, szegény és egyszerű emberek, akik oly régen állunk reszketve az oltárok lépcsőfokai előtt, lehajtott fővel a papok átkaival szemben, akik a papok dicsőségére és gyönyörére egymást ütjük és taszítjuk szolgasorba; azok, akik meggörnyesz-

tették a hátukat, meghajtották térdüket és hagyták kizsákmányolóiknak, hogy élvezzék erőszakuk és igazságtalanságuk gyümölcseit, miután szellemileg erőtlenné tettek vallásos tanításaik elnyomorító, akaratbénító befolyásával. A pókok fekete reverendák hazug és kapzsi tekintetű viselői, akik az egyszerű hivőket embert lealacsonyító tanításaikkal befonják és az engedelmeskedés és alázat szellemére nevelik, amely megmételyezi a lelket, és mint Lengyelország példáján látható, egész népeket tesz tönkre.

Egyszóval a legyek – kizsákmányoltak, elnyomottak, szolgasorba hajtottak, a pókok pedig – gaz alkuszok és spekulánsok, az önkény és a despotizmus, bármily formában jelennek is meg az előbbiek útján."

A szocialista eszmék propagandája és a polgári társadalom kizsákmányoló jellegének leleplezése a szociáldemokrata párt vezetőinek nagyszabású szervezeti munkájával összekapcsolva komoly eredményekkel járt. Példátlan esemény volt ez: egy illegalitásba szorított párt, amelyet a junker-burzsoá állam 12 éven át különös kegyetlenséggel üldözött, választásról választásra növelte képviselői mandátumainak számát, és népszerűsége a munkások körében szakadatlanul nőtt. Engels az 1893-as választások küszöbén megjósolta: „A mostani választások igazi forradalmat hoznak létre a pártok helyzetében Németországban: valóban új korszakot nyitnak az ország történetében. A Bismarck-korszak végének kezdetét jelzik."

Ezeken a választásokon a szociáldemokratákra másfél millió választó szavazott. A burzsoázia, belátva, hogy a munkásmozgalommal nem birkózhat meg olyan „drákói" módszerrel, amilyen a „kivételes törvény" volt, 1890-ben nem szavazta meg a törvény meghosszabbítását.

1890 októberében, a szocialistaellenes törvény bukása után, Halle ünnepélyesen feldíszített dísztermében Liebknecht, mint a Reichstag legrégibb szociáldemokrata képviselője, megnyitotta a Szocialista Munkáspárt első legális kongresszusát. Ezen több mint 400 küldött vett részt az ország valamennyi részéből. Egy sor európai országból is érkeztek vendégek, köztük Eleanor Marx-Ave-

ling. A kongresszus elfogadta a párt új szabályzatát, amely figyelembe vette a megváltozott körülményeket. A párt hivatalos orgánuma a *Berliner Volksblatt* lett, amely 1891. január 1-től *Vorwärts. Berliner Volksblatt* címen jelent meg. A kongresszus az újság főszerkesztőjévé Liebknechtet nevezte ki. Ezen a poszton maradt egészen haláláig.

Liebknecht a hallei kongresszussal kapcsolatos benyomásairól így írt Engelsnek: „Nagyszerű kongresszus volt: 410 küldött, igazi munkásparlament, ragyogó szellem... Valóban szerencsénk van, hogy már életünkben ilyen termést takaríthatunk be." 1890. november végén pedig Liebknecht Bebellel és Paul Singerrel együtt Londonba utazott, hogy a német Szociáldemokrata Párt nevében köszöntse Engelst 70. születésnapján. 1891 augusztusában Liebknecht részt vett a II. Internacionálé brüsszeli kongresszusán, ahol előadást tartott a munkásosztály és a militarizmus kérdéséről. A proletár internacionalizmusra mint a szocialista mozgalom egyik legfontosabb alapelvére hivatkozva hangsúlyozta, hogy a munkások ellenségei nem más országok munkásai, hanem saját burzsoáziájuk. A brüsszeli kongresszuson a marxisták győzelmet arattak a reformista és anarchista áramlatokkal szemben.

1891 januárjában Friedrich Engels közzétette Marx „A gothai program kritikája" című, 1875-ben írott munkáját. Néhány héttel ezután Karl Grillenberger, a Szociáldemokrata Párt parlamenti képviselője a Reichstagban tartott beszédében fellépett a proletariátus diktatúrája ellen, és hangsúlyozta, hogy a német szociáldemokrácia sohasem engedelmeskedhet Marx e javaslatának. A készülő antimarxista kampány ellen, amely veszélyt jelentett az új forradalmi program kidolgozására és ezáltal a párt egész stratégiájára és taktikájára, határozottan fellépett Wilhelm Liebknecht is.

„A proletariátus diktatúrája azt jelenti, hogy a proletariátusnak meg kell védenie osztályérdekeit – írta Liebknecht. – A proletariátus diktatúrája azt jelenti, hogy a proletariátus megteszi a maga érdekében azt, amit mások tettek önmagukért, nevezetesen, hogy kezébe veszi a törvényhozást, és azt a dolgozó osztályok javára használja ki. Elvégre a munkás hoz létre minden gazdagságot; és

mindent újra is alkotna, ha eltűnnének a vagyonosok. A mi diktatúránk azt jelenti, aminek akkor kell végbemennie és akkor megy végbe, ha a vagyonos (osztályok) nem óhajtanak lemondani saját diktatúrájukról."

1895-ben Liebknecht találkozott Vlagyimir Uljanovval, a fiatal orosz forradalmárral. Lenin akkor Svájcban, Franciaországban és Németországban járt, kapcsolatba lépett Plehanov A munka felszabadítása nevű csoportjával. Különösen hosszan időzött Berlinben, ahol Plehanov ajánlólevelével Liebknechtet is felkereste.

1896-ban Wilhelm Liebknecht Berlinben ünnepelte 70. születésnapját. Az évfordulóról a nemzetközi proletariátus is megemlékezett: számos ország szocialista sajtója ünnepi cikket közölt. August Bebel a *Neue Zeit*ben így írt: „Wilhelm Liebknecht, aki Friedrich Engels halála óta a párt veteránja, vezetői közül az egyetlen és utolsó, aki ott állt bölcsőjénél, és aki személyében testesíti meg a párt több évtizedes harcait és üldöztetéseit, ám győzelmeit és növekedését is, március 29-én ünnepli 70. születésnapját. Bár a párt ellensége mindennemű személyi kultusznak, nem tagadhatja meg önmagától, hogy a férfiúnak, aki egy emberöltőnél hosszabb időn át előharcosa és vezetője volt, ne adózzék hálával mindazért, amit a pártért tett, elszenvedett és harcolt. Liebknecht személyében... megtestesíti a pártot; egyéni élete a párté; élete egybeolvadt a párt életével és fejlődésével, sokkal inkább mint bárki másé közülünk."

Wilhelm Liebknecht életének utolsó éveiben még részt vett az opportunizmus elleni akciókban. Különösen élesen bírálta Bernstein „elméleti kísérleteit". „Nagyon szeretném – írta 1897 tavaszán Kautskynak –, hogy Bernstein egyszer megmondaná: miben különbözik álláspontja és fejtegetéseinek gondolatmenete a *Daily Chronicle,* az angol kispolgárok orgánumának álláspontjától és kijelentéseitől..."

Liebknecht mellett a marxizmusért folytatott harcban ott álltak a forradalmi német munkásmozgalom legjobb erői, August Bebel, Paul Singer, Clara Zetkin és Rosa Luxemburg. A párt 1898-as stuttgarti kongresszusa jegyzőkönyvben rögzítette a viharos he-

lyeslést és tapsot, amikor Liebknecht beszéde végén fellépett Bernstein „A mozgalom minden, a végcél semmi" jelszava ellen, és kijelentette, a szociáldemokrata mozgalom célja a kapitalista társadalom megdöntése.

A hannoveri pártkongresszuson – az utolsón, amelyen Liebknecht még részt vehetett – elfogadtak egy határozatot, amely kimondta: „a polgári társadalom egész fejlődése mindeddig nem ad okot a pártnak arra, hogy lemondjon alapvető következtetéseiről és megváltoztassa azokat. A párt továbbra is az osztályharc talaján áll és úgy véli, hogy a munkásosztály felszabadítása csakis a munkásosztály ügye lehet, következésképpen a munkásosztály történelmi feladata a politikai hatalom megragadása..."

1899 augusztusában Wilhelm Liebknecht „Semmiféle kompromisszumot, semmiféle választási egyezményt!" című brosúrájával fordult a szociáldemokrata párt tagjaihoz.

E kiváló munkában, amely Liebknecht politikai végrendelete lett, figyelmeztette a pártot azokra a veszélyekre, amelyeket az osztályharc taktikájától való eltérés rejt magában. Felszólította a pártot: támogassa és védelmezze a szocialista párt mint proletárpárt osztályjellegének tisztaságát; mozdítsa elő az agitáció, a nevelés és a szervezés eszközeivel a győzelmes felszabadító harcot; módszeresen küzdjön az osztályállam ellen, amelynek kezében a kapitalizmus egész politikai, gazdasági hatalma összpontosul.

A „Semmiféle kompromisszumot!" című brosúrát igen nagyra becsülte Lenin. 1906-ban, amikor a brosúra oroszul megjelent, előszót írt hozzá, és ebben rámutatott, hogy Liebknecht munkájának különösen nagy a jelentősége a II. Duma választásának küszöbén álló Oroszországban.

„Liebknecht egyáltalán nem tagadja, hogy az ellenzéki polgári pártokkal való egyezmények »hasznosak« – mind a »parlamenti mandátumok« szempontjából, mind pedig abból a szempontból, hogy »szövetségesünket« (állítólagos szövetségesünket) bevonjuk a közös ellenség, a reakció ellen vívott harcba. De éppen abban mutatkozik meg a német szocialisták veteránjának tényleges politikai éleslátása és következetes szociáldemokratizmusa, hogy nem

éri be ezekkel a megfontolásokkal. Megvizsgálja, hogy a »szövetséges« nem leplezett ellenség-e, akit különösen veszélyes lenne beengedni sorainkba, valóban harcol-e és hogyan harcol ez a szövetséges a közös ellenség ellen, vajon ezek az egyezmények, amelyek a parlamenti mandátumok számának növelése szempontjából hasznosak, nem lesznek-e károsak a proletár párt hosszabb időre szóló és mélyebbre ható feladatai szempontjából?... Liebknecht arra tanít bennünket – folytatta Lenin –, hogy a szociáldemokratáknak tisztában kell lenniük a burzsoázia táborához tartozó minden szövetségesük veszélyes oldalaival, és ezeket nem szabad elleplezniük. Nálunk pedig a mensevikek azt kiabálják, hogy nem a kadetok ellen kell harcolni, hanem a feketeszázas veszély ellen! Milyen hasznos lenne az ilyen embereknek, ha fontolóra vennék Liebknecht szavait: »A rendőrpolitikusok ostoba és kíméletlen erőszakoskodásai, a szocialistaellenes törvénynek – ennek a zsarnoki törvénynek, a forradalmat hirdető pártok ellen kiadott törvénynek – a gáncsoskodásai csak a megvető sajnálat érzését ébreszthetik bennünk, de az olyan ellenségtől, aki kezet nyújt nekünk, hogy választási egyezményt kössünk vele, aki mint barát és testvér hozzánk dörgölőzik – az ilyen ellenségtől, és *csakis az ilyentől, félnünk kell.*«"

Wilhelm Liebknecht élete utolsó pillanatáig sokat és szorgalmasan dolgozott, a lehető legaktívabban kivette részét a politikai életből. 1900. július 15-én részt vett Berlinben a textilmunkások nemzetközi kongresszusának bankettjén, július 22-én a berlini VI. választókörzet nyári ünnepségén, amelynek képviselője volt. Másnap reggel, július 29-én vasárnap egy drezdai nagygyűlésen szólalt fel. Augusztus 12-re volt kitűzve felszólalása egy svájci népünnepélyen, de augusztus 7-én a német szociáldemokrácia veteránjának szíve hirtelen megszűnt dobogni.

Utolsó leheletéig kíméletlen harcot folytatott a marxizmus ellenségeivel. Halála nagy rést ütött a forradalmi világnézet hívei sorában. Liebknecht következetesen forradalmi álláspontja a kapitalista társadalmi renddel szemben, aktív marxista propagandája nagy megbecsülést szerzett neki a világ proletárjai körében. Mély-

ségesen meg volt győződve arról, hogy a proletariátus történelmi győzelme és a szocialista társadalmi rend felépítése be fog következni.

A proletariátus győzelméért folytatott harc dicső ügyét, amelynek Wilhelm Liebknecht egész életét szentelte, fia, Karl Liebknecht folytatta.

Ellenségeink ellensége

FERDINAND LASSALLE

(1825- 1864)

Marx nevezte így Ferdinand Lasalle-t: „Ellenségeink ellensége." Lassalle a 19. század közepén aktívan síkraszállt a munkáspárt szervezeti önállósága mellett. Marx 1868. október 13-án Johann Schweitzerhez szóló levelében így írt: „. . . ami a Lassalle-féle Egyletet illeti, azt a reakciós időkben alapították. Tizenöt évi szendergés után Lassalle – és ez halhatatlan érdeme marad – ismét felélesztette Németországban a munkásmozgalmat. De nagy hibákat követett el."

Engels Lassalle-t és tevékenységét jellemezve megjegyezte: „Lassalle rendkívül tehetséges, sokoldalúan képzett elme volt, nagy energiájú és szinte határtalanul hajlékony ember; teljesen arra született, hogy bármilyen körülmények közt politikai szerepet játsszék. De nem volt sem első kezdeményezője a német munkásmozgalomnak, sem eredeti gondolkodó."

Ferdinand Lassalle 1825. április 11-én Breslauban született. Apja gazdag kereskedő volt, valamennyi rokona kereskedő, bankár és vállalkozó. Szülei azt szerették volna, ha fiuk is kereskedő lesz. Lassalle a gimnáziumban különösebb szorgalom nélkül tanult és gyakran kapott rossz osztályzatokat. Az apjával való összeütközést elkerülendő, „saját kívánságára" a lipcsei kereskedelmi szakiskolába iratkozott be. Az iskola igazgatója azonban csakhamar meggyőződött arról, hogy a Lassalle fiú sohasem lesz igazi kereskedő. És ez valóban így volt: tehetsége nem érhette be a kereskedelmi iroda prózájával. Szenvedélyesen olvasta a német klasszikusokat, főleg Heinét, és költő szeretett volna lenni. A kötelező tanulás rosszul ment, a tanítókkal gyakran keveredett konfliktusba, és a dolog azzal végződött, hogy Lassalle elhatározta: otthagyja az iskolát. Visszatért Breslauba, önállóan megtanulta a tananyagot és letette az érettségi vizsgát. Ezután sikerült beiratkoznia először a helyi egyetemre, majd két év múlva Berlinbe.

Az egyetem a maga lármás, minden eseményre gyorsan reagáló életével magával ragadta Lassalle-t. Mindenütt ott akart lenni, mindenről tudni akart, sokat olvasott, és természetesen fellépett minden elavult és konzervatív nézet ellen.

Breslauban egy diáktalálkozón szenvedélyes beszédben védelmezte Feuerbachot, aki ellen akkoriban az egész reakciós Németország hadra kelt. Ez volt Lassalle első beszéde, ami miatt egyetemi bíróság elé került.

Az egyetem befejeztével Lassalle Párizsba indult. Ott megismerkedett Heinével, aki élete végéig a legnagyobb lelkesedéssel és csodálattal beszélt róla. „Senkiben sem láttam még a szenvedély és az értelem világosságának ilyen összekapcsolódását – írta Lassallenak. – Önnek teljes joga van arra, hogy merészeljen, míg mások csak visszaélnek ezzel az isteni joggal, ezzel az égi előjoggal. Önhöz mérten én csupán szerény legyecske vagyok." De nemcsak Heine lelkesedett Lassalle-ért; sokan jósoltak neki ragyogó jövőt.

Lassalle az egyetem elvégzése után tudományos pályáról ábrándozott. Berlinbe is azért megy, hogy ott az egyetemen docens lehessen. 1844-ben azonban lemondott erről a tervről: lehetősége nyílt arra, hogy híressé tegye magát, és ő ezt a lehetőséget nem akarta elmulasztani. A félresikerült tudós átképezte magát jogásszá – védőként lépett fel Sophie von Hatzfeldt grófnő válási ügyében. Ennek az ügynek a lényege, amelyet idővel szentimentális részletek nőttek be, az volt, hogy a férje által üldözött grófnő nyíltan meg akarta szakítani a házasságot. Mivel ezt meglehetősen bátran és a felső tízezer véleményével nem számolva tette, ezért a kilenc éven át tartó per nagy feltűnést keltett. Különben bármily élénk színekkel ecsetelte is az ügyvéd a gróf durvaságát, despotizmusát, bármennyire is dicsőítette a „szegény, védtelen" grófnőt, az általa keltett vihar mégiscsak egy pohár vízben folyt. A hangos, lármás, nagyvilági per elég messze volt a német fejlődés fő vonalától: az egységes, demokratikus Németországért vívott harctól. Lassalle energiáját nem a forradalmi erők összefogására fordította, hanem a szerelem szabadságáért lépett fel a bíróság előtt, mindenkit igyekezvén meggyőzni arról, hogy a demokrácia szempontjából fontos dolgot cselekszik. Ebben a perben mint cseppben a tenger tükröződött Lassalle ellentmondásos természete. Energikus, törekvő, tehetséges publicistaként és ragyogó szónokként lépett fel, de hajlamos a pózolásra, és a boldogság csúcsán érzi magát,

amikor a lelkesült hölgyek a „női egyenjogúság" bajnokát virágokkal lepik el és csókokat hintenek felé.

Lassalle-nak ebben a válási ügyben játszott szerepe nemcsak Marxból és Engelsből váltott ki jogos felháborodást, hanem a düsseldorfi munkásokból is. Még folyt a per, amikor kitört az 1848-as forradalom, amely egész Németországot felforgatta. Düsseldorf is, ahol ekkoriban a fiatal jogász lakott, visszhangzott a demokratikus jelszavaktól.

1848 novemberében Lassalle mögött becsapódott a börtöncella ajtaja. A jószándékú polgárok szemszögéből szörnyűséges bűntettben folyik ellene nyomozás: a vád „a polgároknak a királyi hatalommal szembeni fegyveres ellenállásra való felbujtása". Lassalle saját védelmében olyan beszédet tartott, amely ma is meglepi az olvasót éles logikájával, vonzó ékesszólásával és a tetteinek igazába vetett szilárd meggyőződéssel. Marx és Engels, akik ebben a letartóztatásban a monarchikus erőszak aktusát látták, a *Neue Rheinische Zeitung* hasábjain védelmére keltek Lassalle-nak.

A forradalom idejére kelteződik Lassalle szocialistává válása. Megismerkedik a szocialista irodalommal, figyelemmel olvassa a *Neue Rheinische Zeitung* számait, levelezésbe kezd Marxszal és Engelsszel. Ám sem a két nagy gondolkodóval és forradalmárral való érintkezés, sem pedig a „Kommunista Párt Kiáltványának" tanulmányozása nem változtatott radikálisan Lassalle nézetein. Nem vált kommunistává, annak az elméletnek hívévé, amelyet Marx és Engels nagy türelemmel, tégláról téglára épített. Lassalle kispolgári demokrata maradt, akinek világnézetében a legfurcsább módon keverednek a különböző elméletek és nézetek, kezdve a „Kiáltványból" vett egyes tételektől egészen a termelési társulások proudhoni elvéig. Engels megjegyezte, hogy Lassalle egész szocializmusa nem egyéb, mint „a kapitalisták szidalmazása".

Lassalle mint filozófus Hegel idealista tanításának híve maradt. A történelmi folyamatot „az öntudat belső fejlődéseként" és „a szellem önfejlődéseként" magyarázta. A „szellem" viszi „az emberi nem fejlődését a szabadság irányába". „A szerzett jogok rendszere" című munkájában ezt írja: „Az egész jogtörténet kultúrtör-

téneti folyamata abból áll, hogy mindinkább korlátozni kell az egyes személy tulajdonának szféráját, hogy mind több objektumot vonjanak ki a magántulajdon szférájából... A magántulajdonosi szférának ez az egyre növekvő csökkenése nem alapul máson, mint az emberi szabadság pozitív fejlődésén, és csak itt, ebben a szférában éri el a szabadság tényleges megvalósulását."

Nem lehet letagadni, hogy „A szerzett jogok rendszerének" szerzője következetes: már közgazdász szerepében ezt a következtetést arra használja, hogy megdöntse a polgári közgazdászok bálványát – a magántulajdont. Lassalle azonban nem általában a magántulajdon ellen szólal fel, hanem csak a tőkés magántulajdon ellen. Proudhont követve azt állítja, hogy „a szocializmus nem megsemmisíteni akarja a tulajdont". Lassalle ábrándjainak csúcsa az volt, hogy minden egyes munkást tulajdonossá tesz. Vagyis egyfajta proletariátus nélküli polgári társadalomra törekedett!

Lassalle nézeteinek eklekticizmusa a gyakorlatban elvtelen megállapodásokhoz és politikai kalandokhoz vezetett. 1862-ben Lassalle meg akarta győzni Garibaldit egy hatalmas fegyveres felkelés lehetőségéről. Az olasz nép hőse eszerint tavasszal partra szállt volna Dalmáciában, felkelést robbantott volna ki és Magyarország felszabadítására indult volna. Mint az összeesküvők vélték, Garibaldi csapatainak megjelenése Bécsben felkelést robbant ki, és ekkor Lassalle fellázította volna a német munkásokat. Lassalle ezt a tervet teljesen komolyan gondolta, és egy feljegyzést is küldött róla Marxnak. Ez az ötlet természetesen a legtisztább kalandorság lett volna. Marx Engelshez írott levelében kigúnyolta Lassalle-t, nevetséges agyszüleménynek nevezte elgondolását.

Az 1860-as évek elején a munkásmozgalom fellendülése közepette Lassalle hozzálátott ahhoz a munkához, amely nevét halhatatlanná tette: agitálni kezdett a német proletariátus politikai szervezetének létrehozásáért. Marx és Engels nagyra becsülte Lassalle tevékenységének ezt az oldalát, mivel a politikai szervezet létrehozása objektíve a munkásmozgalomnak a burzsoázia befolyásától való megszabadulásához vezetett, s megteremtette a talajt a „burzsoáellenes fellépésekhez". Lassalle azonban elvetette a munkás-

osztály forradalmi harcát, ellenezte a proletariátus diktatúrájának követelését. „Békés", parlamenti módszereket követett, és elhitte, hogy az általános választójog a proletariátus kezébe juttatja a hatalmat, segít létrehozni a „szabad népállamot". Lassalle a lipcsei munkásokhoz intézett „Nyílt Válaszában" azt javasolta: „Szervezkedjetek általános munkásszövetség formájában törvényes és békés agitációra az általános választójogért."

1862 tavaszán Lassalle Berlinben három előadást tartott „Fichte filozófiájáról", „Mi az alkotmány?" és „A történelem mostani korszakának és a munkásosztály eszméjének sajátos összefüggéséről" címmel. Az utóbbi beszédet brosúra formájában is kiadta „Munkásprogram" címmel, s ez széles körben ismertté tette szerzője nevét. A „Program" egy sor gondolatot a „Kommunista Kiáltványból" merített. Németországban hosszú évek után – a liberális merevség, a burzsoázia és a munkások érdekazonossága légkörében – első ízben hangzottak fel olyan szavak, amelyek a munkásosztály történelmi feladatát hirdették.

A beszédekhez hasonlóan a brosúra is felhívást tartalmazott a munkások aktív politikai fellépésére, és megindokolta a szervezett politikai harc követelését. „Ennek a hivatásnak nagy világtörténelmi tisztessége szükségképpen lefoglalja az Önök minden gondolatát – mondja Lassalle a »Munkásprogramban«. – Önök az a szikla, amelyen a mi korunk egyháza felépül. Önök már eleget szenvedtek ahhoz, hogy tudják, mi az a cézárizmus. Le az új kompromisszummal!"

A „Munkásprogram" Lassalle legjobb agitációs műve. Ugyanakkor a „Kiáltvány" alapeszméit jócskán meghamisította a maga idealista értelmezésével. Meglehetősen paradox kép jött létre. A munkásmozgalomnak a „Program" lökést adott, a szocialista gondolkodást azonban hátravetette. Lassalle az „osztály" fogalmát a nyomorúságos és korlátozott „réteg" vagy „rend" fogalmára cserélte fel. A „Kommunista Kiáltvány" eleven materialista dialektikája itt merev, formális, egyszer s mindenkorra adott kategóriákká változott. A burzsoázia és a proletariátus osztályérdekeinek kiengesztelhetetlen ellentétét és az osztályharc elkerülhetetlen-

ségét a szerző nem ismerte be nyíltan, hanem így szólt: „Ne nézzenek Önök se balra, se jobbra, legyenek siketek mindennel szemben, ami nem az általános és közvetlen választójogot mozdítja elő!"

Engels ezzel kapcsolatban megjegyezte, hogy Lassalle szocializmusa nem a „Kiáltvány" bátor szocializmusa.

1863 februárjában Lassalle levelet kapott a német munkáskongresszus előkészítő bizottságától, amelyben közölték vele, hogy brosúráját „a munkások hatalmas együttérzéssel fogadták". Lassalle erre a levélre válaszolt „Nyílt válasz az általános német munkáskongresszus lipcsei Előkészítő Bizottságának" című írásával. Központi gondolata az volt, hogy a munkásokat külön politikai pártba kell szervezni, s a munkásrendet saját vállalkozójává kell tenni – a munkások állami hitellel támogatott és az állam által ellenőrzött szabad termelési társulásainak megalapítása révén. Csak ezen az úton szabadíthatják fel a munkásokat a „vasbértörvény" nyomása alól.

A „vasbértörvény" egyike Lassalle közgazdasági „felfedezéseinek". Lassalle Malthus elméletére támaszkodva azt a következtetést vonta le, hogy a munkabér átlagos mértéke sohasem emelkedik a fölé a minimum fölé, amely „a létfenntartáshoz és a szaporodáshoz" szükséges.

A „vasbértörvény" elméletileg helytelen tétele Lassalle-t a gyakorlatban is hibás következtetésekre vezette, amelyek szerint a munkásosztály napi érdekeikért folytatott harca eleve reménytelen. Marx e lassalle-i „felfedezést" bírálva megjegyezte, hogy ez a törvény mint „közgazdasági fikció összecseréli azokat a törvényeket, amelyek a munkabér általános mozgását, vagyis a munkásosztály – azaz az összmunkaerő – és a társadalmi össztőke közti viszonyt szabályozzák, azokkal a törvényekkel, amelyek a munkásnépességet a termelés különös területei között osztják el". Bebizonyította, hogy nincs és nem is lehet semmiféle „vasbértörvény", mivel a bér szintje nem csupán az élelmiszerek és a ruha értékétől függ, amelyre a munkásnak élete fenntartásához szüksége van, hanem a munkások politikai és kulturális fejlettségi fokától,

forradalmi tudatosságuktól és szervezettségüktől, a tőkésekkel szembeni ellenálló képességüktől is.

Marx meggyőzően kimutatta, hogy magának a bérmunkának a rendszerét kell felszámolni a munkabér sajátos törvényeinek kiküszöbölése céljából. „Ha megszüntetem a bérmunkát – folytatódik a marxi gondolatmenet –, természetesen megszüntetem a törvényeit is, akár »vasból« valók, akár szivacsból. De Lassalle harca a bérmunka ellen szinte kizárólag e körül az ún. törvény körül forog."

Az 1891-es erfurti német szociáldemokrata pártprogram elfogadása után a „vasbértörvény" nyomtalanul eltűnt a német munkáspárt és munkásmozgalom elméleti tételei közül.

Engels Bebelhez intézett levelében ezt írta: „...pártunknak nincs mit tanulnia Lassalle-tól az elmélet területén". Lassalle elmélete tele van komoly hibákkal. Erről nem csupán a kapitalizmus politikai gazdaságtanán belüli zavarosságok tanúskodnak, nem kevésbé tévesek az államra vonatkozó fejtegetései. „A tulajdont először az állam hozza létre." Lassalle nem értette meg a polgári állam osztálytermészetét, amikor hangzatosan kijelentette a német munkások előtt: „Az állam a tieteké, nélkülöző osztályoké, és nem a mienké, előkelő rétegeké, mert belőletek áll... Az állam – ti vagytok, a legszegényebb osztályok nagy társulása!"

Lassalle azt javasolta a munkásoknak, hogy állami hitel segítségével munkásgyárakat hozzanak létre. „Én az államtól csupán semmiséget követelek – kiált fel Lassalle, a hitel megszervezésére gondolva. – Ebből azután minden szervesen kifejlődne, magától, az élet alkotóereje révén... A világra nem fogunk ráismerni!" Lassalle véleménye szerint a munkástársulások fokozatosan kezükbe ragadnák a termelés irányítását, az állam pedig a választójog bevezetése és a munkások parlamenti többségre jutása révén „munkásállammá" válna.

Lassalle-nál az államgépezet meghódítása azt jelenti, hogy érintetlenül hagynák a korábbi hatalmi apparátust, mivel maga az állam „népivé vált". Ennek receptje az általános, közvetlen és egyenlő választójog; Lassalle véleménye szerint ez utóbbi eléréséhez fő-

leg a közvélemény józan eszére kell apellálni, kizárólag békés és törvényes úton.

Ez természetesen káros illúzió volt. Lassalle ráadásul azt állította, hogy az általános választójognak nem kell szükségképpen az uralkodó ellen irányulnia, hiszen neki sokkal több köze van az egyszerű néphez, mint a burzsoáziának.

Látszólag meglehetősen egységes elméleti gondolatmenet volt ez: a „vasbértörvény", az állami hitellel támogatott termelők társulása, az általános választójog révén kivívott állam segítsége. Valójában azonban mindez maga a zűrzavar, minden tudományos elemet nélkülözött, és nem volt benne semmi, ami közel járt volna Marx forradalmi elméletéhez.

Lassalle az 1860-as évek elején nekilátott az Általános Német Munkásegylet szervezésének. Mivel Lassalle Egylete egyáltalán nem forradalmi párt volt, a szervezetnek bármely munkás tagja lehetett, aki bejelentette a szövetségbe való belépési szándékát. A nem munkásoktól megkövetelték, hogy egyetértsenek a szervezet elveivel és céljaival, és csak a vezetőség vehette fel őket. A szövetséget a szigorú centralizmus alapján szervezték meg. Élén egy 24 tagú vezetőség és az elnök állt, a helyi szervezeteket teljhatalmú megbízottak vezették. 1863 májusában öt évre Lassalle-t választották elnökké. Formálisan az elnöki hatalmat korlátozta ugyan a vezetőség, de ennek tagjai különböző városokban éltek, találkozniuk nem volt könnyű, így Lassalle ténylegesen teljhatalmú diktátorrá válhatott. Ebben az értelemben rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított a pártfegyelemnek: mindenki zokszó nélkül köteles volt engedelmeskedni az elnöknek.

A szövetség nem volt nagy: három hónappal az alapítás után az összeírt tagok száma 900 fő volt. Lassalle, hogy új tagokat toborozzon, agitációs körútra indult. Munkásgyűléseken szólalt fel, több ezres hallgatóság előtt. Lassalle ellenfelei obstrukciót rendeztek, beszédeit füttykoncerttel próbálták félbeszakítani, gyakran tettlegességre is sor került. Lassalle fellépése azonban ennek ellenére Lipcsében, Frankfurtban és Berlinben hallatlan diadalmenet

volt. Lassalle ekkor azt állította, hogy egy éven belül az egész német proletariátust bekapcsolja a szövetségbe.

Természetesen az agitációs körút sikere sok szempontból magyarázható Lassalle személyes tulajdonságaival: nagyszerű szónok volt, aki jól érzékelte a hallgatóság hangulatát, s tudta, mikor kell a haragosat adni, mikor kell megríkatni az embereket. Ám nem ez volt a döntő. A munkások reagálása Lassalle szónoklataira arról tanúskodott, hogy a német proletárok hatalmas vágyat éreznek magukban az egyesülésért folytatandó politikai harcra. Sokkal inkább ez magyarázza Lassalle diadalát, programjának mérsékelt volta dacára.

A polgári állam lényegének mélységesen hibás értelmezése logikusan vezetett oda, hogy Lassalle kacér politikai játékba kezdett a porosz állam fejével, Bismarckkal. Lassalle hitte, hogy „az állam, vezetőinek akarata ellenére is, összhangba hozható »igazi« szerepével". Ez, szubjektív „jóindulatától" függetlenül, árulás volt a német forradalmi munkásmozgalommal szemben.

Lassalle tárgyalásokat kezdett Bismarckkal, és megpróbálta őt meggyőzni arról, hogy „a munkások hajlamosak a koronában a szociális diktatúra természetes hordozóját" látni, és felszólította a monarchiát, nem kevesebbet követelve tőle, mint hogy „privilegizált rétegek monarchiájából váljon szociális és forradalmi monarchiává". Lassalle tudott Bismarck és a Reichstag liberális ellenzékének súrlódásairól, és ezért alkut ajánlott: adjátok meg nekünk az általános választójogot és a Német Munkásegylet ráveti magát a közös ellenségre – a burzsoáziára.

Levelében így ír: „Kegyelmes Uram! Mindenekelőtt sajnálom, hogy tegnap elfelejtettem még egyszer nyomatékosan kérni, hogy a választhatósági jog kétségkívül minden németre kiterjedjen. Ez hihetetlenül nagy eszköz! Németország valóban »erkölcsi« vívmánya! Ami a választási technikát illeti, még tegnap éjszaka átolvastam a francia törvényhozás egész történetét, de ott nem sok olyasmit találtam, ami használható volna. Sokat gondolkoztam ezen, de most legalább varázserejű receptet javasolhatok Kegyelmes Uramnak a választási tartózkodás és a szavazatok szétforgácsoló-

dása ellen. Ennek radikális hatásában a legcsekélyebb mértékben sem lehet kételkedni. Ezért azt várom, hogy Kegyelmes Uram nevezze meg az alkalmas estét. Nyomatékosan kérem azonban: úgy válassza meg az időpontot, hogy senki se zavarjon bennünket...

Kegyelmes Uram döntését várva teljes tisztelettel az Ön hűséges F. Lassalle-ja."

Lassalle alighanem őszintén úgy vélte, hogy most ügyesen „viszi a játékot" a kancellárral szemben, valójában azonban ez az „együttműködés" csak Bismarck számára volt előnyös.

Bismarck, aki néhány év múlva majd bevezeti a drákói „kivételes törvényt" a szocialisták ellen, akkoriban lehetségesnek tartotta, hogy az ellenzékkel való konfliktusában a saját oldalára állítsa a munkásosztályt, vagy legalábbis biztosítsa annak semlegességét. Ezért a porosz kormányfő nem szűkölködött ígéretekben: „szándékában áll, úgymond, meggyőzni a koronát arról, hogy változtatni kell a politikáján, be kell vezetnie az általános választójogot és szövetségre kell lépnie a néppel". Természetesen mihelyt a konfliktust elsimították, Bismarck „megfeledkezett" Lassalle-nak tett ígéreteiről.

Lassalle politikája opportunista volt. Lassalle nem hitt a munkásosztály és a demokratikus tömegek erejében; leginkább nem „lefelé", hanem „fölfelé", azaz Bismarck felé kacsingatott. Marx és Engels mit sem tudtak Lassalle és Bismarck tárgyalásairól, mégis megsejtettek valamit: „A fickó [Lassalle – *A szerző*] egyenesen Bismarcknak dolgozik" – kiáltott fel egyik 1863. júniusi levelében Engels, nem is sejtve, mennyire közel jár az igazsághoz. Marx és Engels a monarchia védelméért Lassalle-t „porosz királyi demokratának" nevezte. Plehanov joggal jegyezte meg, hogy Lassalle „olykor kész volt együtt haladni a porosz kormánnyal, összekötve az összeköthetetlent: a reakciós monarchiát a forradalmi demokráciával".

1864 májusában Lassalle ismét agitációs körútra indult, amelynek során ellátogatott Lipcsébe, Solingenbe, Brémába, Kölnbe, Wermelkirchenbe. Május 22-én Ronsdorfban ünnepelték az Általános Német Munkásegylet megalapításának évfordulóját. Az el-

nököt nagy lelkesedés fogadta. Lassalle ebből az alkalomból beszédet tartott, amelyet kizárólag szeretett gyermeke, a szövetség sikerének szentelt. A szónok emlékeztetett tevékenysége első időszakának kedvezőtlen körülményeire, a támogatás hiányára. „Úgy látszik – jelentette ki –, helyesebb lett volna azt gondolni, hogy alkotásunk halva született a világra. Emlékeztetem Önöket egy rendkívül költői középkori mesére, legendára, amelyben a nép hosszú századokon át hitt. Azt mondották, hogy az oroszlán mindig halottnak születik és csak az apaoroszlán szörnyűséges morgása hívja életre. Hát mi eljátszottuk ezt a legendát! Kezdetben gyermekünk halottnak tűnt, és mi olyan szörnyűséges morgást csaptunk, hogy ez minden német tartományba elhallatszott, és a gyermek életre kelt, bebizonyítva, hogy igazi oroszlánkölyök." Lassalle ezután Düsseldorfba indult, hogy bíróság elé álljon egyik beszéde miatt. A bíróság egyévi börtönre ítélte. Fellebbezés után ezt az ítéletet hat hónapra csökkentették. Lassalle szorongott a reá váró börtönbüntetéstől. Ebben a lelkiállapotban már arra gondolt, hogy felhagy a politizálással: „Semmire se vágyom jobban, mint hogy teljesen megszabaduljak a politikától és áttérhessek a tudományra, a természetre és a barátságra. Belefáradtam a politikába, elegem van belőle!" „A rendkívüli erőfeszítés és idegeim túlságosan zaklatott állapota miatt – írta Karl Rodbertusnak – annyira meggyöngültem, hogy idegeim úgy rángatóznak, mint a kötél a test körül."

1864 nyarán Lassalle Svájcba utazott, hogy ott gyógyíttassa magát. Fő művén dolgozott, a „Bastiat–Schulze-Delitzsch úr, a közgazdaságtan Juliánusa, avagy a tőke és a munka" című tanulmányon, amely Hermann Schulze-Delitzsch polgári közgazdász ellen irányult.

Schulze-Delitzsch, akit a polgári sajtó „szociális téren királynak" kiáltott ki, takarékosságra és gazdaságosságra szólította fel a munkásokat és a kézműveseket, abból a célból, hogy tőkét halmozzanak fel. „A tőke nélkülözhetetlen feltétele és hűséges segítőtársa az embernek a termelésben", tanítja Schulze-Delitzsch. A tőke növekedése lehetővé teszi a munka iránti nagyobb keresletet és

a jobb munkabért. A tőke, amelyet a megtakarított eszközök hoznak létre, fontos a munkásoknak önálló ipari vállalatok szervezéséhez. Elmélete számos kézművest és önálló kistermelőt vonzott, akik számára az „önsegélyző" hitel- és nyersanyag-szövetkezetek valamelyes támogatást jelentettek a nagyiparral szemben.

Lassalle koncepciója számára azonban, amely az államsegélyből indult ki, ez a megközelítés elfogadhatatlan. A jelek szerint Schulze-Delitzsch dicsősége is aggasztotta őt. És Lassalle ellene fordította minden tudását, leleplezve az „önsegélyező" elméletet (és egyúttal reklámozva sajátját, az állami hitelt), azzal fenyegetve a kézműveseket, hogy hamarosan tönkremennének. Schulzét nem a marxizmus álláspontjáról, a megismerés dialektikus módszerével felvértezve bírálta. Ezzel magyarázható elemzésének felszínessége. A dolog lényegét tekintve a két szerző, Lassalle és ellenfele egyaránt a polgári reformizmus híve volt, csupán egy kérdésben nem értettek egyet: a módszerben.

Plehanov megjegyezte, hogy Lassalle Marx elméletét Karl Rodbertus polgári nézeteivel próbálta összeegyeztetni, és ez a fajta eklekticizmus szükségképpen negatívan hatott gazdasági nézeteinek egységességére: „Lassalle nem mindent értett meg abból, amit Marx közgazdasági téren tanított. Lassalle félúton megrekedt az angol klasszikusok és Marx között, mert nem volt benne kellő türelem a gazdasági kérdések tanulmányozásához."

A „Bastiat–Schulze-Delitzsch úr..." című könyvön folytatott munkálkodás nem hozta helyre Lassalle lelkiállapotát. Ahogyan mindinkább meggyőződött arról, hogy a munkások széles tömege nem őt követi, egyre inkább csalódott a politikai tevékenységben és egyre fáradtabbnak, üresebbnek érezte magát.

Lassalle halála egy rosszul eljátszott bohózatra hasonlít. Ferdinand Lassalle még 1862-ben megismerkedett Helene von Dönnigessel, egy bajor diplomata leányával. Lassalle svájci gyógykezeltetése idején újra találkoztak, és a szép és elbűvölő Helene meghódította Lassalle-t. Csakhogy ekkor már Janko von Racowitz román főúr menyasszonya volt. A megoldást Lassalle és Racowitz párbaja kínálta, amelynek következtében Ferdinand Lassalle

1864. augusztus 31-én halálos sebet kapott. Szerény sírkövére ezt a feliratot vésték: „Itt nyugszik mindaz, ami halandó volt Lassalleban, a gondolkodóban és harcosban".

Lassalle váratlan halála sokakat megrendített Németországban, mégpedig nemcsak követőit, de ellenfeleit is. Nyomban elterjedt a legenda, hogy Lassalle politikai ellenségeinek kezétől esett el, intrika áldozata lett.

„Gondolhatod, mennyire meglepett a hír – írta Engels Marxnak 1864. szeptember 4-én. – Bármilyen volt is Lassalle máskülönben, egyénileg, irodalmi, tudományos szempontból, de politikai tekintetben kétségkívül az egyik legjelentékenyebb fickó volt Németországban. Számunkra a jelenben nagyon bizonytalan barát volt, a jövőben meglehetősen biztosan ellenségünk lett volna, de mindegy, mégis súlyosan érinti az embert, amikor látja, hogyan teszi tönkre Németország a legszélső párt minden valamelyest rátermett emberét. Micsoda ujjongásban törnek ki majd a gyárosok és a haladópárti disznók, hiszen magában Németországban Lassalle volt az egyetlen, akitől féltek."

Lassalle halála után a különböző irányzatokhoz tartozó opportunisták szembeállították a lassalleánus tanításokat a marxizmussal. Azt állították, Lassalle tanítása „demokratikus" jellegű, és dicsőítették azért, hogy megpróbált kitérni a forradalmi harc elől. Úgy látszik, ez késztette Engelst arra, hogy negyedszázaddal a „Nyílt Válasz" szerzőjének halála után tollat ragadjon és eloszlassa a Lassalle körüli legendát.

„Lassalle már 26 éve a történelemé. Ha a kivételes törvény idején a történelmi kritika hallgatott is felőle, ideje már végre, hogy ez a kritika érvényesítse jogát, és világosság derüljön a Lassalle és Marx közötti viszonyra. A legenda, amely Lassalle igazi alakját ködbe burkolja és égig magasztalja, mégsem lehet hittétel a párt számára. Bármily nagyra értékeljük is Lassalle érdemeit a mozgalom körül, történelmi szerepe, amelyet abban játszott, kétlaki marad. A szocialista Lassalle-t lépten-nyomon követi a demagóg Lassalle... Agitációs írásaiban, ami helyeset Marxtól átvett, az annyira összefonódik Lassalle saját és rendszerint helytelen fejtegeté-

seivel, hogy alig lehet a kettőt különválasztani. A munkásoknak az a része, amely Marx ítéletét magára nézve sértőnek érzi, Lassalle-ból csupán a kétesztendei agitációt ismeri, és ezt is csak színes szemüvegen át. Az ilyen előítéletek előtt azonban a történelmi kritika nem állhat örökké levett kalappal. Kötelességem volt végül is feltárni az igazi viszonyt Marx és Lassalle között."

Amiről álmodozni kell

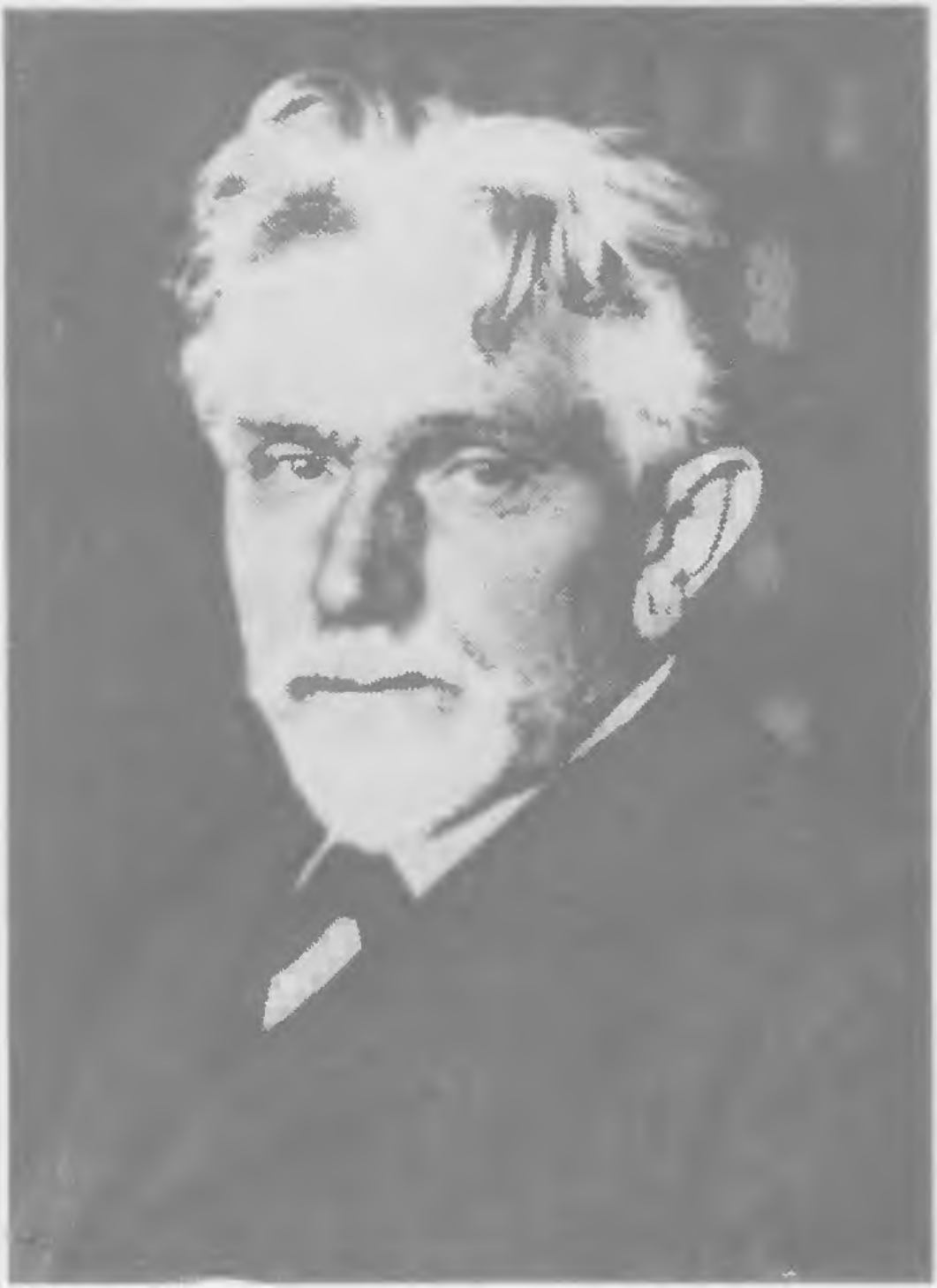

AUGUST BEBEL

(1840–1913)

1901-ben Lenin „Mi a teendő?" című munkájában így írt: „S hamarosan kiemelkednének és kiválnának ennek a közös szervezeti építménynek állványzatán vagy építőpallóin dolgozó forradalmáraink közül a szociáldemokrata Zseljabovok, munkásaink közül az orosz Bebelek, akik élére állnának a mozgósított hadseregnek és talpra állítanák az egész népet, hogy végezzen Oroszország gyalázatával és átkával.

Ez az, amiről álmodoznunk kell!"

Ferdinand August Bebel 1840. február 22-én született Deutzban, Köln egyik elővárosában. Első gyermekkori élménye egy sötét szoba volt, amely „egyszerre volt hálóhely, ebédlő, vendégszoba, konyha és kamra".

August Bebel apja altisztként szolgált a porosz hadseregben. Ellátmánya nyomorúságos volt, a kis üzlet pedig, amelyet anyja tartott fenn, alig hozott jövedelmet. A szükség, az éhezés határán való tengődés hosszú időre útitársa lett Bebelnek.

1844 nyarán meghalt Bebel édesapja. A család katasztrofális helyzetbe került. Az anya három kiskorú gyermekével együtt kenyér nélkül maradt: el kellett hagynia a helyőrséget. A családot az apa fivére mentette meg a pusztulástól, aki feleségül vette az özvegyet és apja lett az elárvult gyermekeknek. Brauweilerben dolgozott mint börtönfelügyelő. A kis August így tanúja lehetett a komor börtönéletnek, amelyre még hajlott korában is megrendülten emlékezett vissza.

A fiatal fiú életének egyetlen öröme az a néhány óra volt, amelyet a falusi iskolában tölthetett.

Hatéves volt, a legnagyobb fiú, amikor 1846-ban tüdőbajban meghalt a nevelőapja. Most vége lett annak a nyomorúságos megélhetésnek is, amelyet a Bebel család eddig úgy-ahogy megteremtett magának. Az anya a nyomor elől szülővárosába, Wetzlarba költözött. Ám sorsuk itt sem ment jobban. A nélkülözés és a megerőltető munka aláásta az anya egészségét, és 1853-ban, hosszan tartó, súlyos betegség után ő is tüdőbajban halt meg.

Jómódú nővére, egy vízimalom tulajdonosa, ekkor örökbe fo-

gadta a gyerekeket. August iskolába járt, de szabad idejében molnárlegényként dolgozott. Emlékezéseiben megírja, hogy a legjobb tanulók között volt. A tanító fel is figyelt rá, és még két másik fiúval együtt számtanra és mértanra, sőt felsőfokú matematikára is tanította őket. Az iskola befejeztével a tizennégy éves Augustot egy esztergályos mellé adták tanoncnak, ahol napi tizennégy órát dolgozott. Bebel tehát a maga bőrén érezte a német munkásokat sújtó kizsákmányolást.

Tizennyolc évesen mesterlegény lett, és ezzel kezdetét vette önálló pályája. Munkát keresve vándorolt az országban. Alig két év alatt bejárta egész Dél-Németországot és Ausztriát, s végül 1860-ban Lipcsében telepedett le. Itt esztergályos mesterlegény lett. Lipcsével, Németország egyik legnagyobb ipari és kulturális központjával hosszú időre összekapcsolódott Bebel sorsa. Sikerült állandó munkát találnia itt, és tagja lett a Műszaki Társaság egyik egyletének.

Ezekben az években kezd érdeklődni a szocializmus és a munkásmozgalom iránt.

1864 elején Lipcsében a Munkásképző Egylet egyik csoportja, így August Bebel is csatlakozott Lassalle-hoz. Jóllehet Bebel akkori világnézetét tekintve még közel állt a kispolgári demokratákhoz, már akkor is bizalmatlanul fogadta Lassalle egyes megnyilatkozásait. Később pedig, amikor Bebel szocialista lett, fellépett Lassalle-nak és követőinek minden olyan kísérlete ellen, hogy a proletariátus alapvető érdekeit a burzsoázia érdekeinek rendeljék alá.

A hatvanas évek első felében Németországot hatalmas sztrájkhullám öntötte el. Bebel figyelemmel kísérte az eseményeket, és eltűnődött azon, mit nyújtanak a munkásoknak az Egylet liberálisai vagy a Lassalle hívei által meghirdetett programok. Őszinte vágya, hogy segítsen az elnyomorodott proletárokon, gazdag élettapasztalata, amelyet nem könyvekből, hanem az emberi szenvedésekből merített, végül pedig a szocialista irodalommal és ezen belül Marx műveivel való megismerkedése éles fordulatot hozott Bebel nézeteiben. Megszabadult a polgári liberális előítéletektől, és csatlako-

zott a szocializmus táborához. Pozitív szerepet játszott ebben Wilhelm Liebknecht, akivel Bebel 1865-ben ismerkedett meg. „Liebknechttel való ismeretségem – emlékezett vissza később Bebel – csak meggyorsította szocialistává válásomat. Ez az ő érdeme. Ugyanezt mondhatom azzal az állítással kapcsolatban, hogy Liebknecht csinált belőlem marxistát." Ekkor kezdődött sokéves közös tevékenységük.

Liebknecht jóval idősebb, politikailag tapasztaltabb és műveltebb volt Bebelnél. Részt vett az 1848-as forradalomban, hosszú éveken át emigrációban élt Angliában. August Bebel és Wilhelm Liebknecht nagyszerű barátságáról és közös munkájáról Franz Mehring így írt: „Bebel és Liebknecht csaknem 40 esztendős barátsága a német munkásmozgalom szempontjából nem volt kevésbé jelentős, mint Marx és Engels barátsága, sőt bizonyos értelemben még jelentősebb is volt. Bebel és Liebknecht ugyanis életkorukat, neveltetésüket, képességeiket és hajlamaikat, tapasztalataikat és tudásukat, jellemüket és vérmérsékletüket tekintve sokkal messzebbre álltak egymástól, mint Marx és Engels. Ahogyan évtizedeken át folyó harcban leküzdötték mindazt, ami őket egymással szembeállította vagy elválasztotta, annak a fennkölt célnak az érdekében, amelyért azonos lelkesedéssel küzdöttek, mindkettejüknek becsületére válik."

1867 februárjában August Bebelt a szászországi munkásegyletek vezetőjeként Glauchau–Meerane körzetben képviselővé választják az Északnémet Szövetség alkotmányozó parlamentjébe. Áprilisban részt vett a berlini ülésszakon, amely az Északnémet Szövetség alkotmánytervezetét vitatta meg. Bebel beszédében leleplezte a Szövetség porosz jellegét: „Én nem óhajtok ilyen politikát támogatni – mondotta. – Határozottan tiltakozom az ellen a szövetség ellen, amelynek célja, hogy Németországot hatalmas kaszárnyává változtassa és megsemmisítse a nép szabadságjogainak utolsó maradványait is." A Reichstag szónoki emelvényéről és nyilvános felszólalásokban Bebel leleplezte az új porosz Németország államrendjének népellenes jellegét.

1867 októberében Bebel a Reichstagban felszólalt a védkötele-

zettségről szóló törvény ellen, részt vett az iparjogi törvényjavaslatokat tárgyaló bizottságban, a birodalmi gyűlésen védelmébe vette a bíróságoknak azt a jogát, hogy megvizsgálják a munkaszerződések megszakításának kérdését, valamint fellépett a gyermekmunka gyári alkalmazása ellen.

Bebel parlamenti és közéleti tevékenységéért nem kapott fizetséget. Továbbra is kemény munkával kereste meg a maga és családja kenyerét. Több hetes agitációs körútjai is megviselték a család anyagi helyzetét. Sokba kerültek a berlini utak a Reichstag ülésszakaira. Az uralkodó osztályok szándékosan elvetették azt a törvényjavaslatot, amelynek alapján a parlamenti képviselőket pénzbeli hozzájárulás illette volna meg. Így próbálták meggátolni, hogy a proletariátus választott képviselői bejuthassanak a parlamentbe. A szegény sorsú szász szövőmunkások pedig nem tudták anyagilag támogatni képviselőjüket.

Mindez nem riasztotta el Bebelt és harcostársait. 1868-ban Bebel és Liebknecht aktív tevékenységének köszönhetően a munkásegyletek nürnbergi kongresszusán a polgári képviselők tiltakozása dacára határozatot hoztak csatlakozásukról az I. Internacionáléhoz. Ettől kezdve Bebelben egyre erősebb lett az a meggyőződés, hogy olyan proletárpártot kell létrehozni, amely az osztályharcot annak valamennyi formájában tudatosan szervezi. Liebknechttel együtt igen sokat tett a szakszervezeti mozgalom létrehozásáért. A szakszervezetek történelmi jelentősége, írta, hogy ezekben „a munkástömeg osztályöntudatra ébred és harcolni tanul a tőke ellen; ily módon a szakszervezetek természetszerűen változtatják a munkásokat szocialistákká".

Bebel nagyszabású munkát végzett a Lassalle-féle Általános Német Munkásegyletben. 1869-ben az Egylet legjobb erői Bebelt és Liebknechtet támogatva helyeselték az egységes munkáspárt megalakítását. 1869 augusztusában Eisenachban az alakuló kongresszuson megalapították a Szociáldemokrata Munkáspártot. Bebelt és Liebknechtet bízták meg azzal, hogy dolgozzák ki a párt programját és szervezeti szabályzatát, amelyet a kongresszus jelentéktelen módosításokkal elfogadott. Ez a program Marx és Engels ta-

nításán alapult. A termelési eszközök magántulajdonát tekintette mindenfajta elnyomás okának, és kijelentette: fel kell számolni az osztályuralom bármely formáját. A párt nyíltan hirdette, hogy a proletariátus célja a politikai hatalom meghódítása.

Lenin nagyra értékelte az eisenachiak vezéreinek szerepét, és így írt róluk: „... a történelem igazolta Bebelt és Liebknechtet, *jóllehet* Németország egyesítése a bismarcki úton történt. Csak Bebel és Liebknecht következetesen demokratikus és forradalmi taktikája, csak a nacionalizmussal szemben tanúsított »kérlelhetetlenségük«, csak Németország »felülről« való egyesítésével és megújításával szemben tanúsított hajthatatlanságuk tette lehetővé egy valóban szociáldemokrata munkáspárt szilárd alapjainak a lerakását. Márpedig akkor éppen a párt *alapjairól* volt szó."

1870-ben Stuttgartban került sor a fiatal párt első kongresszusára. Bebelnek ezen nem csekély ellenállást kellett leküzdenie, hogy biztosítsa az I. Internacionálé bázeli kongresszusának (1869) az agrárkérdéséről hozott határozata elfogadtatását. A kongresszus Bebel javaslatára kimondta, hogy a földet „köztulajdonba kell venni, hogy az állam bérbeadhassa a mezőgazdasági termelő közösségeknek, amelyek kötelesek lesznek tudományos módszerek segítségével megművelni a földet és elosztani a munka össztermékét szerződés szerint a saját tagjaik között".

1867–1871-ben az Északnémet Reichstagnak mindössze két marxista szocialista képviselője volt, Bebel és Liebknecht. Hangjuk a királyi palota oszlopai között „komor fenyegetésként" hatott (Engels). Bebel ebben az időszakban válik igazi proletár parlamenti képviselővé. A Reichstag szónoki emelvényét a szocialista eszmék propagálására használta fel. Bebel és Liebknecht fellépett Bismarck politikája ellen, s határozottan fölemelték hangjukat a háborúval szemben.

A francia–porosz háború első napjaiban Liebknecht nem ismerte fel azonnal a háború jellegét, de Bebel meggyőzte őt arról, hogy meg kell tagadni a hadihitelek megszavazását. Bebel külön nyilatkozatot tett a Reichstagban, és ehhez csatlakozott Liebknecht is.

1870 novemberében a további hadihitelek parlamenti vitájában

Bebel azzal vádolta a kormányt és az uralkodó osztályokat, hogy „nem védelmi, hanem hódító háborút folytatnak, nem Németország függetlenségéért, hanem a nemes francia nemzet rabszolgasorba döntéséért folytatnak háborút". Határozottan elítélte Elzász és Lotaringia megszállását, és követelte, hogy a parlament tagadja meg a kormánytól a kért pénzösszeget.

Bebel a Reichstag szószékéről kijelentette: az utóbbi tíz év valamennyi háborúja a nép ellen irányult, amely azonban mindezt érti és ennek csak egy következménye lehet, „az, hogy a népnek saját erejére, saját önrendelkezési jogára támaszkodva kell létrehozni az új szervezetet: más szóval a német nép végcélja csakis a monarchia megsemmisítése és a köztársaság megalakítása lehet".

A német munkásosztálynak a francia–porosz háborúban elfoglalt internacionalista álláspontja történetének dicső lapja, és ebben nem kis érdeme volt Bebelnek és Liebknechtnek. Engels egyik levelében így írt: „A német munkások e háború idején olyan tisztánlátást és erélyt mutattak, amely egy csapásra az európai munkásmozgalom élére helyezi őket, s Ön meg fogja érteni, mekkora büszkeséggel tölt el ez minket."

1870 decemberében Bebelt letartóztatták és a lipcsei börtön magánzárkájába vetették. A hatóságok azonban már márciusban kénytelenek voltak szabadon engedni: Bebelt beválasztották az össznémet parlamentbe, a Reichstagba. Ezúttal ő volt az egyetlen szociáldemokrata parlamenti képviselő, mivel a lassalleánusok és Liebknecht a választásokon vereséget szenvedtek.

Annál nehezebb, ám ugyanakkor megtisztelő volt az a teher, amely most Bebel vállára nehezedett. A szociáldemokrata képviselőnek most egyedül kellett védelmébe vennie a Párizsi Kommün ügyét. Ez nem volt könnyű dolog, mivel az egész német burzsoázia hadra kelt a kommünárok ellen, s egész hazugságáradatot zúdított rájuk. „Legyetek meggyőződve arról, hogy az egész európai proletariátus és mindazok, akik még éreznek szívükben szabadságszeretetet, Párizsra néznek – mondotta Bebel a Kommün fennállásának utolsó napjaiban. – És még ha e pillanatban Párizst el is nyomják, hadd emlékeztessem Önöket arra, hogy a párizsi harc csak egy kis

előőrs csatája, hogy a döntő csata még hátravan Európában, és nem múlik el néhány évtized sem, és ismét felhangzik a párizsi proletariátus harci kiáltása: »Háború a palotáknak, béke a kunyhóknak, halál a nyomorra és az ingyenélésre!« – és akkor az egész európai proletariátus harci kiáltása lesz."

1871 júniusában Engels Londonból így írt Liebknechtnek: „A német munkások ebben a legutóbbi nagy válságban egészen remekül viselkedtek, jobban, mint mások. Bebel is egészen kitűnően képviselte őket, a Kommünről szóló beszéde az egész angol sajtót bejárta és mély benyomást tett itt."

1872-ben a háború idején tanúsított tevékenységéért Bebelt és Liebknechtet letartóztatták és bíróság elé állították. Azzal vádolták őket, hogy előkészületeket tettek hazaárulásra. A per azonban Liebknecht és Bebel beszédének köszönhetően gyakorlatilag előmozdította a szocialista nézetek terjesztését és a párt tekintélyének növekedését. Mindkettőjüket kétévi börtönre ítélték. Bebelnek még 9 hónapot adtak, mert egyik beszédében „megsértette" a király személyét.

Később Bebel némi iróniával mesélte, hogy e hosszú börtönbüntetés mentette meg a haláltól, mivel ez idő alatt helyreállíthatta megrendült egészségét. Amikor börtönbe került, barátainak együttérző szavaira tréfásan azt felelte: „Pihenni is kell egy kicsit".

A börtönéveket Bebel igyekezett műveltségének gyarapítására használni. A börtön előtt a pártmunka miatt nem volt elég ideje a komoly tanulásra. Itt átengedhette magát könyveinek. Ezzel kapcsolatban figyelemre méltó Bebelnek Karl Liebknechthez írott levele (a fiatal Liebknecht akkor kezdte politikai pályafutását, és máris börtönben ült): „Használd ki minél jobban azt a hat hónapot, amelyet még le kell ülnöd; az egyetlen haszon, amelyet a börtön nyújt, hogy tanulhatunk. Vigyázz azonban egészségedre, mert anyád mesélte, hogy lakóhelyed nem éppen higiénikus..."

Bebel a börtönben tanulmányozta Marx „Tőkéjének" első kötetét, a „Louis Bonaparte Brumaire tizennyolcadikája" és a „Polgárháború Franciaországban" című műveket, „A munkásosztály helyzete Angliában" című Engels-tanulmányt, a „Kommunista

Párt Kiáltványát" és a tudományos kommunizmus megalapítóinak más írásait. Itt írta meg egyik első népszerű könyvét „A német parasztháború" címmel. Szemben a lassalleánusokkal, akik a parasztháborút reakciósnak tartották, Bebel a német dolgozók forradalmi hagyományaira hivatkozott. Ezenkívül anyagot gyűjtött „A nő és a szocializmus" című könyvéhez és lefordította francia tudósoknak a kereszténységről szóló műveit.

Bebel „A német parasztháborúhoz" című könyvéhez írott bevezetőjében és a „Charles Fourier élete és tanításai" című könyve előszavában kifejtette materialista történelemfelfogását. Eredeti fejtegetésekbe bocsátkozott a történelmi folyamat törvényszerűségeiről, és arra a következtetésre jutott, hogy a társadalom forradalmi átalakítása elkerülhetetlen.

1879-ben jelent meg Bebel „A nő a múltban, a jelenben és a jövőben" vagy más címmel „A nő és a szocializmus" című könyve, amely a szerzőnek mint írónak meghozta a világhírt. Németországban csak illegálisan jelenhetett meg, címlapján a következő felirattal: „Engel: Statisztika. 5. füzet". Ez a könyv még a szocialistaellenes törvény időszakában is 15 000 példányban terjedt el.

„A nő és a szocializmus" a német szociáldemokrácián belül hosszú időn át a legolvasottabb politikai és elméleti mű volt, amely külföldön is számos kiadásban jelent meg. Napjainkban is értékes segédkönyv a tudományos szocializmus oktatásában. „Nagy érdeklődéssel olvastam – írta Engels Bebelnek, amikor megismerkedett a könyv második kiadásával – és igen sok jó dolgot találtam benne."

Ez a nagyszerű munka arról tanúskodott, hogy Bebel alaposan ismerte a marxizmust és alkotó módon tudta alkalmazni egy új területen. Megbélyegezte a nők sok évszázados elnyomottságát és a történelmi materializmus módszeréhez folyamodva feltárta ennek az elnyomottságnak a társadalmi és politikai gyökerét. Nagy tényanyagra támaszkodva bemutatta a nő helyzetét a történelem egész folyamatában, a társadalmi viszonyokkal szerves összefüggésben.

A könyv sokat tett a nők tényleges egyenjogúságának megteremtéséért. Bebel kíméletlenül leleplezte a polgári erkölcs képmu-

tatását, kimutatta, hogy a prostitúció a kapitalizmus terméke, hogy a női test eladása csupán a polgári rendszerben lehetséges, amelynek alapja az adásvétel. A burzsoázia Bebelt a parázna „szabadszerelem" prófétájának tartotta, pedig valójában tiszta lelkű ember volt, aki bátran hirdette a kölcsönös vonzalmon és rokonszenven alapuló házasságot.

Bebel mindent összevéve mintegy hat évet töltött börtönben. Széles körű ismeretekre tett szert a történelem, a közgazdaságtan, a természettudományok területén és tökéletesítette francia tudását. Bebel a börtönben írta elméleti szempontból legfontosabb könyveit, amelyek arról tanúskodtak, hogy a volt esztergályos nemcsak praktikus felfogású, nemcsak a tettek embere, hanem átlagon felüli teoretikus is, aki képes felvetni és megoldani a forradalmi mozgalom bonyolultabb kérdéseit. A német proletariátusnak igencsak szüksége volt ilyen vezetőre.

A Szociáldemokrata Munkáspárt megalakításával korántsem szűnt meg a német munkásmozgalmon belüli szakadás. A valóban forradalmi, a proletármozgalmat valóban egyesítő párt létrehozásának jelentős akadálya volt Lassalle és követőinek opportunista nézetrendszere. Ezért Bebel nagy figyelmet szentelt az ideológiai harcnak; „Céljaink" című brosúrájának második kiadásában így ír: „Egyáltalán nem hiszem, hogy a szociális kérdést meg lehet oldani Lassalle szellemében. Én radikálisabb megoldást tartok szükségesnek." 1873 májusában Bebel a hubertusburgi erődből azzal a kéréssel fordul Marxhoz, hogy „elemezze kritikailag Lassalle műveit. Erre a munkára kétségkívül szükség van és a megfelelő hatás érdekében éppen Önnek és nem másnak kellene megírnia. Ez a bírálat megtisztítaná Németországban a párt számára a talajt különböző irányokban."

Miközben Bebel börtönben ült, Liebknecht 1875-ben megállapodott a lassalleánusok vezetőivel az egyesülésről, de súlyos hibát követett el: a programtervezetbe számos lassalleánus dogma is bekerült. Marx és Engels éles bírálatban részesítette ezt az opportunista tervezetet. Bebel, amikor megkapta a programtervezetet, erősen ellenezte azt és újat próbált írni. A börtönből való szabadu-

lása után azonban engedett Liebknecht és a párt más vezetői nyomásának, és taktikai meggondolásból nem lépett fel az opportunista politika ellen. Ez természetesen hiba volt. Bebel semmit sem tudott a gothai program marxi bírálatáról, amelyet egyszerűen eltitkoltak előle, akárcsak az egész párt elől.

A gothai program ellentétben állt a tudományos szocializmus és az osztályharc számos fontos tételével. Marx és Engels tudományos felfedezése, amelyet a Párizsi Kommün tapasztalataiból vontak le – a proletárdiktatúra mint a munkásosztály politikai uralmának tartalma –, nem tükröződött az új programban. Az egyesült párt a lassalleánus eszmei és politikai hibák súlyos terhét örökölte. Az egyesülés mégis előrelépés volt, mivel véget vetett a német munkásmozgalom megosztottságának. Bebel és Liebknecht, Lenin szavaival szólva, garanciája volt azonban a marxizmus párton belüli hegemóniájának.

1877 júniusában Bebel megint bíróság elé került Berlinben „von Bismarck herceg, birodalmi kancellár elleni sértő támadásokért", amelyeket „A Német Reichstag és a Landtagok 1874 és 1876 közötti parlamenti tevékenysége" című brosúrájában követett el. A bíróság kilenchónapi börtönbüntetésre ítélte, ám a fellebbviteli bíróság hat hónapra csökkentette a büntetés időtartamát. Ezúttal a berlini Plötzensee börtönben töltötte le büntetését. Itt a porosz börtönszabályzat volt érvényben; Bebeltől elvették Marx írásait és más könyveket, mire ő gúnyosan azt mondta: „Mintha már nem volnék »elrontva« a csontom velejéig."

1878 októberében a Reichstag törvényt hozott a szocialisták „hazaáruló tevékenysége" ellen. A törvény megtiltotta valamennyi pártszervezet és szocialista szakszervezet működését, valamennyi szocialista sajtóorgánum és könyv kiadását, továbbá minden szocialista jellegű gyűjtést, egyletalakítást és az ezekre a célokra való pénzgyűjtést is.

A párt súlyos helyzetbe került. Néhány vezetője egyszerűen kétségbeesett. A Központi Bizottság határozatot hozott a párt önfeloszlatásáról, de ugyanakkor nem hoztak létre illegális szervezeteket. Marx és Engels rendkívül élesen ostorozta ezt az opportunista

határozatot. Tanácsaikkal segítették Bebelt és Liebknechtet, hogyan küzdjék le a zűrzavart, hogyan segítsék a párt tagságát, amely önerejéből, saját kezdeményezéséből illegális szervezeteket kezdett alakítani. Fokozatosan megteremtették a földalatti szervezetek hálózatát. Bebel aktív tevékenységet fejtett ki a párt fenntartása és megerősítése érdekében, a munka újbóli beindításáért.

1880 végén Bebel Londonba indult, ahol most először találkozott Marxszal és Engelsszel. Itt nemcsak taktikai és stratégiai kérdésekben, hanem a német szociáldemokrata párt folyó ügyeit tekintve is meggyőződött útmutatásaik helyességéről. A proletariátus nagy vezérei pedig meggyőződtek arról, hogy Bebel személyében hűséges tanítványuk és harcostársuk van. Marx és Engels segítségével elindították a *Der Sozialdemokrat* című forradalmi pártlapot Zürichben. Az újság a párt harcos szócsövévé vált.

Bebel, jóllehet állandó üldöztetésekben volt része, egy pillanatra sem vesztette el forradalmi optimizmusát, a szocializmus győzelmébe vetett hitét. Övé a hatalmas érdem a párt legális és illegális szervezeteinek megszervezésében a szocialistaellenes törvény idején. Ügyes konspirátornak, kitűnő szervezőnek és bátor harcosnak bizonyult. „Bebel a párt igazi vezérének mutatkozott" – mutatott rá Lenin. 1880-ban a párt Svájcban tartott kongresszusán Bebel javaslatára a programnak azt a részét, amely szerint a párt törvényes eszközökkel törekszik céljai elérésére, a következő megállapítással helyettesítették: „A párt minden rendelkezésére álló eszközzel törekszik céljai elérésére."

Bebel kiemelkedő szerepet játszott a nemzetközi forradalmi szociáldemokrácia parlamenti taktikájának kidolgozásában (Lenin ezt tekintette Bebel egyik legnagyobb érdemének). Nagy érdeme az is, hogy 1889-ben a német szociáldemokrácia részt vett a II. Internacionálé megalakításában.

Az 1890-es Reichstag-választások szemléletesen bebizonyították, hogy a „kivételes törvény" nem hogy nem gyengítette, hanem egyenesen tömörítette a szocialista mozgalom sorait. A Reichstag tehát 1890 októberében megtagadta a törvény meghosszabbítását. Ezután észrevehetően megnőtt a párt taglétszáma, több képviselőt

küldhetett a Reichstagba is: 1890-ben a pártnak 35 képviselői mandátuma volt, 1898-ban már 56. A szociáldemokrácia jelöltjei kapták valamennyi szavazat egynegyedét.

1890 októberében került sor Hallében a párt első legális kongresszusára a szocialistaellenes törvény eltörlése óta. A kongresszus a nemzetközi szocialista és munkásmozgalom növekvő szolidaritásának kifejeződése volt.

Jelentős volt a német Szociáldemokrata Párt fejlődésében az erfurti kongresszus is (1891), ahol a forradalmi marxisták győzelmet arattak a párton belüli opportunistákkal szemben. Az erfurti kongresszus elítélte Georg Vollmar opportunista javaslatait, az elfogadott határozat megkövetelte a párt valamennyi tagjától, hogy „szilárdan és határozottan a pártprogram szellemében cselekedjen", továbbá, anélkül, hogy lemondanának a közvetlen követelésekért folytatandó harcról, mindig tekintettel legyenek „a párt teljes és végső céljára". Bebel hívei a kongresszuson megvédték azt a forradalmi taktikát, amely szerint a parlamentet ki kell használni a proletár osztályharc érdekében.

Az erfurti kongresszuson elfogadott dokumentum egy maximális és egy minimális programból állt. Az előbbi kifejti a német szociáldemokráciának a polgári társadalommal kapcsolatos elvi nézeteit és meghatározza a végcélt, vagyis a politikai hatalom meghódítását, a tőkés rend megsemmisítését.

Lenin számos munkájában hivatkozott az erfurti programra. „Pártunk programjának tervezete" című cikkében így írt: „... utánozni akarjuk az erfurti programot: nem baj az, ha olyasvalamit utánzunk, ami jó, és éppen ma, amikor olyan gyakran éri opportunista és következetlen bírálat ezt a programot, kötelességünknek tartjuk, hogy nyíltan állást foglaljunk mellette".

A századfordulón, az imperializmus kialakulásával a pártban komoly vita bontakozott ki a politikai tömegsztrájk alkalmazásáról és a szakszervezetek szerepéről. A vita során három áramlat körvonalazódott: a revizionista vagy jobboldali opportunista; az opportunizmusát forradalmi frázisokkal álcázó centrista és végül a baloldali áramlat, amelynek képviselői az osztályharc álláspontját

hirdették és tevékenyen felléptek a militarizmus és az imperialista háború ellen.

A német szociáldemokrata pártnak a revizionisták ellen vívott éles harca idején Londonban meghalt Engels.

August Bebelt súlyosan érintette nagy barátjának és tanítómesterének halála. Részt vett 1895. augusztus 10-én a gyászszertartáson. Rövid, megrendült beszédében megadta a végső tisztességet barátjának, „aki mindenki másnál alkalmasabb volt valamennyi ország proletariátusának nemzetközi bizalmi embere szerepére". És a szocialista munkások millióinak nevében megfogadta Engelsnek, hogy egyre sikeresebben fogják megvalósítani a „Világ proletárjai, egyesüljetek!" jelszót. Engels Bebelt nevezte ki az ő és Marx irodalmi hagyatéka egyik kezelőjének.

Nem sokkal Engels halála után Eduard Bernstein elfordult a párt harcos hagyományaitól és a marxizmus közvetlen revíziójának igényével lépett fel, azzal a szándékkal, hogy a munkásosztály szervezetét a szociális reformok kispolgári pártjává züllessze. August Bebel a legélesebben visszautasította ezt a próbálkozást és más marxistákkal együtt megvédelmezte a forradalmi szocializmus alapjait. 1899 szeptemberében August Bebel így írt Bernsteinnek: „. . . úgy érzem, kénytelen vagyok megbeszélni Veled egy kérdést, amely mindenekelőtt kettőnket érint, de tágabb értelemben az egész pártot is.

Miután újra elolvastam könyvedet és egyéb kijelentéseidet, számomra egyáltalán nem kétséges többé, hogy Te megszűntél marxista lenni. Teljességgel szakítottál a marxizmus csaknem valamennyi alaptételével és most az *ellenfelei* közé tartozol. Amit azonban Marx nézeteire el lehet mondani, az Engels nézeteire is vonatkozik, mivel ezeket nem lehet szétválasztani.

Csakhogy Engels velem együtt Téged nevezett ki [irodalmi] hagyatékának gondozójául, én pedig beleegyeztem abba, hogy Te vállalod a hagyaték kiadását és Te írod meg Engels életrajzát. Úgy érzem azonban, meg kell mondanom Neked, hogy miután az elmúlt három év folyamán eltávolodtál korábbi politikai meggyőző-

désedtől, nem marad többé semmiféle alap arra, hogy magadra vállaljad ennek a feladatnak a teljesítését.

Ez a szerep ugyanis *magától értetődően* megköveteli az életrajzírótól és attól, aki feldolgozza az [irodalmi] hagyatékot, hogy *alapjában* ugyanazok maradjanak nézetei, mint az elhunytnak, akinek akaratát köteles végrehajtani.

Ha Engels most látná, hogy milyen változásokon mentek át a nézeteid, *a legdühödtebb ellenséged volna*, és neki, mint már mondottam, *soha* nem jutna eszébe, hogy Téged nevezzen ki [irodalmi] hagyatékának *gondozójául*."

Ez a nyílt és éles hangú levél adott alkalmat a Bernstein által vezetett revizionista irányzat elleni harc kiéleződésére. Határozottan visszautasította a revizionizmust a párt 1899. októberi hannoveri kongresszusa, amelyen megvitatták „A párt elvei és taktikai tételei elleni támadás" kérdését. August Bebel határozott beszédet tartott. Rosa Luxemburg Bebel előadását értékelve kongresszusi hozzászólásában kiemelte: „Ha most, Bebel elvtárs nagyszerű előadása után még bővíteni akarnám a kérdés elméleti oldalát, ez olyan volna, mintha szamovárral mennék Tulába. Bebel olyan alaposan megvizsgálta ezeket a kérdéseket és olyan nagy mennyiségű tényanyagot mozgósított Bernstein ellen, hogy erről fölösleges tovább beszélni." A kongresszus abszolút többséggel elfogadta Bebel határozati javaslatát, amely ünnepélyesen kimondta, hogy a német szociáldemokrácia hű marad régi programjához és régi taktikájához. Lenin nagyra becsülte Bebelnek a revizionizmus elleni harcban kifejtett tevékenységét: „Bebel a munkástömegek hangulatát és a régi jelszavakért vívott harc szükségességébe vetett hitüket fejezte ki, amikor a legerélyesebben szembeszállt ezzel a járványnyal."

Bebelnek és híveinek szilárd marxista álláspontját a munkásosztály és a dolgozók más rétegei is aktívan támogatták. 1903. június 16-án a Reichstag-választásokon a Szociáldemokrata Párt páratlan sikert aratott. Több mint 3 millió választó szavazott rá, 81 képviselői mandátumra tett szert.

A revizionisták a pártnak ezeket a ragyogó sikereit nem úgy ér-

tékelték, mint a proletariátus osztályharcának eredményét, hanem mint „a kapitalizmusnak a szocializmusba való belenövése" jelét, és követelték, hogy gyökerében vizsgálják felül a párt taktikáját. „A párt taktikája" kérdését az 1903. szeptemberi drezdai pártkongresszuson vitatták meg. A kongresszust Bebel nyitotta meg, aki felszólította a küldötteket, hogy bátran lássanak hozzá a legradikálisabb intézkedésekhez: nyissák fel és távolítsák el a revizionizmus régóta megérlelődött fekélyét. Bebel határozottan fellépett Vollmar, Bernstein és mások ellen, elvetette azoknak reformista taktikáját. Azzal vádolta a revizionistákat, hogy beérik az uralkodó osztályok részéről tett kisebb engedményekkel, félnek a határozott tömegakcióktól, eltussolják az állam osztályjellegét és népellenességét. Bebel a drezdai kongresszuson mondott szenvedélyes beszédében, a jelenlevők viharos tapsa közepette kijelentette: „Amíg lélegzem, írok és beszélek, addig itt semmi sem változhat meg. Mindörökre halálos ellensége maradok a polgári társadalomnak és államrendnek, és törekedni fogok létalapjainak aláásására, és ha lehet, teljes megsemmisítésére."

Bebel a revizionizmus elleni harcát nem vitte logikusan végig, nem vetette fel a revizionistáknak a pártból való kizárását. A szociáldemokrata párt magdeburgi kongresszusán (1910) sem szavazta meg a pártból való kizárásukat, a pártegységre hivatkozva. Ennek az volt az oka, hogy Bebel alábecsülte az imperialista korszakban végbement mélyenszántó változásokat, így nem értette meg a revizionizmus gyökereit. Lenin több ízben bírálta Bebelt ezért, de mindig hangsúlyozta, hogy ezek olyan ember hibái, aki az egyedüli helyes, marxista úton halad. Bebel élete végéig ellensége maradt a revizionizmusnak.

1904-ben a II. Internacionálé amszterdami kongresszusán Bebel nagyszerű beszédben leplezte le a revizionistákat, akik síkraszálltak amellett, hogy a szocialisták részt vegyenek a burzsoá kormányokban. A proletariátus érdekeinek elárulásával vádolta őket. Bebel azonban mint a II. Internacionálé vezére, aki kiemelkedő szerepet játszott a nemzetközi szocialista mozgalomban, nem követelte az opportunistáktól való elhatárolódást. Nem ismerte fel,

hogy az imperializmusban az osztályharc kiéleződése új harci feltételeket teremt a proletariátus számára.

A jénai pártkongresszuson Bebel arról beszélt, hogy a tömegeket elő kell készíteni a döntő forradalmi harcokra. A Bebel javaslatára elfogadott kongresszusi határozat kimondta, hogy a kongresszus az egyik leghatékonyabb harci eszköznek a politikai tömegsztrájkot tekinti. A mannheimi kongresszuson azonban Bebel a párt egységének megőrzésére hivatkozva jelentős engedményt tett az opportunistáknak és a szakszervezeti vezéreknek. Bebel határozatát ugyanis a szakszervezeti vezetők módosításaival fogadták el, és ezek a módosítások gyakorlatilag semmissé tették a kongresszusnak a politikai tömegharcról szóló határozatát.

Bebel gyakran követett el centrista jellegű hibákat némely programatikus és taktikai kérdésben. Alábecsülte a bolsevikok és a mensevikek közötti nézeteltéréseket is, igyekezett ezeket holmi döntőbírósági határozat révén az opportunizmus szétzúzása nélkül kibékíteni egymással. A bolsevik párt és Lenin mindig elvetette ezeket a kísérleteket.

Bebelre mély befolyást gyakorolt az 1905-ös oroszországi forradalom. Lángoló beszédeket tartott népes munkásgyűlések előtt: „Amit az orosz testvérek tettek, az a mi ügyünk. Le a cárizmussal! Éljen a szabadság!" Tisztában volt az orosz forradalom jelentőségével Németország és más országok tömegeinek forradalmasítása szempontjából.

Bebel tanult az orosz forradalmárok illegális munkájából is. Az 1905-ös forradalom után két évvel még nagyobb nyomatékkal mondta, hogy a forradalomban az orosz szociáldemokrácia „olyan szilárdságról, olyan önfeláldozó készségről, olyan harci kedvről tett tanúbizonyságot, amelyet valóban csodálatra méltónak lehet nevezni". A német szociáldemokrácia vezére felszólította a nemzetközi proletariátust, hogy tanúsítson szolidaritást az orosz forradalmárokkal és segítse őket. „Reméljük – mondotta 1905. március 16-án –, hogy a Kelet-Ázsiában elszenvedett vereség és mindenekelőtt a társadalom valamennyi rétegére kiterjedő forradalom révén sikerül végre a despotizmus és az autokrácia helyé-

be egy új, modern Oroszországot teremteni, egy olyan Oroszországot, amelyben az orosz nép végre embernek érezheti magát."

1911. november 9-én Bebel a Reichstagban mondott beszédében kíméletlenül leleplezte a német imperialisták kalandor, agresszív politikáját és annak a népre nézve katasztrofálissá válható következményeit. 1912-ben a bázeli Münster székesegyházban, ahol a Balkán-háború alkalmából összehívott rendkívüli nemzetközi szocialista kongresszus ülésezett, szűnni nem akaró tapsvihar fogadta; rövid, de kifejező beszédet mondott itt az emberiséget fenyegető világháború ellen.

1910. február 22-én August Bebel betöltötte 70. életévét. Ezen a napon a német proletárok és a világ szocialista munkásai lerótták a tisztelet adóját az előtt az ember előtt, aki egész életét a munkásosztály társadalmi felszabadulásáért vívott harcnak szentelte. Az OSZD(b)MP Központi Bizottságának Lenin által aláírt üdvözlő levele kimondta: „Az orosz munkások az Ön 50 éves tevékenységében garanciát látnak arra, hogy a reánk váró harcban, amelynek hajnala Németországban és más haladó országokban már pirkad, a szociáldemokrata proletariátus nemcsak azzal az energiával, áldozatkészséggel és erejébe vetett hittel fog harcolni, amellyel egy sor győzelmet aratott a polgári forradalom korszakában, hanem meg is tudja dönteni a tőkés kizsákmányolás egész épületét, mégpedig örökre meg tudja dönteni."

Bebelt 70. születésnapján elárasztották üdvözletekkel a világ minden részéről. Ezekre válaszolva mondta: „Szeretnék még addig a napig élni, amikor vörös zászlóval a kezemben előttetek haladok és rohamra vezetlek benneteket."

1913. augusztus 13-án azonban, életének 74. évében, a jénai pártkongresszus előkészületeinek időszakában August Bebel szívroham következtében meghalt. Kívánságának megfelelően Zürichben temették el. Számos német városban és külföldön is gyászünnepségeket tartottak emlékére.

Lenin ezekben a napokban így írt:

„. . . Bebellel nem csupán a német szociáldemokráciának a munkások körében a legnagyobb befolyással rendelkező és a tömegek

által a legjobban szeretett vezére szállt sírba: Bebel fejlődése és politikai tevékenysége során nemcsak a német, hanem a nemzetközi szociáldemokrácia életének egy egész történeti szakaszát testesítette meg. August Bebel, aki maga is munkás volt, szívós harc árán alakította ki szocialista világnézetét, s teljes egészében, hiánytalanul a szocializmus céljai szolgálatának áldozta gazdag képességeit, évtizedeken át együtt haladt a növekvő és fejlődő német proletariátussal, s Európa legtehetségesebb parlamenti képviselőjévé, a reformizmussal és opportunizmussal szemben ellenséges nemzetközi szociáldemokrácia legtehetségesebb szervezőjévé és taktikusává, legbefolyásosabb vezetőjévé vált..."

Új korszakot hirdető harang

TOMMASO CAMPANELLA

(1568–1639)

Hallatlan dolog volt ez. Florentino, a bölcs tanítómester helyett a cosenzai disputára San Giorgióból egy teljesen ismeretlen fiatalember jött el. A vitákban megőszült ellenfél csalódott, sőt, elkeseredett volt. Micsoda tiszteletlenség! Bezzeg a ferences rendi szerzetesek elégedetten dörzsölték a kezüket: nem is a szellem finom játéka, a ravasz lépések és a teológiai ékesszólás a fontos. Az a fő, hogy a domonkos rendiek szégyent vallanak, ha már kételkedni merészeltek az ő bölcsességükben.

Csakhogy a ferenceseket szégyenletes vereség érte. A tizenhét éves domonkos rendi szerzetes érvek tömegét zúdította vitapartnerére, szabadon idézte a „Szentírást", és végül ellentmondáson kapta ellenfelét.

– Telesio lángelméje támadt fel benne! – kiáltott fel valaki.

Bernardino Telesio nagy olasz tudós és filozófus volt; az ő követője, Campanella volt az, aki kijelentette: „Új hajnalt hirdető harang vagyok!" Olaszul Campanella ezt jelenti: harang.

Tommaso Campanella 1568. szeptember 5-én született Stepianóban, egy kis calabriai faluban, szegény cipészmester fiaként. A keresztségben a Giovanni Domenico nevet kapta. Domenico ötéves korában kezdett tanulni, s mindenkit elképesztett rendkívüli emlékezőtehetségével és tudásával. A falubeliek körében az a legenda járta, hogy a kisfiú, akinek nem volt pénze a tanítóra, az iskola nyitott ablaka előtt állva hallgatta az órákat, és ha valamelyik tanuló nem tudott felelni a kérdésre, beszólt az ablakon: „Felelhetek?" Tizennégy éves volt, amikor egy életre elbűvölte őt a helyi lelkész, egy dominikánus szerzetes ékesszólása; a fiatal Campanellát érdekelni kezdték a Szent Domonkos rend tudományos hagyományairól szóló elbeszélések, Nagy Albert és Aquinói Tamás, a katolikus teológia két fő ideológusának tanításai, s úgy döntött, kolostorba vonul: abban az időben a szegény embernek ez volt az egyetlen módja a műveltség megszerzésére. A fiatal fiú Aquinói Tamás tiszteletére vette fel a Tommaso szerzetesi nevet. Égő kíváncsisággal vetette magát a könyvekre. Mivel nem elégítette ki az iskolai tudás és a bibliai idézetek biflázása, kérdéseire Arisztote-

lész görög és arab kommentátorainál keresett választ – ez volt nála a „végzetes" szabadgondolkodás első jele. „Tanítóim nem tudtak válaszolni ellenvetéseimre" – emlékezett vissza később erre az időszakra. „Szüntelenül ellenkezett, különösen tanítóival" – meséli Campanella egyik diáktársa a kolostori iskolából. Ismerősei is figyelmeztették: „Rossz véged lesz, Campanella!"

Tommaso egyre jobban elmélyedt a teológia és a filozófia tanulmányozásában. Megismerkedett a középkori skolasztikus filozófia képviselőivel, elolvasta Arisztotelész átdolgozott műveit. Hihetetlen tudásszomj kerítette hatalmába. Mint korabeli szonettjében írta:

„Agyvelőm eluralt – csak úgy falom
a könyveket, világnyi elegendőt,

de meg nem töltöm e szellemi bendőt,
mig csak olvasni lesz jó alkalom...
...
Mindazzal, amit tudok – jól tudom,
csak növelem a még megismerendőt."

Campanella fokozatosan felismerte, hogy a teológiai tan hibás, hogy az élet, a természet és a skolasztika között áthághatatlan szakadék tátong. Tommaso nyíltan beszélt is erről, igaz, ekkor még csak szűk körben. Florentino, Tommaso nacostrói tanítómestere, aki jól tudta, hogy a hitetlenséget csak egy lépés választja el a máglyától, megpróbálta „jó útra" téríteni tanítványát. Figyelmeztette őt, ha nézetei szembekerülnek az egyházi dogmákkal, annak rossz vége lehet.

Campanella tizennyolc éves volt, amikor először került összeütközésbe a vidéki kolostori iskola tanítóival. A fiatal tudósnak a dominikánus rend százados hagyományával, a legnagyobb teológusok, az egyházi zsinatok tekintélyével, a kolostor falainál is merevebb vallásos gondolkodással kellett szembeszállnia. Tanítómesterei felháborodtak: Campanella kételkedni merészelt az anyaszentegyház dogmáiban, következtetéseit pedig a tapasztalatokra és az érzékelésre kívánta alapozni. Túlzott önbizalommal és

gőggel vádolták őt. Campanella az igazságot keresve olyan bölcselőt keresett, akinek elmélete nem egyházi tekintélyek idézgetéséből, hanem a természet tanulmányozásából indul ki. Ilyen filozófusnak ismerte meg Bernardino Telesiót, akinek „A dolgok természetéről azok tulajdonképpeni alapjainak megfelelően" című könyvét valóságos kinyilatkoztatásként fogadta. Telesio azt fejtegette, hogy a természet megismerésének az érzékszerveken keresztül szerzett tapasztalatokon kell alapulnia. „Az igazság ismérve a tapasztalat!" – állította Telesio. Következtetései alátámasztották Campanella sejtéseit. Most még biztosabb volt abban, hogy az igazi tekintély a természet, nem pedig a Biblia és a teológiai dogmák.

Campanella Telesio hűséges tanítványa lett. Amikor megismerkezdett G. A. Marta filozófus „Arisztotelész Bernardino Telesio elveivel szemben" című értekezésével, módfelett felháborodott, és elhatározta, hogy megvédi tanítóját. Könyvének Campanella „Az érzékeken alapuló filozófia" címet adta. Marta hét évig dolgozott a Telesio elleni munkáján, míg Campanellának hét hónap is elegendő volt, hogy ízekre szedje ezt a dogmatikus értekezést. A könyv kiadása céljából Nápolyba kellett utaznia. A rendfőnök határozottan ellenezte ezt a tervet. Campanella tehát elhagyta a kolostort és Dél-Olaszországba utazott. Ekkor terjedt el a szóbeszéd, hogy Tommaso eladta lelkét az ördögnek, eretnekséget hirdet és terjeszt. Tehát felfigyelt rá az inkvizíció...

Nápolyban Campanella a Del Tufo családhoz fordult, barátaitól tudta, hogy nagy tisztelői Telesiónak. Del Tufo elolvasta az „Érzékeken alapuló filozófia" kéziratát és megígérte: mindent megtesz a könyv mihamarabbi közreadása céljából.

Nápolyban ismerkedett meg Campanella Morus Tamás „Utópiájával", amely igen nagy hatást gyakorolt rá.

Campanellának Telesio védelmében írott könyve 1591-ben jelent meg, és valóságos diadalünnepe lett az agg mester híveinek. Egészen másként reagált az anyaszentegyház: Campanellát letartóztatták és a rend inkvizíciójának törvényszéke elé állították. Az egyik kihallgatás alkalmából megkérdezték: „Vajon honnan tu-

dod azt, amire sohasem tanítottak?" – „Én több olajat fogyasztottam el a mécsesemmel, mint amennyi bort ti egész életetekben megittatok!" – felelte büszkén a fogoly.

Campanella egy évig sínylődött az inkvizíció sötét és nyirkos pincéjében. Tekintélyes barátai közbenjárására sikerült elkerülnie a szigorú ítéletet. 1592 augusztusában Tommasónak azt ajánlották, hogy hét napon belül hagyja el Nápolyt és menjen haza a kolostorába. Kategorikusan megparancsolták neki, tartsa magát Aquinói Tamás tanításaihoz és ítélje el Telesio nézeteit.

Campanella nem tartotta be a domonkos rendi törvényszék ítéletét, és ahelyett, hogy Calabriába, a kolostorba tért volna vissza, körútra indult Olaszországban. Már szabadlábon volt, amikor megtudta, hogy Velencében egy áruló feljelentésére letartóztatták Giordano Brunót és Róma minden eszközzel el akarja érni a kiadatását. 1593 februárjában a Velencei Köztársaság Brunót átadta Rómának, az „anyaszentegyház" kezébe, 1595-ben pedig, amikor Campanella már az Angyalvár foglya volt, a börtönudvaron összekerült az ismeretlen fogollyal. „Üdvözlégy, nolanói!" – kiáltotta Campanella. Bruno üdvözlésre emelte bilincsbe vert kezét.

Campanella Nápolyból Rómába indult, és 1592 szeptemberében már az örök város látványosságaiban gyönyörködött. Rómából Firenzébe ment, ahol ajánlólevelének köszönhetően Ferdinánd nagyherceg jóindulatúan fogadta. Hiába kérték azonban a herceget Campanella barátai, hogy adja meg a filozófusnak az egyetemi oktatói jogkört, közbenjárásuk nem vezetett eredményre. A filozófia oktatását éppen Martára bízták, aki ellen Campanella első könyvét írta. A herceg többre becsülte Marta megbízhatóságát, mint Campanella lángelméjét.

Firenzéből Velencébe menet Campanella megállt Bolognában, ahol domonkos rendi szerzetesek keresték fel, egyetértően nyilatkoztak könyvéről és hosszas tudományos vitákat folytattak az új hitelvekről. Ezek a „baráti" találkozók azzal végződtek, hogy Tommaso a városból hazatérve egyszer csak észrevette: minden kézirata elveszett. Azonnal rájött, hogy ez az inkvizíció mesterkedése volt, a „barátok" az ő emberei voltak. Campanella Padovába

menekült, és ott emlékezetből újraírta „A Mindenségről" című ellopott könyvét.

1593 elején Campanella megismerkedett Chiocco „Filozófiai és orvostudományi tanulmányok" című könyvével, amelyben a szerző élesen bírálta Telesiót. Campanella a tilalom dacára újra tollat ragadott, hogy megvédelmezze mesterét. A megjelent munka – „Telesio apológiája" – közvetlen kihívás volt a teológusok ellen. 1593 augusztusában Padovában Campanellát letartóztatta az inkvizíció. Barátai kísérletet tettek a kiszabadítására. Mindent elterveztek és megszerveztek már, de a börtön kapujában, amikor a szabadságtól már csak egy lépés választotta el, egy őr észrevette a foglyot és visszavitette a cellába. Ez még bonyolultabbá tette helyzetét. 1594 januárjában Tommasót bilincsbe verve szállították Padovából Rómába.

Róma, az Angyalvár. A tél kemény volt, a cella hideg, napjában egyszer adtak enni. De ő még most is az emberi társadalom igazságos berendezésén gondolkodott. Ekkor dolgozta ki „Napvárosának" eszméjét.

A Campanella ellen felhozott vádak hosszú listákat töltöttek meg. Miért indult el álnéven észak felé, ahelyett, hogy az ítéletnek megfelelően visszatért volna Calabriába? Miért nem propagálta Aquinói Tamás tanításait és nem ítélte el Telesiót, sőt éppen fordítva cselekedett? Miért írt új könyvet a védelmében?

Campanella a maga kimeríthetetlen, sokoldalú tudásával, hatalmas intelligenciájával és éles logikájával kerülte ki a csapdákat, meggyőzően bizonyította a munkájából kiragadott idézetek ellentétes értelmét. Sikeresen játszotta az anyaszentegyház alázatos hívének szerepét. A nyomozás zsákutcába jutott. Még a kínzás sem segített. A dolog azzal végződött, hogy 1595 közepén az inkvizíció a Szent Szabina kolostorba küldte foglyát. Másfél esztendőn át raboskodott itt; a törvényszék csak 1596 decemberében mondott ítéletet.

Campanellát egy hideg reggelen bohócingben vezették a Szent Mária-templomba, ott arra kényszerítették, hogy térdre boruljon és elmondja az eretnekség megtagadásának szokásos formuláját,

amelyet bűnbánó aláírásával erősít meg. Ezután szabadon engedték, de nem hosszú időre. Két hónap múlva Campanella ismét az inkvizítorok kezére került és börtönbe vetették: kiderült, hogy Nápolyban egy bűnöző kivégzése előtt eretneknek nyilvánította Campanella nézeteit. Újra nyomozás, kihallgatás, a vádlott kéziratai az inkvizítorok asztalán – bűnének tárgyi bizonyítékai. Ám az új nyomozás sem hozta meg a kívánt eredményt, és Tommasót 10 hónapi börtön után ismét szabadon engedték. Igaz, valamennyi művét betiltották, magát a szerzőt arra kötelezték, hogy térjen vissza szűkebb hazájába.

Campanella azonban ezúttal sem ment Calabriába. Sokat szenvedett hazája, a spanyol korona igája alatt nyögő Dél-Olaszország messzi vidékein barangolt. Itália valaha oly virágzó városai, híres kézművesműhelyeikkel és zsivajgó piacaikkal szánalmas kis falucskákká zsugorodtak. A nagy földrajzi felfedezések nyugatabbra helyezték a kereskedelmi utakat, az ország déli részének gazdasági hanyatlását betetőzte a spanyol hódítás, amely feudális reakciót, az inkvizíció máglyáit és nyomort hozott magával.

Mindezt látta Campanella is, földijeinek szenvedései nem hagyták részvétlenül. Calabriába most azzal az eltökélt szándékkal tért vissza több hónapi viszontagságos bolyongás után, hogy felkelést készítsen elő a spanyolok ellen. Az a köztársaság azonban, amelyet Calabriában kikiáltott volna, nemcsak a spanyol uralomtól, hanem minden egyéb elnyomástól is mentes lett volna. Calabriának egyenjogú és szabad emberek államává kell válnia, a földet és a termelőeszközöket köztulajdonba kell venni – hirdette Campanella.

Az összeesküvés „főhadiszállása" a stilói Szent Mária-kolostor volt, ahol akkoriban Campanella élt. A tervekbe csak a legmegbízhatóbb, leghűségesebb embereket avatták be. A készülő felkelés híre azonban túljutott a kolostor falain. Az összeesküvők száma napról napra nőtt. Campanellának sikerült kapcsolatba lépnie Bassa Chicalával, a török tengeri flotta olasz származású parancsnokával, aki megígérte, hogy nem engedi partraszállni a spanyol helyőrség utánpótlását.

Látszólag tehát minden lépést alaposan végiggondoltak, csak éppen az árulás lehetőségével nem számoltak. Pedig ez lett a végzetük: néhány héttel a tervezett felkelés előtt a spanyolokhoz feljelentés érkezett. A megszállók a legerélyesebb intézkedésekhez folyamodtak, és rövid idő alatt letartóztatták az összeesküvés legtöbb vezetőjét. Campanellának sikerült a hegyekbe menekülnie, de hamarosan feladta őt az, akinél menedéket remélt. Ismét letartóztatták, tömlöc fenyegette. A letartóztatottak között volt Campanella apja és testvére is.

Az összeesküvés valamennyi szála Campanella kezében futott össze, ő volt az eszmei ihletője és legtevékenyebb szervezője. Az összeesküvés számos résztvevője megtört a kínvallatás során és mindent bevallott, Campanella mégis tagadta, hogy köze lett volna az összeesküvéshez. Szökését azzal magyarázta, hogy személyes ellenségeitől tartott. A jezsuiták legkifinomultabb kínzásait is kiállta, és nem ismerte be az ellene emelt vádakat. Tommasót azonban társai vallomásai sarokba szorították. Helyzete kilátástalannak mutatkozott: akasztófa és felnégyelés várt rá. Ekkor, 1600 áprilisától kezdődően őrültnek tettette magát, mesterkedését egyetlen orvos sem tudta leleplezni.

Campanellát a „virrasztás" nevű kínvallatásnak vetették alá. Ez az embertelen kínzás 36 órán át tartott. Tommaso már alig lélegzett, de egyetlen leleplező szó sem hagyta el ajkát. Kitartása döntő fordulatot jelentett a per menetében. „Megtisztult" a gyanútól, jogilag őrültnek tekintették, mindaddig nem is lehetett ítéletet hozni ügyében, míg „észhez nem tér".

Campanella egészségét nagyon megviselte a kínvallatás. Moccanni sem tudott. Kétségbeesett attól a gondolattól, hogy nem tudja megírni a Napvárosról tervezett könyvét. Elvégre mindent ezért a könyvért vállalt, amely hite szerint megszabadítja az emberiséget az elnyomástól. Ekkor a fogoly azt kérte: helyezzék át a cellájába összeesküvő társainak egyikét – Pietro Presterát vagy Bitontót –, hogy legalább néha inni adjanak neki. Tommaso abban reménykedett, hogy nekik lediktálhatja könyvét. Ám apját és testvérét kapta cellatársul. Bár őszintén örült a találkozásnak, mégis

szomorú volt, mert családtagjai nem tudnak írni. Campanella ekkor fájdalmait leküzdve edzeni kezdte magát. Apja nem értette, hogy se élő, se holt fia miért gyötri magát. Sejtette-e vajon, hogy az egyenetlen írású sorok örökre halhatatlanná teszik egyszer a fia nevét?

A „Napváros" Tommaso Campanella legjelentősebb műve. Érezhető rajta Morus „Utópiájának" hatása, de sok tekintetben felülmúlja azt. Akárcsak Morus könyve, ez is párbeszédes formában íródott: a hosszú útról hazatért Genovai és az Ispotályos beszélget. A Genovai beszámol az Ispotályosnak világ körüli utazásáról, amelynek során az Indiai-óceánon eljutott a csodálatos Napváros szigetére.

A város egy dombon terül el és hét nagy övezetre vagy körzetre oszlik. Minden egyes övezetben kényelmes lakó-, munka- és pihenőépületek állnak, továbbá védelmi berendezések – bástyák és őrtornyok.

Később a Genovai beszámol a kormányzási rendszerről. A Város főkormányzója a Főpap-Fejedelem, akit az ottaniak nyelvén Napnak neveznek. Világi és vallási kérdésekben ő dönt. Három egyenrangú fejedelmet rendeltek melléje: a Hatalmat, a Bölcsességet és a Szerelmet. A Hatalom a béke és háború ügyeit igazgatja, egyúttal hadvezér is, de nem uralkodhat a Nap fölött. A Bölcsesség kezében vannak a művészetek, az építészet, a tudományok. A Szerelem feladata a fajfenntartás, őreá bízzák az újszülöttek nevelését is. Ugyancsak az ő hatáskörébe tartozik a gyógyítás, a vetés, az aratás, a szüret, egyszóval a földművelés és az állattenyésztés is. Ő gondoskodik a közös konyhákról és általában mindarról, ami az emberek létfenntartásához szükséges.

Újhold és telihold idején gyűlésezik a Nagytanács. Minden húsz évnél idősebb városlakónak joga van itt megjelenni és szavazni a közügyekben. Panaszt tehetnek vezetőik munkájára vagy dicsérhetik őket. A kormány minden nyolcadik napon összeül. A hivatalnokokat a nép akaratából le is lehet váltani, kivéve a négy legfőbbet, akik csak akkor mondhatnak le, ha előzőleg megtanács-

kozták egymás között a dolgot és találtak maguknál bölcsebb, alkalmasabb, méltóbb személyt.

A Napváros kommunista utópiája nem egy szobatudós elvont képzelgésének terméke. A calabriai összeesküvés számos résztvevőjének vallomása arról tanúskodik, hogy Campanella a maga kommunista programját a spanyol uralom elleni felkelés előkészítő szakaszában fogalmazta meg. Prédikációiban és főleg az összeesküvőkkel folytatott megbeszéléseken Campanella egy olyan majdani, eszményi köztársaságot vázolt fel, amelyben „mindenki közösségben fog élni". Vagyis a calabriai fordulat csak kezdete lett volna egy egyetemes átalakulásnak; Stilo dombjáról, amelyet Campanella „a bőség és a szabadság dombjának" nevezett, küldöncök indultak volna el a világ valamennyi égtája felé, hogy a népeket felszólítsák egy „új, a kereszténynél jobb törvény" elfogadására. Campanella elgondolása tehát kezdettől fogva konkrét politikai program volt, amely társadalmi átalakulást ígért.

Felháborodással szól a paráznaságba és ingyenélésbe süllyedt, uzsorával foglalkozó kapzsi elnyomókról. Kimutatja, hogy a tétlenség, a kényelem közepette az ember elveszti emberi arculatát, leleplezi a nemesi származás és „a csalóka előkelőség" hamis legendáját. Ehelyett az igazságtalan, hamis társadalom helyett Campanella új elvekre épülő rendet javasol. Gondolkodásának gyújtópontjában a tulajdon kérdése áll. Náluk minden közös – írja a Napváros szerzője –, nem ismerik a magántulajdont. „A közösség azonban mindenkit gazdaggá és szegénnyé tesz: gazdaggá, mert mindenük megvan és szegénnyé, mert nem válnak a dolgok szolgáivá." A fennálló rend minden fonáksága a tulajdonból ered. A Napvárosban ezt a közösség iránti szeretet váltja fel. Ebben az államban a köztulajdon a társadalom valamennyi tagjának közös munkáján alapul. „Így ha valakire munkát bíznak, akkor azt megtiszteltetésként végzi; rabszolgákat pedig nem tartanak... senki sem tekinti alantas dolognak az asztalnál, a konyhában, vagy másutt végzett szolgálatot."

Campanella államában a férfiak és a nők egyenjogúak. A nők a férfiakkal együtt tanulnak és dolgoznak, sőt, katonai kiképzésben

is részesülnek, hogy szükség esetén a férfiakkal együtt védhessék az országot. A Napváros lakóinak munkaideje rövidebb, mint a morusi „Utópia" polgárainak – mindössze négy óra. Campanella azonban nemcsak az általános, önkéntes munkakötelezettség révén kívánja megrövidíteni a munkaidőt, hanem olyan technikai újításokkal is, amelyek a Napvárosban végzett munkát termelékenyebbé teszik. Az a csaknem száz év, amely Morus „Utópiáját" Campanella „Napvárosától" elválasztja, és a 16. század műszaki újításai lehetővé teszik, hogy Campanella bizonyos technikai találmányokban reménykedjék.

Elméletében sok a naivitás és tévedés. Így például a házassági kötelékek olyan állami szabályozását tervezte, amely figyelmen kívül hagyja az emberek egyéni hajlamait és érdekeit. Ilyesminek az igazi szocialista társadalomban nincs helye. A Napváros lakói hisznek az asztrológiai babonákban, a lélek halhatatlanságában.

Ugyanakkor a Napváros – derűs, állampolgári érzelmektől áthatott emberek társulása, olyan embereké, akik megszabadultak a hatalom nyűgétől, olyan embereké, akik egyesítik a fizikai és szellemi munkát, akik harmonikusan fejlesztik fizikai és szellemi képességeiket, akik számára a munka nem kényszer és kínszenvedés, hanem kellemes, szórakoztató, dicsőséggel és becsülettel övezett tevékenység. Campanella hangsúlyozza a munka és a gyönyör egységét, a munkát becsület dolgának tekinti.

Egészében véve Campanella utópiája a társadalmi berendezkedés és fejlődés főbb kérdéseinek felvetése és megoldása terén az egyik legteljesebb, legtökéletesebb és legbátrabb elképzelés. A szerző teljes nyíltsággal tárgyalja korának problémáit, amelyek közül számos ma is foglalkoztatja az emberiséget.

Campanella államát nem véletlenül nevezte Napvárosnak. A Napot a szerző a természet királyaként, a meleg, a fény, az értelem forrásaként ünnepli: „Imámat nem hallgatták meg, ezért fordulok hozzád, ó Nap! Életre hívod az elgyötörteket és a haldoklókat. Ó, Nap! És még akadtak emberek, akik tagadták, hogy szellemed és életed volna... Azért, mert Téged védtelek, elevenen eltemettek engem. Ha elpusztulok, vajon ki fog Téged dicsőíteni, ki nevez

majd a természet atyjának, eleven szentélynek, az igaz Isten ábrázatának és orcájának, a csillagok fejedelmének, minden alacsonyrendű teremtmény lelkének és értelmének?"

Campanella más művei közül említsük meg a „Legyőzött ateizmus" című tanulmányt, amelyben felvetette azt a kérdést: ha az isten határtalanul jóságos és mindenütt jelenvaló, akkor vajon miből fakad az a rengeteg szerencsétlenség? A szerző Epikurosz feltegetéseire emlékeztető ateista gondolatokat taglalva így írt: „Vajon miért adott az Isten nagyobb hatalmat az ördögnek teremtményei fölött, mint amit önmagának meghagyott? Tehetetlenségből? Tudatlanságból? Tán nem akar segíteni rajtunk? De hiszen akkor vagy vén, roskatag és lomha, vagy pedig oktalan és mindenkivel szemben hanyag. Miért nem akadályozza meg Isten az éhínségeket, a járványokat és a háborúkat?"

Campanella a továbbiakban azt fejtegeti, a világot meg kell változtatni, mivel az igazságtalan renden alapul. „A világ hatalmasai – írja – emberi testekből építenek lépcsőt maguknak és ketrecbe zárják a lelket, mint a madarat, vért isznak, emberi testeket falnak, jólesik szemüknek az emberek szenvedésének látványa, kedvelt szórakozás számukra az emberi jajszó és sírás."

Úgy vélte, hogy a vallásban az ember saját lényegi erőit és képességeit isteníti. Ez a tétel a 16. században lényegét tekintve vallásellenes. Campanella eszméit a papság az isten és az egyház tagadásának fogta fel. Ez nem is volt alaptalan – eszméinek lényege egyház- és vallásellenes. Nem ismerte el a mennyországot és a poklot, a csodákat és az egyházi szentségeket.

Campanella feje fölött ismét sűrűsödtek a viharfelhők. A római bíróság a törvény dacára, amely megtiltotta az őrültek elítélését, mégis úgy döntött, hogy megbünteti a lázadót. A Curia szempontjából ez egyenesen szükséges volt: a szabadgondolkodókat szigorúan meg kellett fenyegetni, Róma pedig lojalitását kívánta ezzel hangsúlyozni a nagyhatalmú spanyolok iránt.

1603 januárjában Campanellát életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték, tehát a szabadulásra semmi remény nem volt. Különböző okokból sokszor vitték egyik börtönből a másikba, körülményei

egyre rosszabbakká váltak. Campanella azonban folytatta a munkát.

Éppen ekkoriban ismerte meg Galilei tanításait. És bármily tragikus volt is saját sorsa, üdvözölte a lángeszű csillagászt. Ekkor írta meg „Négy tanulmány Galilei fejtegetéseiről" című munkáját. Később, 1616-ban, amikor az egyház Kopernikusz tanításait „ostobának, abszurdnak, eretneknek" bélyegezte és Galileinek megtiltotta munkája folytatását, Campanella új értekezést írt „Galilei apológiája" címen, amely a „Bibliából" vett idézetek ügyes felhasználásával bizonyítja, hogy Galilei nézetei nem állnak ellentétben a „Szentírással".

Évek, évtizedek teltek, és Campanella még mindig börtönben sínylődött. De bárhogy is igyekezett az inkvizíció, hogy az emberek emlékezetéből kitörölje nevét, ez nem sikerült neki. Campanella barátjának, Tovio Adaminak segítségével külföldön, a protestáns Németországban egymás után jelennek meg a nápolyi fogoly könyvei, így 1617-ben „A helyreállított filozófia előhírnöke" – ezt a címet adta Adami Campanella egyik általa megtalált korai kéziratának –, 1620-ban „A dolgok értelméről", 1622-ben pedig a „Galilei apológiája" című tanulmány, valamint egy álnéven megjelent verseskötet. 1623-ban pedig a „Reális filozófia", amelynek részleteként először jelent meg a „Napváros".

Campanella a szabadságról ábrándozott. Üzeneteket küldött a világ hatalmasaihoz: V. Pál pápához, II. Rudolf császárhoz, III. Fülöp királyhoz, a toscanai nagyherceghez, római bíborosokhoz és osztrák főhercegekhez. Felsorolta a könyveit, azokat, amelyeket már megírt és azokat, amelyeket még meg akart írni. Sorsa azonban nem sok embert érdekelt. Csak barátai közbenjárása oldotta meg bilincseit 1626. május 23-án. Ebben nem csekély szerepet játszott a körülmények kedvező egybeesése. A nápolyi spanyol alkirály, Alba herceg összekülönbözött Tramallival, a római pápa képviselőjével. Mivel Campanella nemcsak a spanyol megszállás elleni calabriai felkelés szervezője volt, hanem az inkvizíció foglya is, ezért kiszabadulásához a Szent Szolgálat engedélyére volt szükség. Alba herceg azonban megunta, hogy Tramalli mindig a má-

sok dolgába ártja magát, és ezért parancsot adott Campanella szabadon bocsátására. Tommaso tisztában volt azzal, hogy ilyen körülmények között az inkvizíció még nagyobb gyűlölettel viseltetik iránta és nem fogja nyugton hagyni. Ezért mihelyt szabadlábra került, úgy döntött, hogy titokban elhagyja a várost.

Terve nem valósult meg. Kiderült, hogy az utasítás szerint a San-Dominico Maggiore kolostorban kell letelepednie, és amennyiben az alkirály azt óhajtja, azonnal jelentkezni köteles a castelnuovói várbörtönben. Később Campanella azt is megtudta, hogy 2000 dukát kaució ellenében bocsátották szabadon, amelyet barátai gyűjtöttek össze. A spanyol alkirály azt követelte: vállaljanak érte kezességet a hozzátartozói. Az alkirály feltételeit megszegni, vagy a kaucióra legyinteni még csak lehetett, hozzátartozóit azonban nem hagyhatta cserben. Ezért kénytelen volt Nápolyban maradni.

Mihelyt Campanella kijött a börtönből, Tramalli, Róma képviselője jelentést küldött Rómába. Ez a jelentés nagy feltűnést keltett: egy veszélyes eretnek szabadlábon van! A pápa megparancsolta, hogy Campanellát tartsák állandó megfigyelés alatt, és mihelyt lehetséges, tartóztassák le és szállítsák Rómába. Egy hónap sem telt el kiszabadulása után, és Campanellát titokban elrabolták és az inkvizíció börtönébe szállították, amelyre az alkirály illetékessége nem terjedt ki. A fogoly Piazza Della Carito egyik gyönyörű villájának komor és nyirkos pincéjébe került.

Harmincöt évvel korábban ugyanitt kezdődött Campanella börtön-„karrierje".

Campanella nem veszítette el a reményt, hogy szabadon engedik, és erre hamarosan lehetőség is kínálkozott. VIII. Orbán pápa összezördült a spanyol udvarral. A spanyolok asztrológusok segítségével hamis jóslatokat terjesztettek a pápa korai haláláról. A horoszkópok VIII. Orbán pápa halálának pontos napját is megjósolták a csillagok állásából. A pápa nagyon gyanakvó volt, és véglegesen elveszítette lelki nyugalmát. Amikor Campanella tudomást szerzett erről, kijelentette: ő tudja a titkát annak, miképpen kerülheti el a csillagok által megjósolt sorsot.

A pápának hamarosan átadták Campanella üzenetét. VIII. Orbán maga elé kérette a tudóst, aki a beszélgetés során nemcsak hogy nem cáfolta az asztrológusok jóslatait, hanem hozzá is tett néhány megfigyelést, amely beigazolta a pápát fenyegető veszélyt. Ugyanakkor megcsillantotta a reményt, hogy elkerülheti az előre jelzett sorsot, ehhez azonban őt szabadon kell engednie és minden szükségessel el kell látnia. 1628. július 27-én VIII. Orbán pápa parancsot adott Campanella szabadon bocsátására.

Campanella szabadsága fejében köteles volt „megmenteni" a pápát a haláltól. A pápa „megmentésének" procedúrája érthető okokból teljesen titkos volt. VIII. Orbán pápa zokszó nélkül teljesítette mindazt, amit „megmentője" javasolt neki: kandallója előtt térdre ereszkedett, imádkozott, engedelmesen mondta Campanella után a különböző zavaros és mágikus formulákat. Pedig a Szent Szolgálat ilyen „pogány szertartásokért" többnyire azonnal máglyára juttatta azok végrehajtóit. Campanella minden eljárást szándékosan lelassított. Élvezte, ahogyan az egyházfő mindenáron meg akarta hosszabbítani földi létét. A pápa, saját prédikációival ellentétben, most megpróbálta megváltoztatni „isten akaratát", és nem sietett mihamarabb a mennyországba kerülni.

Azon a végzetes szeptemberi napon a pápa nem halt meg. És ez megerősítette hitét Campanella erejében és tudásában, akinek segítségével – mint hitte – sikerült elkerülnie a biztos halált. A pápa nyíltan hálálkodott „megmentőjének", gyakran hívta magához beszélgetni. Campanella ezt kihasználva elérte, hogy visszaadják elkobzott és az inkvizíció által betiltott kéziratait.

Campanella VIII. Orbán pápa pártfogását megpróbálta felhasználni szeretett hazája érdekében. Harminchárom éves börtönélet során egy pillanatra sem feledkezett meg Calabria felszabadításának gondolatáról. Kedvenc tanítványa, Pignatelli révén újra felkelést készített elő. A felkelésben néhány tekintélyes nápolyi személyiség és más városbeliek is részt vettek. Ám a terv ezúttal is kudarcot vallott; egy összeesküvő elárulta őket. Pignatellit a spanyolok letartóztatták, Campanellának nem maradt más választása, mint elhagyni hazáját. Az éjszaka leple alatt idegen néven, a francia követ hintójában örökre elbúcsúzott Itáliától.

Franciaországban nagy megbecsüléssel fogadták a neves filozófust, az inkvizíció legendás foglyát és Spanyolország – Franciaország ősi ellenségének – ellenfelét. Tommaso Campanellát még a királyi tanácsba is meghívták, ahol véleményét kérdezték az olaszországi helyzetről.

Campanella életének utolsó napjait Franciaországban töltötte, mint ő maga mondotta, „áldásban és dicsőségben", tovább tanult és tanított. Richelieu bíboros megbízatásából ő vezette azokat a tudományos gyűléseket, amelyekből később kisarjadt a Francia Tudományos Akadémia. 1638-ban, 70 évesen érdeklődéssel tanulmányozta Descartes filozófiáját és személyesen is szeretett volna találkozni vele.

Campanella 1639. május 21-én halt meg a Szent Jakab-kolostorban, amely másfél évszázad múlva a jakobinusok klubja lesz.

Tommaso Campanella hatvanévesen, öregemberként szabadult a fogságból. Könyvei hőseihez hasonlóan élete végéig szilárdan hitt abban, hogy elkövetkezik az a kor, amikor az emberek a Nap államának szokásait követve fognak élni. Campanella könyvét olvasva ma sok naivitást fedezhetünk fel terveiben. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról, hogy azokban az években élt és dolgozott, amikor az inkvizíció máglyára küldte Giordano Brunót, üldözte Galileo Galileit. Campanella III. Ferdinándhoz, Toscana hercegéhez intézett levelében így írt: „A leendő századok el fognak bennünket ítélni, mivel ez a mostani század kivégzi a jótevőit."

Tommaso Campanella, a nagyszerű gondolkodó utolsó lélegzetéig „új korszakot hirdető harang" maradt – a szabadság és testvériség korszakát hirdette. Művei fegyverekké váltak a zsarnokság és a kizsákmányolás elleni harcban, és más művekkel egyetemben forrásaivá váltak Marx és Engels tudományos elméletének.

Campanella egyike az utópikus szocializmus legnagyobb képviselőinek, az elnyomott nép százados álmait fejezte ki az ideális társadalomról, amely az egyetemes egyenlőségnek, a nyomor és a kizsákmányolás felszámolásának elvein alapul. Számunkra ma is a harcos és bátor forradalmár szimbóluma.

A „Testamentum"

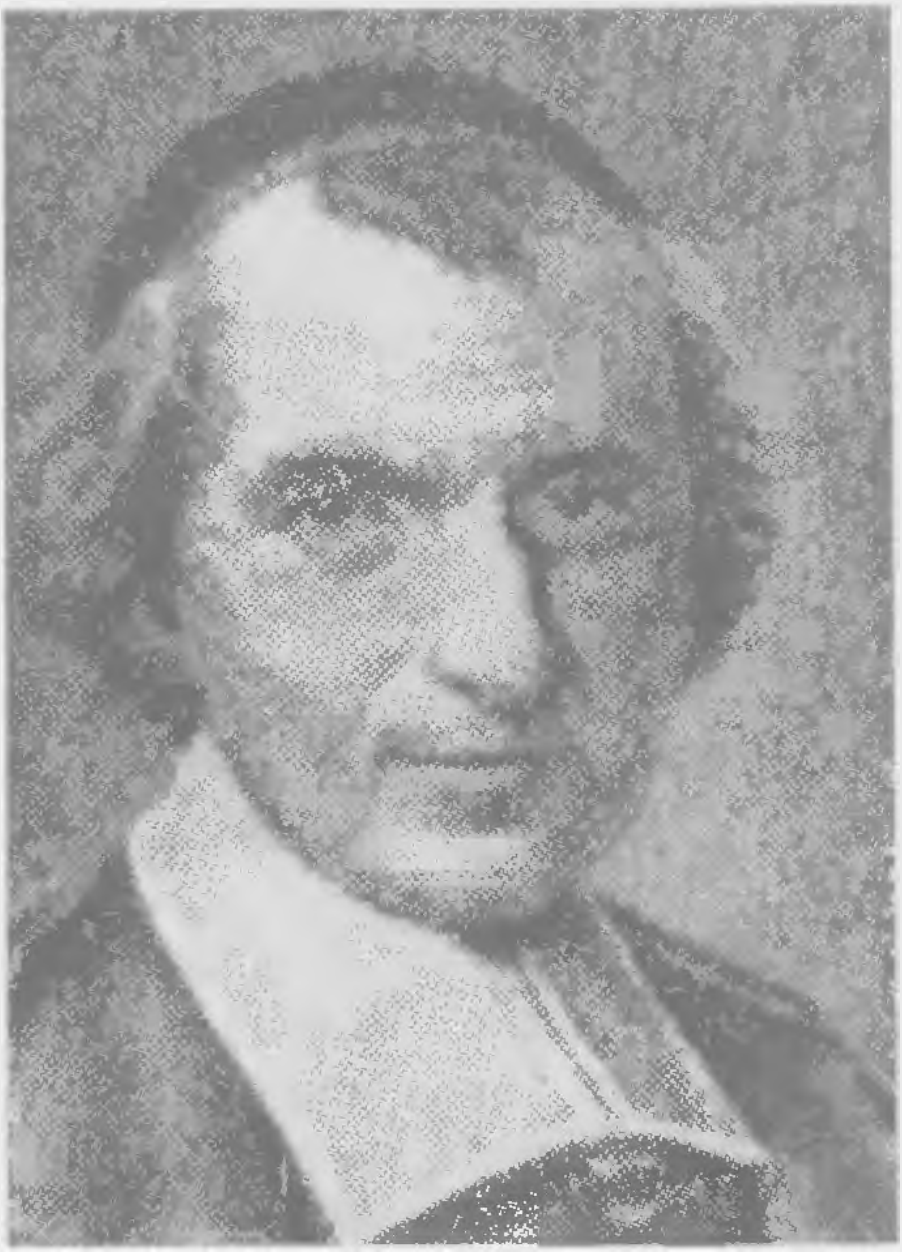

JEAN MESLIER

(1664–1729)

Étrépigny kis falu Kelet-Franciaországban. Szegényes házikók a falombok között, parcellákra szabdalt földek. Jean Meslier, a falu papja gyűrött, fekete reverendájával, kezében az olvasóval sem különbözik azoktól a pályatársaitól, akiket a balsors és a püspök úr akarata Franciaországnak ezekbe a szegény parókiáiba száműzött. Tudhatták-e Étrépigny lakói, hogy békés papjuk külseje mögött olyan ember rejtőzik, aki nem hisz sem istenben, sem ördögben? Tudták-e, hogy kedves, jóságos lelkészük íróasztalához ülve olyan műveket alkot, amelyek a király, az állam és az egyház megdöntésére szólítanak fel? Mit az állam – a legnagyobb szentség, a magántulajdon ellen lázít!

Jean Meslier első pillantásra furcsa életet élt. Reggel fekete reverendájában, harangszó mellett nyitotta ki a kistemplom ajtaját a hívek előtt. Este pedig „Testamentuma" teleírt lapjai fölé hajolva egy igazságos társadalomról ábrándozott, amelyben nem lesz sem egyház, sem magántulajdon. Ki ez a szabadgondolkodó és lázadó, ki ez a „szürke" falusi lelkész, Jean Meslier?

A róla szóló életrajzi adatok meglehetősen szerények. Eszerint 1664. június 15-én született Mazerni faluban, Champagne vidékének egyik legszegényebb körzetében. Apja Gerard Meslier, anyja Simforienna Brevdi sávolykötő kézmuvesek voltak. Fiuk elobb a falusi papnál tanult, majd Reims városának papiskolájába került. Huszonhárom évesen, az iskola befejeztével lelkésszé avatták. 1688-tól Meslier Chalonne Sur Marne város lelkésze lett. Ott azonban mindössze néhány hónapot töltött, 1689 elején önálló parókiát kapott Étrépigny faluban és ott is maradt élete végéig.

Parókiájában igen magányosan élt, csak a két szomszéd lelkész látogatta meg néha, vagy az Étrépignytől 12 kilométerre lakó rokonaihoz látogatott el. Szabad idejében olvasgatott. Művelt ember volt. És bár könyvtára csak néhány könyvből állt: a „Bibliából", Michel Montaigne, az egyházatyák és François Fenelon műveiből, a falusi lelkész jól ismerte az antik klasszikusokat, olvasta Platónt, Pliniust, Ovidiust, Vergiliust, Tacitust, Liviust, Senecát, gyakran idézte Lucretiust – ő volt egyik legkedveltebb szerzője.

Hivatkozott a „Testamentumban" az általa ismert kortársi irodalomra és publicisztikára is.

A hivők szerették. Jóságos volt, jövedelméből gyakran adakozott, együttérzett a parasztokkal, maga is szegényesen élt. Jól ismerte a francia parasztok nehéz életét. „A parasztok mintha csak arra születtek volna, hogy nyomorúságosak, szerencsétlenek és megvetett rabszolgák legyenek és egész életükben nyögjék a nyomor és a nehéz munka terhét" – kiáltott fel méltatlankodva. Meslier azonban nem csak az általános, elnyomorodott parasztot látta maga előtt: Champagne-ban, akárcsak Franciaország számos más tartományában, gyakran lángoltak fel parasztfelkelések.

A kutatók joggal feltételezhetik, hogy Meslier forradalmi eszméinek, a kor leghaladóbb eszméinek forrása a francia parasztság széles tömegeinek életkörülményeiben, érzelmeiben és vágyaiban keresendő.

Meslier életében semmivel sem tűnt ki. Igaz, egy esemény mégis felhívta magára életrajzíróinak figyelmét, mert betekintést engedett ennek a zárkózott embernek a világába. 1716-ban Jean Meslier fellépett Antoine de Toully helyi földesúr ellen, aki kegyetlenkedett a parasztokkal. Meslier nem volt hajlandó imába foglalni a nevét. De Mayi reimsi bíboros sietve igyekezett jobb belátásra bírni makacskodó lelkészét, aki azonban nemcsak tagadta bűnét, hanem súlyos szavakkal is illette a „második rendet", az előkelő nemességet. Ezért újabb kioktatásban részesült s még nyomatékosabban követelték tőle, hagyjon fel „végzetes tévelygéseivel".

Jean Meslier megbékélt, de már a következő vasárnapon ezt prédikálta az egyházi szószékről: „Íme, ez a szegény vidéki papok szokásos sorsa; az érsekek, ezek a nagyurak megvetik őket, nem hallgatnak rájuk. Foglaljuk hát imánkba e határ földesurát. Imádkozzunk Istenhez Antoine de Toullyért, hogy térítse meg, és részesítse abban a kegyben, hogy többé ne bántalmazza a szegényt, és ne fossza ki az árvát." E szavakért azután újabb feddésben részesült az érsektől.

Minden jel szerint ez volt Jean Meslier első és utolsó fellépése a fennálló rend ellen. A de Toullyval kitört konfliktus Mesliert még-

is egészen másnak, bátrabbnak, erősebbnek mutatja, mint amilyennek első pillantásra tűnhet.

Az étrépignyi hívők lelkészük életét nyugodtnak és örömtelinek látták, pedig ez az élet nehéz volt és szomorú. Meslier vallásellenes volt és mégis köteles volt a katolikus egyház nagyságát és isteni eredetét hirdetni; a vagyonközösség híve volt, gyűlölte a despotizmust, a nemességet és a papságot, de kénytelen volt imádkozni értük és híveit is arra hívta fel, hogy zokszó nélkül engedelmeskedjenek ennek a rendnek. Meslier saját szavai szerint ezt mélységes undorral tette: „Szívem mélyéből gyűlöltem a foglalkozásommal járó ostoba kötelességeket, különösen a bálványimádó és babonás miséket és a szentségek szörnyűséges és nevetséges osztogatását. Ezerszer elátkoztam őket magamban."

Megrendítő „Testamentumában" elmondja szenvedéseit. „Mennyit szenvedtem lelkemben, hogy azokat a kegyes hazugságokat kellett nektek prédikálnom, amelyeket szívemben olyan nagyon utáltam! Mennyi lelkifurdalást okozott nekem a hiszékenységtek! Ezerszer is kész lettem volna nyilvánosan bűnbánatot tartani, de az erőimet meghaladó félelem mindig visszatartott és hallgatásra kényszerített egész halálomig."

Meslier gondolataiban szakított mindazzal, ami akkoriban szentnek számított, de arra már nem futotta erejéből, hogy ezt nyilvánosan is megtegye. Nem merte vállalni az üldöztetést az igazságért, és ezért inkább egy életen át szenvedett a kínzó kettősségtől. Azt, amit egész életén át nem mert kimondani, halála után akarta feltárni hívei és az egész világ előtt!

Meslier életrajzírói nem tudták kideríteni halálának pontos dátumát. Egy okmányban, amelyet 1729. június 27-én írt alá, lemond a De Te kápolnához való jogáról. Fennmaradt egy leltár is néhai Jean Meslier vagyonáról július 7-i keltezéssel és egy feljegyzés, amely szerint Étrépignybe új lelkészt neveztek ki. Meslier tehát 1729. június 28-a és július 6-a között halt meg.

Halála után iratai között megtaláltak egy 366 oldal terjedelmű kéziratot, amely a „Testamentum" címet viselte: „Kedves Barátaim! Életemben nem mondhattam ki nyíltan mindazt, amit az em-

berek kormányzásának rendjéről és módjáról, a vallásokról és az erkölcsökről gondoltam – írja Meslier –, mivel ez fölöttébb veszélyes és gyászos következményekkel járt volna: ezért úgy döntöttem, hogy az igazságot csak halálom után mondom el nektek... Az a célom, hogy – ha mégoly későn is – felnyissam szemeteket azokra a tévelygésekre, amelyek között a sors csapása folytán valamennyien születtünk és élünk..."

És Meslier erejéhez képest eleget is tesz az ígéretnek: rávezeti az olvasót tulajdon „ostoba tévelygéseire".

Különösen erőteljesen támadja Meslier a papokat és az egyházat.

A vallás és a hatalom két zsebtolvaj, akik közösen lopják meg a népet és nagyszerűen kijönnek egymással, állítja a „Testamentum" szerzője. Az egyház szolgái prédikációikban átok és örök kínok terhe mellett követelik, hogy a hívek engedelmeskedjenek a felsőbbségnek, a hercegeknek és az uralkodóknak mint Istentől elrendelt hatalomnak. A hálás uralkodók pedig a maguk részéről gondoskodnak a papok tekintélyéről, tisztségekkel, nagy jövedelmekkel látják el őket, támogatják az istentisztelettel járó sarlatán munkájukat, és arra kényszerítik a népet, hogy mindent szentnek tartson, amit a papok tesznek és tanítanak. Mindezt Isten szolgálatának fennkölt ürügyével fedezik. Más szóval mindaz, amit a teológusok oly szenvedélyes ékesszólással hirdetnek a szentségek fenségéről és elsőbbségéről, amelyek előtt meg kell hajolni, mindaz, amit oly komolyan mondanak az állítólagos csodákról, égi jutalomról és szörnyűséges pokoli kínokról – mindez csalás, kitalálás és hazugság. „Higgy" – ez az igazi jelszava minden egyházi embernek és nem baj, ha ez a hit vak és természetellenes, de hinni kell! Meslier arra a következtetésre jut, hogy nincs egyetlen igazi vallás, mivel egyetlen isteni eredetű vallás sincs. Minden vallás az ember kitalálása.

Meslier „Testamentumában" kifejti a „Szentírás" racionalista kritikáját, számos példát mond a „Biblia" és az evangélium dogmáinak abszurditására és ellentmondásosságára.

Meslier nem hallgatja el azokat a visszaéléseket és méltányta-

lanságokat, amelyeket a kereszténység nemcsak eltűr, hanem egyenesen biztat és helyesel is. A „Testamentum" szerzőjét leginkább az emberek közötti egyenlőtlenség háborítja fel. Némelyek arra születtek, hogy uralkodjanak mások felett és élvezzék az élet valamennyi gyönyörét, írja, míg mások mintha csak arra születtek volna, hogy nyomorúságos, szerencsétlen, megvetett rabszolgák legyenek, egész életükben nyögjék a nehéz munka igáját: „Ez az egyenlőtlenség mélységesen igazságtalan." Természettől minden ember egyenlő. Egyenlő joguk van az élethez, joguk a természetes szabadsághoz és a föld javaiból való részesedéshez, és mindenki köteles hasznos munkát végezni.

Meslier ezért természetellenesnek tekinti a semmiféle hasznot nem hajtó emberek életét. A papok, abbék, priorok, kanonokok hatalmas serege nem hoz létre javakat, mégis jobban van ellátva másoknál: nekik van a legjobb házuk, legjobb ruhájuk, cipőjük és ételük. Mindenütt gazdag birtokaik vannak, amelyek nagy jövedelmet hoznak a legcsekélyebb munka nélkül, parókiájukból bőséges tizedet szednek. „Mennyi hasznot tudna hajtani a mindkét nembeli szerzetesek tömege, amelyet annyi országban oly bőségesen ellátnak semmittevésükért!" – írta felháborodva a „Testamentum" szerzője.

Meslier ellenzi a magántulajdont, amely szüntelen harcra kényszeríti az embereket. „Olyanok, mint az éhes farkasok – írja –, csak arra várnak, hogy mikor falhatják fel végre a zsákmányukat, csak ahhoz értenek, hogy fosztogassák és gyötörjék a szegény népet, végrehajtsák a legigazságtalanabb utasításokat, az embereket börtönbe vessék, különféle módon erőszakoskodjanak velük, bosszút álljanak rajtuk, botbüntetéssel, kényszermunkával, s végül szégyenletes halállal sújtsák őket." Meslier szerint a tulajdonosok „az igazságtalanság titkos rendszerével" képesek engedelmességre kényszeríteni a népet. Az állami tevékenység Meslier szerint nem egyéb, mint „törvényesített rablás".

Az állam lényegének ez az értelmezése Mesliert híres kortársai, a 18. századi felvilágosítók fölé emeli. Bár az utóbbiak a polgárság álláspontjáról bírálták a feudális államot, mégsem jutottak el an-

nak gyökeréig, az államhatalmat osztály fölötti erőnek tekintették, amelynek természetesen polgári módon kell megoldania a fennálló társadalom ellentmondásait. Az abszolutista uralom és a feudális rend korában ez haladó bírálat volt, előrelépést jelentett. A „Testamentum" szerzője mélyebbre néz, látóköre szélesebb: számára minden állam, amely magántulajdonon alapszik (következésképpen a polgári is), csak a dolgozókkal szembeni erőszak eszköze. A 18. század első felében ez a megsejtés az emberi történelemnek még csak nem is a holnapi, hanem a holnaputáni problémáit vetítette előre.

Meslier összefüggést talál a bűnözés és a magántulajdon között, vagyis éppen a javak igazságtalan elosztásával magyarázza a csalást, rablást, lopást, gyilkosságokat és minden egyéb bűnt. Úgy véli, „a legnagyobb bűn, amelyet majdnem az egész világon elkövetnek és törvényesítenek, az, hogy az emberek kisajátítják maguknak a föld és kincseinek tulajdonát, ahelyett, hogy közösen és egyenjogúan birtokolnák és éppúgy közösen és egyenjogúan élveznék gyümölcseit".

Meslier véleménye szerint a társadalomnak egy családot, egyetlen kommunista közösséget kellene alkotnia. Az emberek békében fognak élni, vagyonukat köztulajdonba adják majd. „Ha az emberek közösen és egyenjogúan birtokolnák az élet kincseit, javait és kellemességeit, ha mind egyaránt becsületes és hasznos munkát végezne, legalább valamilyen becsületes és hasznos mesterséget tudna, ha bölcsen elosztanák egymás között a földi javakat, munkájuk, iparkodásuk javát, akkor valamennyien boldogságban és bőségben élhetnének."

A „Testamentum" számos fejezete foglalkozik a zsarnoki kormányzás leleplezésével. A hatalmi visszaélés, amely az emberek zömét egy életre szerencsétlenné teszi, a világ hatalmasainak csaknem mindenütt jelenlevő zsarnokságából, királyoknak, császároknak, fejedelmeknek, grófoknak az emberek fölötti korlátlan uralmából fakad. „Senki sem ontott annyi vért, senki sem volt bűnös annyi ember lemészárlásában, senki sem kényszerített könnyekre annyi özvegyet és árvát, senki sem pusztított el annyi várost és tar-

tományt, mint XIV. Lajos, akit nem valamely dicséretes cselekedetért neveztek Nagynak, hiszen semmi nemeset nem tett, hanem nagy igazságtalanságaiért, nagy rablásaiért, pusztításaiért és rombolásaiért."

Meslier bátor felhívása, hogy a nép számoljon le a zsarnokokkal, nagy hatást gyakorolt a kortársakra és a későbbi nemzedékekre.

„Testamentuma" végén a szerző így ír: „Én már alig veszek részt abban, ami körülöttem történik. A holtakat, akikkel hamarosan egy útra térek, már semmi sem zavarja, semmi sem okoz nekik gondot.

És ezzel a *semmivel* zárom soraimat. Már magam sem vagyok több a semminél és hamarosan a szó szoros értelmében semmi leszek."

Így ér véget ez a nagyszerű mű.

A „Testamentum" ma is elképeszt bátorságával. Jean Meslier, aki a 17–18. század fordulóján élt, világnézetét tekintve nemcsak kortársainál, a felvilágosodás filozófusainál volt radikálisabb, hanem a nagy francia forradalom politikusainál is. Hiszen az említettek ilyen vagy olyan módon a polgári rendet és a polgári tulajdont védelmezték, Meslier viszont mindenfajta elnyomást és kizsákmányolást, így a tőkést is ellenezte. Meslier kommunista volt, és bár tanítása utópikus jellegű maradt, mégsem volt terméketlen, hozzájárult a feudális, majd a tőkés társadalom elleni harc sikereihez.

A lelkész Jean Meslier vallásbírálatában is tovább ment kortársainál. A felvilágosodás hívei csak azt az egyházat támadták, amely a feudalizmus alapjait védelmezte és ennél nem jutottak tovább; a jakobinusok detronizálták Krisztust, bezárták a templomokat, de új vallást vezettek be, a Legfelsőbb Lény kultuszát. Jean Meslier általában a vallást és az egyházat tagadta meg. Ateista volt.

Habent sua fata libelli – a könyveknek is megvan a saját sorsuk. Meslier halála után az uralkodó osztály gondoskodott arról, hogy eltörölje ennek a „túlságosan lázadó szellemű kéziratnak" a nyo-

mait. A „Testamentum" szerzőjének még a neve is tabu lett. Egy, a Bastille archívumában talált dokumentum szerint 1741-ben Lobarriere könyvkereskedőt azzal vádolták, hogy tiltott irodalom illegális terjesztésével foglalkozik, egyebek között kapcsolatba került „ilyenfajta művek szerzőivel, korábban pedig árusította az étrépignyi lelkész művét".

A „Testamentumnak" csodálatos sorsa lett: Meslier saját kezűleg három példányban másolta le művét, egyet a St. Menehould-i bírósági ülnöknek adott át megőrzésre; két másikat halála után az iratai között találtak meg, egyiket a falubeli hivőknek, másikat az ügyvédjének ajánlotta.

A hatóságok azonnal elkobozták „a lázadó pap" kéziratait. Bármennyire vigyáztak azonban, egy példány elkerülte a figyelmüket. A 18. század közepén a „Testamentumot" Párizsban és más európai városokban művelt emberek széles köre ismerte már. 1735. november 30-án Voltaire Tiriot-hoz írott levelében beszámol arról, mekkora gyönyörűséggel olvasta Locke könyvét. Ezután Voltaire ezt kérdezi: „Ki az a falusi lelkész, akiről Ön ír? Francia lelkész és legalább olyan nagy filozófus, mint Locke. Nem küldené el nekem azt a kéziratot? Ígérem, hogy épségben juttatom vissza."

Meslier művei ekkor már százával terjedtek kéziratban. „Emlékszem – írta a hatvanas évek elején Voltaire – egy púpos emberre, aki valamikor pult alól árusította Mesliert."

Maga Voltaire felemás módon fogadta a „Testamentumot". Mint rendes polgár természetesen félt Meslier radikalizmusától. Meslier műve kemény csapás a francia feudális rendre. „Tudnotok kell, hogy ez igen ritka könyv, ez egy kincs!... Az ördög nagyszerű katekizmusa... Mindenkinek kezébe kellene adni" – ilyen hízelgő szavakkal méltatta Voltaire a „Testamentumot".

Voltaire a reá jellemző rugalmassággal, hajlékonysággal talált kiutat a kétértelmű helyzetből: Mesliert ki kell adni, de megfelelő (voltaire-i és polgári) átdolgozásban.

1742 márciusában Voltaire befejezte a „Testamentumból" készített „Kivonatok" összeállítását, amelyek először kéziratos formában terjedtek, majd 1762-ben könyv alakban is megjelentek. Kido-

bott Meslier művéből minden forradalmi és demokratikus eszmét, és csupán a kereszténység cáfolatát hagyta benne. Voltaire azonban még ebben a formában is „izgatóbbnak" találta a brosúrát Jean-Jacques Rousseau könyveinél.

Voltaire azzal, hogy lerövidítette a „Testamentumot", eltorzította alapgondolatát. Ő úgy vélte, Meslier írása túlságosan hosszú, túlságosan unalmas, sőt túlságosan felháborító, a „Kivonat" azonban mindazt tartalmazza az eredetiből, ami „olvasásra érdemes".

Meslier „Testamentumának" még ez a Voltaire által megnyirbált, „finomított" formája is hatalmas érdeklődést keltett a forradalom előtti Franciaországban. Bármennyire igyekeztek is a királyi hatóságok megsemmisíteni a művet, a Meslier által elvetett forradalmi magvak már hajtásokat érleltek. Így Julien La Mettrie, a neves francia materialista, Meslier tanítványa volt, és sok mindent felhasznált a „Testamentumból". 1747-ben a „Gépember" című könyvében célzott arra, hogy igazi tanítója a filozófiában egy bizonyos ateista francia volt. 1748-ban pedig egy pamfletben világosabban is kimondja, miről van szó: Spinoza éppúgy nem mondta ki gondolatait életében, mint az a champagne-i lelkész, akinek ateizmusát három másolatban találták meg. A szerzőnek az a megjegyzése, hogy „igen sok ember ismeri a történetét", alátámasztja azt a tényt, hogy a 18. század közepén Meslier „Testamentumának" kézirata a tilalom ellenére széleskörűen elterjedt a műveltebb körökben.

1757-ben a francia kormány, hogy megakadályozza az „étrépignyi pap" gondolataihoz hasonló lázító eszmék terjedését, határozatot hozott, amely halálos ítélettel fenyegetett „olyan mű megírásáért, kinyomtatásáért és nyilvános terjesztéséért, amely az egyház, a királyi hatalom és a köznyugalom ellen irányul".

1772-ben Paul-Henri Holbach név nélkül közzétette Amsterdamban a „Meslier abbé józan értelme" című művet. Ez a nagyszerű vallásellenes mű egyetlen utalást sem tartalmazott a „Testamentumra", egyetlen részletet sem közölt belőle, sőt, még Meslier

nevét sem említette. A szerző csak felhasználta a nevet arra, hogy felkeltse a figyelmet könyve iránt.

Holbach halála után, aki mindössze néhány hónappal a forradalom előtt halt meg, barátja, Nexon újra kiadta a könyvet az eredeti „Meslier abbé józan értelme" címmel. Meslier eszméit a forradalom után széleskörűen propagálták. 1790-ben a Babeuf vezette „egyenlők összeesküvésének" egyik leendő résztvevője, Sylvain Maréchal is kiadta „Meslier abbé katekizmusát".

1847-ben a Szent Viktor Társaság megjelentette Collain de Plancy „Meslier abbé igazi józan értelme valamint Testamentuma" című könyvét. Ez a hamisítvány Meslier mondanivalóját durván eltorzítja: úgy tünteti fel, mint aki egész életében hűségesen szolgálta az istent. Hatvanéves kora után azonban az agya megzavarodott, azt képzelte, hogy akadémikussá lehet, és ezért követte el ezt az istenkáromlást. A hamisító állítása szerint a szerző megtagadta művét és isten bocsánatát kérte.

A könyvben közölt másik hamisítvány, a „Jean Meslier Testamentuma, avagy az étrépignyi lelkész híveihez intézett véleménye", nem egyéb a katolikus vallás népszerű propagálásánál. Vannak benne fejezetek az „Istenről", „a lélek halhatatlanságáról", a „bűnbeesésről", „Krisztus feltámadásának titkáról".

A hamisítási akció egyik résztvevője volt Champagne ősi fővárosa, Trois püspöke is. Így írt erről: „A Szent Viktor Társaság jóváhagyásunkra beterjesztette a »Meslier abbé igazi józan értelme valamint Testamentuma« című könyvet. Ezt a könyvet kiadtuk bírálatra és az általunk beterjesztett vélemény alapján feltételezzük, hogy sikeresen fogja rehabilitálni ezt a nevet, amellyel oly méltatlanul visszaélt Holbach báró, Voltaire és más filozófusok. Trois, 1847. június 30. A trois-i püspök."

A „Testamentum" tartalmát több mint száz éven át csupán „kivonatok" alapján ismerhette az olvasó. Hirtelen, sok év múlva azonban „csoda" történt. Rudolf Scharl Hollandiában, egy antikváriumban rábukkant a „Testamentum" kéziratának egy példányára, és 1864-ben Amsterdamban közzétette a mű teljes szövegét.

A polgári tudósok a „Testamentumot" megjelenése után is leg-

szívesebben letagadták volna. Érthető, miért: Jean Meslier jócskán megelőzte korát, egy sor lángeszű gondolatot fejtett ki a leendő kommunista társadalomra vonatkozóan. Meslier kifejti azt a zseniális gondolatot, hogy a népnek a zsarnokságtól való megszabadulása csupán magának a népnek a műve lehet: „Boldogulástok a tulajdon kezetekben van. Felszabadulástok attól függ, hogy egymással egyetértésre tudtok-e jutni. Minden eszközötök és erőtök megvan ehhez... Egyesülj hát, nép, ha van józan eszed; egyesüljetek mind, akikben megvan a bátorság ahhoz, hogy megszabaduljatok a közös szenvedéstől! Bátorítsátok egymást erre a nemes, nagylelkű és fontos tettre! Először titokban közöljétek egymással gondolataitokat és vágyaitokat! Terjesszetek mindenütt ehhez hasonló írásokat. Támogassátok egymást ebben a fontos és igazságos ügyben, amely az egész nép közös érdekeit érinti!"

A burzsoázia azon mesterkedései ellenére, hogy megsemmisítse Jean Meslier nevét és eszméit, a „Testamentum" vitathatatlanul óriási befolyást gyakorolt a francia közgondolkodás fejlődésére, különösképpen a francia felvilágosodásra. Mesliert joggal tekintik a 18. századi francia materializmus atyjának. Filozófiája közvetlen folytatása a Spinoza és Descartes filozófiájában mutatkozó materialista tendenciáknak. Ugyanakkor joggal tartják a francia utópikus szocializmus egyik első képviselőjének. A materializmus és az ateizmus hirdetését összekapcsolta a kizsákmányoláson alapuló társadalmi rend elleni harccal, egy olyan társadalom létrehozásának eszméjével, amelyben mindenki dolgozni fog. Bebizonyította, hogy a felszabadulás csak forradalmi úton képzelhető el. Meslier e tekintetben nemcsak a korabeli, hanem a 19. századi utópistáktól is különbözik. Munkája éles fegyver a kizsákmányoló rend „megingathatatlan" alapja elleni harcban.

A szabadság és igazság törvénye szerint

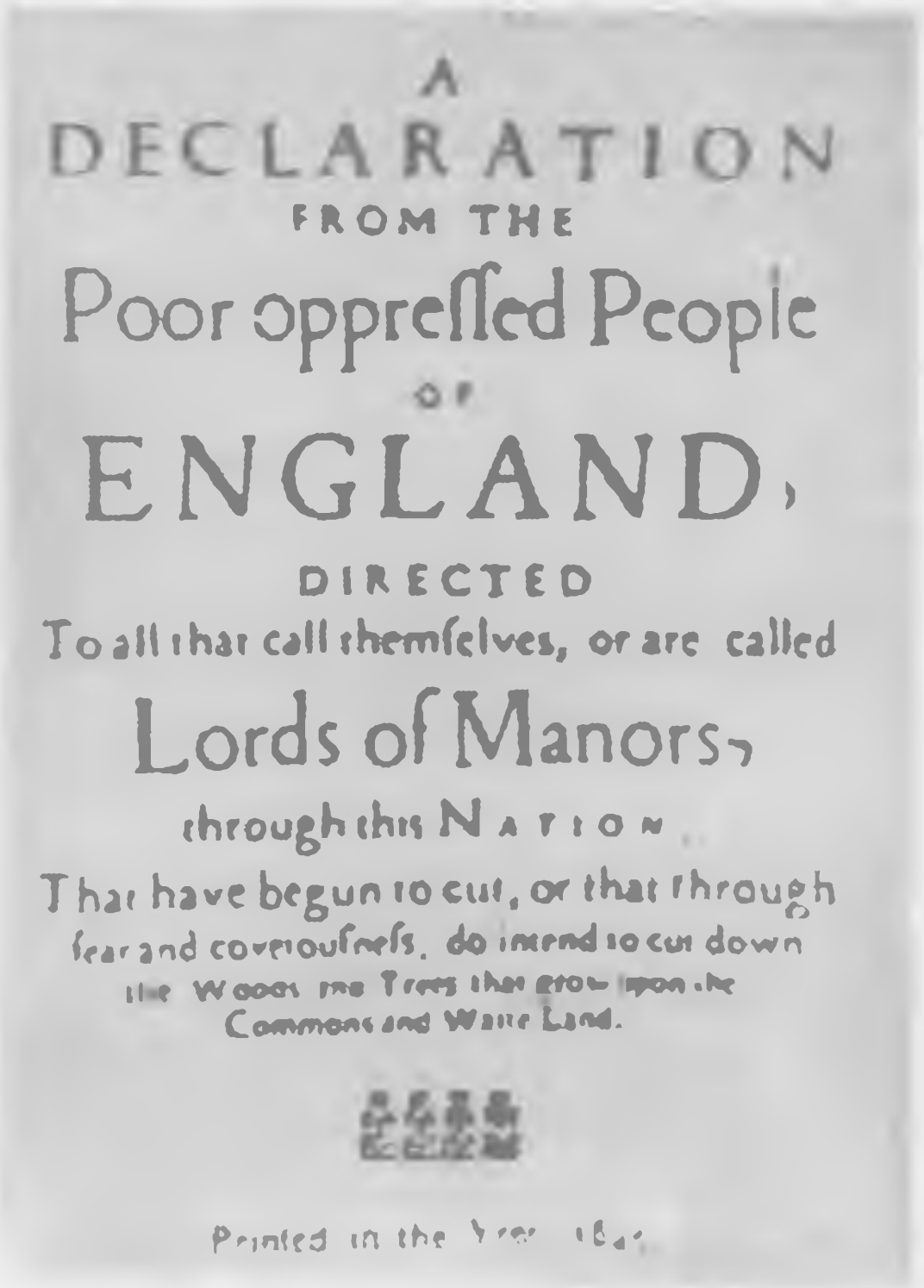
A
DECLARATION
FROM THE
Poor oppreſſed People
OF
ENGLAND,
DIRECTED
To all that call themſelves, or are called
Lords of Manors,
through this NATION,
That have begun to cut, or that through
fear and covetouſneſs, do intend to cut down
the Woods and Trees that grow upon the
Commons and Waſte Land.

GERARD WINSTANLEY

(1609–1652)

1649 áprilisában szegényesen öltözött emberek csoportja ütött tábort a Szent György-hegy lábánál. Különbözőképpen nevezték magukat, hol igazi egyenlősítőknek, hol diggereknek. A digger angolul ásót jelent; a kis kolónia tagjai, hogy ezt az elnevezést igazolják, nap mint nap a mezőkön sürgölődtek. Néha megjelentek a környékbeli falvakban is, és a lakosságot szólították fel csatlakozásra. Arról álmodoztak, hogy helyre fogják állítani az igazságot, bevezetik a munka, az elosztás és a birtoklás közösségét.

Ezek a felhívások nem mindenkinek voltak ínyére. Bevetni a faluközösségi földeket? Helyreállítani a közösséget? Ezek a szavak, mihelyt hírük eljutott Londonba, alaposan felzaklatták az Államtanács tagjait. Azért kockáztatták volna saját vagyonukat, sőt, életüket, híveik vagyonát és életét a királlyal vívott harcban, hogy most holmi koldusok elfoglalják a Szent György-hegy lábánál fekvő földeket, még ha azok gazdátlanok is? Nem is erről van szó! Az elvről, a tulajdon elleni merényletről van szó.

Lord Ferfax, a köztársasági hadsereg parancsnoka utasítást kapott, hogy vessen véget a zavargásnak és kergesse szét a lázadókat. Sürgősen fel is szereltek egy lovasosztagot Gladman kapitánnyal az élen. És a latyakos országutakon máris elindultak, hogy rendet csináljanak. De mi történt? Lázadó tömeg helyett csak békés földműveseket találtak, dühtől eltorzult arcok helyett szélfútta parasztarcokat, muskéták és alabárdok helyett ásót és ekét. Gladman kapitány zavarba jött: nem volt kivel felvenni a harcot.

Londonba, Ferfax lordhoz ment az üzenet: a diggerek összesen húszan vannak, és cselekedeteik teljességgel ártalmatlanok.

Nem sokkal az üzenetet követően megérkezett a fővárosba az egyik digger, Winstanley, hogy kifejtse a mozgalom programját. Az arisztokrata és kereskedő London előkelő termeiben azonban nem jutott hely az elnyomorodottak és a koldusok iránti részvétnek. Ekkor Winstanley, az igazi egyenlősítők vezetője – immár hányadszor – tollat ragadott, hogy beszámoljon a világnak a szabadság és az igazság valóságos törvényeiről.

Gerard Winstanleyről igen szerény életrajzi adatok maradtak csak fenn. Még külsejének leírásával sem rendelkezünk, arcát a történelem sűrűje rejti. Az életrajzírók műveinek tanulmányozása révén próbálják kitölteni a hézagokat, de még így sem sikerült teljesen eltüntetni Winstanley életpályájának „fehér foltjait".

Gerard Winstanley Lancashire grófságban született. Wigan anglikán egyházközségében egy feljegyzést találni arról, hogy 1609. július 10-én keresztelték meg. Apja vászon- és selyemkereskedő volt, ugyanez a pálya várta volna a fiatal Winstanleyt is. Úgy tűnik, a szokásos képzést kapta, amit akkoriban egy kiskereskedő nyújthatott a fiának: több éven át járt a falusi iskolába. Mindenesetre az egyetlen könyv, amelyet Winstanley pamfletjeiben idéz, a „Biblia", amely a falusi tanító mindennapi olvasmánya volt. Feltehetően ismerte Shakespeare műveit is s nem kizárt, hogy olvasta Morus Tamás „Utópiáját". Ez azonban nem egyéb feltételezésnél; teljes hitelességgel csak annyit tudunk. hogy Gerard nem részesült semmilyen magasabb fokú rendszeres oktatásban.

A 17. század harmincas éveiben Winstanley Londonban kereskedést tanult, és a polgárháború kezdetén, tehát a negyvenes években meg is nyitotta a Cityben saját üzletét. 1640-ben feleségül vett egy bizonyos Suzanne Kinget, akiről azonban nevén kívül semmit sem tudunk. A polgárháború következtében Winstanley is tönkrement. Megélhetési eszközök nélkül maradván kénytelen volt barátainál, Serryben menedéket kérni. 1643 és 1648 között, amikor első pamfletje megjelent, Winstanley a szegény angolok életét élte, hallotta panaszaikat és azonosult vágyaikkal. Egyes adatok szerint Winstanley az igazság keresése közben különböző egyházi szervezetekhez és szektákhoz csapódott, de ezekben nem lelte lelki nyugalmát és ezért 1648-ban áttért, saját kifejezésével, „Isten kísérleti úton történő megismerésére önmagunkban és az egész természetben".

Winstanley egyik pamfletjében némi bepillantást enged élete történetébe:

„Valaha a Te szabad polgárod voltam, ám az adás-vétel tolvaj művészetének becstelen képviselői és a háború miatt szedett súlyos

adók arra kényszerítettek, hogy faképnél hagyjam a szakmámat, és barátaim segítségére szoruljak. Most kénytelen vagyok falun élni, ahol az adók és a katonák bekvártélyozása megnehezíti és teljesen tönkreteszi életemet."

A 17. század közepének polgári forradalma az országot két táborra osztotta. Az egyik, a régi feudális arisztokrácia és az államegyház a királyi hatalom körül gyülekezett. Az ellentábor, amelyet a parlament irányított, egyesítette a kereskedő és ipari burzsoáziát, a kézműveseket, a parasztokat, továbbá az „újnemesség" képviselőit is, akik gazdasági tevékenységükben alkalmazkodtak a fejlődő tőkés viszonyokhoz. A parlament azért győzte le a királyt, mert a maga javára tudta fordítani a lakosság széles tömegeinek aktív támogatását. A dolgozóknak sokkal inkább előnyükre szolgált a kapitalizmus szabad fejlődése, mint az élősdi feudális rend fenntartása.

A parlamenti tábor élén Oliver Cromwell, az „új mintájú" hadsereg létrehozója állt. Ebben a hadseregben az emberek nem születésük, hanem érdemeik alapján mehettek előre a ranglétrán. A burzsoázia e hadsereg győzelmeinek köszönhetően érhette el céljait – I. Károlyt letartóztatták, legközelebbi híveinek és az egyháznak a földjeit elkobozták. Ezeknek a földeknek a zömét a burzsoázia és az „újnemesség" kapta meg. Eközben a városi és a falusi szegénység nemcsak hogy semmit sem szerzett, de helyzete a háborús terhek miatt még romlott is. Az osztályharcban, a különböző politikai áramlatok képviselőinek agitációja és ellenagitációja hatására, a legszegényebb rétegek aktív csoportjai felismerték specifikus érdekeiket. A burzsoázia és az „újnemesség", miután megszilárdította hatalmát, nem sietett kielégíteni a néptömegek követeléseit; ez pedig jogos elégedetlenséget lobbantott lángra a parasztok, a kézművesek és a katonák körében.

Már 1647-ben is világos volt, hogy komoly ellentétek vannak a különböző eredetű társadalmi rétegek között, amelyeket a királyi rendszerrel szembeni közös ellenségesség egyesített – így egyfelől az „újnemesség" és a polgárság, másfelől pedig a városi és a falusi szegénység között. Magában a parlamenti pártban is szemláto-

mást elhatárolódott a két irányzat: a mérsékelt polgári és a radikális demokrata (az úgynevezett levellerek vagy egyenlősítők). A levellerek követelték a választójog, a polgári szabadságjogok kiszélesítését, továbbá a köztársaság kikiáltását. Különösen élesen vetődött fel az utóbbi kérdés, mivel ez szorosan összefüggött a polgárháborúban levert és foglyul ejtett I. Károly király sorsával. A parlament mérsékelt szárnya szívesen megtartotta volna a királyi hatalmat, mivel ebben a nép megfékezésének eszközét látta, a hadsereg és a levellerek viszont a hazaáruló király kivégzését követelték. Ezektől az egész országot megrengető problémáktól nem maradhatott távol Winstanley sem.

1648 decemberében megjelent a sajátos „A Buckinghamshireben ragyogó fény" címet viselő pamflet. Hosszú alcíme így hangzott: „Az egész világon és különösen Angliában meglévő mindenfajta rabszolgaság főokának feltárása, kifejtése az ország számos jószándékú emberének nyilatkozata formájában Anglia szegényeihez és elnyomott falusi lakosaihoz idézve, és egyúttal a jelenlegi lord Ferfax által vezetett hadsereg tájékoztatására szánva".

Jóllehet ez a dokumentum névtelenül jelent meg, a kutatók úgy vélik, hogy megírásában részt vett Winstanley is. A pamflet I. Károly perének küszöbén látott napvilágot, amikor az államforma kérdése még nem dőlt el véglegesen. Ezzel is magyarázható a pamflet tendenciája: tartalma a királyi hatalom és az egyház ellen irányul. Egyebek között kimondja: „. . . a papság azt hirdeti, hogy a király az egyház vezetője, a hit védelmezője, hogy az ő hatalmával szembeszegülni annyit jelent, mint az Isten akaratának ellenállni. A papok elkábítják a népet és a zsarnokok kényére kiszolgáltatják, mivel ők maguk prédikációjuk fejében részesülnek abban a zsákmányban, amelyet a zsarnokok velük megosztanak. Valamennyien a nép ellenségei; zsíros jövedelmek fejében szándékosan tudatlanságban tartják a népet. Minden gazdag ember a király mellett van, mert nem akarják, hogy a szegények követeljék istenadta jogaik visszaadását. A királyi hatalomban látják gazdagságuk védelmét."

Winstanley azért támadja a papokat, mert azok megszédítik a népet, védelmükbe veszik az erőszakot és az igazságtalanságot. „A szabadság törvénye" című pamfletjében Winstanley felháborodottan írta: „A ravasz papság tudja, hogy ha sikerül elámítania az embereket... isteni tanításával, hogy az emberek a túlvilágon keressék a gazdagságot, a paradicsomot és az üdvösséget – akkor könnyebben örökli a földet és arra kényszerítheti a becsapott embereket, hogy őket szolgálják."

A „Buckinghamshire-ben ragyogó fény" szerzője felhívja a népet, hogy ne higgyen a parlamentnek. Emlékeztet arra, hogy a parlamentet is a zsarnokok hozták létre a rabszolgaságba hajszolt nép elégedetlenségének nyomására, amellyel a királyi hatalom nem tudott megbirkózni. Winstanley emlékeztet rá, hogy a Lordok Háza és a Királyi Tanács és az érvényben levő választási rendszer mellett a király általában az alsóház többségének támogatását élvezi. A parlament létrehozása csak megerősítette a királyi hatalmat: a nép azt hitte, kivívta a szabadságot, valójában azonban a parlament közvetítésével megint lemondott a szabadságáról.

Úgy tűnik, a pamfletnak nagy sikere lehetett, mert nem sokkal megjelenése után második kiadásban is megjelent a folytatása is, ezzel a címmel: „Ismét a Buckinghamshire-ben ragyogó fényről". A monarchiát már leverték, és a pamflet szerzője azt követelte, hogy a monarchiával együtt semmisítsék meg a királyi hatalom által létrehozott valamennyi különleges előjogot, javadalmat, monopóliumot stb. De „világos, hogy a parlament tagjai ezeket fenn akarják tartani, hogy maguk élvezhessék őket". Ezért a pamflet szerzője szükségesnek tartja, hogy felszólítsa „Angliában élő valamennyi kedves testvérét és a hadsereg valamennyi katonáját: álljanak őrhelyükön minden zsarnoksággal szemben, bárhonnan is indulna az ki, bárki is tervelné ki azt..."

Ebben az időben jelent meg a politikai áramlatok tarka kaleidoszkópjában a mozgalom, amelynek hívei még az egyenlősítőknél is jóval baloldalibbak voltak. Anglia legnyomorultabb dolgozó rétegei tömörültek, akiknek a forradalom csupán a kizsákmányolás egyik formájának egy másikkal való felcserélését hozta.

Őket nem elégítette ki az egyenlősítők mérsékelt programja sem, amely fejet hajtott a polgári tulajdon és szabadságjogok előtt, hiszen az előbbivel ők nem rendelkeztek, a másik pedig nem sokat segített a munkáért és megélhetésért vívott folytonos küzdelemben. Amit a levellerek javasoltak, az nem volt igazi egyenlőség; ezt még meg kellett teremteni. Ezért az új áramlat hívei önmagukat „igazi egyenlősítőknek" nevezték. Ennek az áramlatnak a vezetője lett Gerard Winstanley.

„Alig egy évvel ezelőtt – meséli Winstanley – szívem megtelt édes gondolatokkal, és sok mindent megértettem, amit könyvekben sohasem olvashattam és nem hallottam emberek szájából; amikor pedig beszélni kezdtem erről, egyesek nem akarták hallani szavaimat. Az egyik ilyen gondolat az volt, hogy a földet valamennyi ember közös kincsestárává kell változtatni minden különbség nélkül... Írtam akkor egy kis könyvet, amelynek címe: »Az igazság új törvénye« volt."

„Az igazság új törvénye" című pamflet 1649 januárjában jelent meg. Winstanley minden szociális baj fő okának a magántulajdont, „az enyém és a tiéd megoszlását" tartja. „A magántulajdon volt az oka annak, hogy az emberek lopni kezdtek egymástól. A magántulajdon kényszerítette ki azokat a törvényeket, amelyek alapján a tolvajokat fölakasztották. A magántulajdon sodorta az embereket bűnbe, majd megölte őket azért, amit cselekedtek. Mindenki gondoljon bele, hogy vajon nem ez-e a legfőbb rossz."

Winstanley és hívei a kiutat a földhasználat közösségének helyreállításában, a közös munkában látják, amely minden embert megmentene a nyomortól, boldogságot és nyugalmat hozna.

Az „igazi egyenlősítők" azonban tiszteletben tartják az ország törvényét. Nem lázadók és nem zendülők. Nem erőszakkal és fenyegetéssel akarják a maguk oldalára vonni az embereket, hanem személyes példaadással. A cselekvés általi propaganda az „igazi egyenlősítők" fő módszere. És akkor „vettem az ásómat és ásni kezdtem a földet a Szent György-dombon" – írja Winstanley. Valóban, 1649. április 8-án két tucat embert visz magával, hogy létrehozza a diggerek első kolóniáját. Hogy mi történt, ma már tudjuk:

Winstanley nem kapta meg a segítséget, nem is kaphatta meg „a világ hatalmasai részéről". Mi több, a diggerek növekvő befolyásától megrémült parlament üldözni kezdte a mozgalom vezetőit.

1649 júliusában a helyi hatóságok bírósági eljárást indítottak ellenük. Winstanleyt és két bajtársát: John Burkert és Thomas Start bíróság elé állították Kingstonban, a tulajdonjog megsértésével vádolták őket.

A bíróság eleget tett a diggerek elleni panasznak, és a vádlottak meghallgatása nélkül olyan összeg megfizetésére kötelezte őket, amely meghaladta a diggerek összes vagyonát. A pénzbüntetés fizetésére való képtelenség jogot adott a lordoknak arra, hogy erőszakkal elkergessék a diggereket földjükről. Winstanley és bajtársai kénytelenek voltak máshol újraalapítani kolóniájukat, de sehol sem hagyták nyugton őket. A helyi földbirtokosokat meglehetősen aggasztották a diggerek cselekedetei, mert attól tartottak, hogy számuk esetleg nőni fog, és a szegények és munkanélküliek mindenütt elfoglalják a megműveletlen földeket. Valóban, néhány más grófságban is létrejöttek hasonló kolóniák.

Winstanley a diggerek programjának népszerűsítése céljából bajtársaival együtt kiadott egy újabb kiáltványt „Anglia elnyomott szegényeinek nyilatkozata" címmel. Ennek a dokumentumnak a célja az volt, hogy elméletileg indokolja a diggerek akcióját. A kiáltvány szerzői kijelentették: „elég elszántságot találtak magukban arra, hogy a felebaráti szeretet belső törvényét követve felszántsák Anglia közös földjeit és ugarjait".

Több mint 330 év telt el a „Nyilatkozat" megjelenésének pillanata óta, ám a benne felvetett kérdések ma is időszerűek.

„. . . A földet nem azért teremtették, hogy Ti legyetek az urai, mi pedig a Ti rabszolgáitok, szolgák, nyomorultak, koldusok – írta a kiáltvány –, hanem azért teremtették, hogy közös élettulajdona legyen mindenkinek személyekre való tekintet nélkül és ezért üzérkedéstek a föld gyümölcseivel átkos cselekedet. . .

Ti és őseitek tulajdonotokat gyilkosság és lopás útján szereztétek és ugyanezzel az erővel tartjátok vissza tőlünk, akiknek a föld-

re azonos jogunk van veletek a teremtés igazságos törvénye alapján...

Ezért azt követeljük és úgy határoztunk, hogy a közös földeket és közös erdőket el kell foglalni, hogy biztosítsuk megélhetésünket és úgy nézhessünk rátok, mint velünk egyenlőkre, nem pedig mint fölöttünk állókra, mivel nagyon is tisztában vagyunk azzal, hogy hazánknak, Angliának mindenki számára a boldogulás közös kincsestárává kell válnia."

Anglia – hangsúlyozza a továbbiakban a „Nyilatkozat" –: börtön. A törvények megtartását kard és bilincs biztosítja. „Minden gazdag ember jólétben él, más emberek munkájából ruházkodik és táplálkozik, és nem a sajátjából. Ez azonban szégyenük, nem becsületük, mivelhogy adni áldottabb dolog, mint kapni. A gazdag emberek azonban mindent a földművesek kezéből kapnak, amit pedig adnak, az mind más emberek munkájának gyümölcse, nem pedig az övék. Ezért ők igazságtalan emberek e földön. Az igazi köztársasági szabadság nem egyéb, mint szabad földhasználat; minden olyan törvény vagy szokás, amely a testvéreket megfosztja a földre vonatkozó szabadságuktól, elutasítandó és elvetendő."

1649-ben jelentek meg Winstanley következő írásai: „Nyilatkozat William Star és John Taylor waltoni polgárok véres és nem keresztényi cselekedeteiről", „Levél a lordgenerálishoz és Katonai Tanácsához", „Felhívás az alsóházhoz", „Jelszavak a londoni City és a hadsereg részére". Winstanley síkraszáll a közös földhasználati jogért, leleplezi az uralkodó köröket a diggerekkel való törvénytelen leszámolásuk miatt, akiket megvertek és meggyötörtek, akiknek házát felgyújtották, és közös munkájuk gyümölcseit megsemmisítették.

Winstanley, miután meggyőződött arról, hogy nem volt érdemes a parlamenthez fordulnia, úgy döntött, hogy közvetlenül Londonhoz és a hadsereghez fordul. 1649 augusztusában „Figyelmeztetés London városához és a hadsereghez" című pamfletjében, miután elbeszéli a diggerek viszontagságait a kingstoni bíróságon és ismerteti az alsóházhoz intézett felhívását, ezúttal Londonhoz fordul azzal a kéréssel, hogy döntse el: kinek van igaza, neki-e

vagy a lordoknak és a bajtársait elítélő helyi hatóságoknak. A pamflet érzékletes képet fest a földért vívott harcról. Winstanley bírósági tárgyalást követel, nyilvános vitára hívja a jogászokat és a papságot, de eredmény nélkül.

1649. november végén szigorú intézkedéseket foganatosítanak a diggerek kommunája ellen. A Szent György-hegynél megjelenik egy katonai osztag, lerombolja a diggerek házait és még a deszkákat is elszállítja onnan. Winstanley azonban szabadlábon marad és tovább magyarázza e világ hatalmasainak a fennálló rend igazságtalanságát. Védelmezi „Anglia elnyomott népének" érdekeit, szeretné bebizonyítani a digger-mozgalom ésszerűségét és igazságosságát.

Winstanley ezeket a gondolatokat legvilágosabban utolsó művében, az 1652-ben megjelent „A szabadság törvénye" című pamfletben fejtette ki.

A szerző itt felvázolja egy olyan társadalom felépítésének a tervét, amely a föld és javainak közös használatán alapszik. Winstanley ilyen társadalom létrehozását nemcsak a távoli jövőben és nem valamely ismeretlen országban tartja lehetségesnek, hanem azonnal és magában Angliában. Ez a mű méltó társa Morus Tamás „Utópiájának" és Tommaso Campanella „Napvárosának", a 16–17. századi utópista szocializmus kiemelkedő műveinek.

„A szabadság törvénye" című pamflet terjedelmes előszóval kezdődik, amely közvetlenül Cromwellhez szól, és amely élesen bírálja Anglia társadalmi rendjét.

„A többség – írja – így teszi fel a kérdést: »Miért harcoltunk?« A nép fiai életüket adták a harcban, tönkrementek bele, most pedig több uruk van, mint volt annak előtte. Némelyek a népből azt mondják: minden ígérgetés, esküdözés és kötelezettségvállalás csak arra szolgált, hogy az egyszerű embereket bevonják a háborúba. Most, hogy a háborúnak vége, az ígéreteket nem teljesítették és a népet becsapták." Winstanley a hadsereg vezetőit támadva, akik megszedték magukat a polgárháborúban, így kiált fel: „Ezek a tisztek hűtlen fiai a Köztársaságnak, rosszabb tolvajok és zsarnokok, mint azok voltak, akiket elkergettek." Élénk színekkel

ecseteli a földesúri önkényt, hogy a parasztoktól továbbra is beszedik a tizedeket és nem engedik meg nekik a közös földek használatát.

A forradalom semmit sem adott a dolgozó tömegeknek: „Hát nem rabszolgaság ez, kérdezi a nép, ha önnön testvéreinktől kell alamizsnát könyörögnünk, ha súlyos tizedet kell fizetnünk, ha robotolnunk kell, ha éhhalállal kell küszködnünk vagy lopnunk kell, hogy végül, mert az igazi útról letértünk, nyomorult, életre méltatlan emberekként felkössenek bennünket, pedig van elég föld Angliában ahhoz, hogy tízszer annyi embert ellásson, mint most."

Igaz, Winstanley még most is tartózkodott az erőszaktól. Senkit sem szabad arra kényszeríteni, hogy belépjen a tervezett kommunista társadalomba, mondja. A forradalom „idősebb testvéreit" csak meggyőzni szabad a fennálló rend igazságtalanságáról.

Felszólítja Cromwellt, azonnal tegyen lépéseket annak érdekében, hogy „az egész állam tulajdonának tartott földeket, az egész angol nép közös földjeit és legelőit, ezeknek nemrégiben bekövetkezett valamennyi gyarapodását, így az egyházi uradalmakat, a királytól elkobzott parkokat és erdőket is nyilvánítsák szabadon hozzáférhetőeknek mindazok számára, akik vérüket és vagyonukat áldozták ezek megszerzéséért, továbbá engedélyezzék közösségek létrehozását és azt, hogy ezekhez bárki csatlakozhassék". Ha Cromwell nem ezt az utat választja, figyelmezteti őt a szerző, akkor bölcsességével szerzett dicsősége hamarosan örökre megfakul és folt esik a becsületén is.

A terjedelmes előszó magának a jövőbeli társadalomnak a leírásával fejeződik be. A királyi hatalom és a királyi törvények eltörlését követően létrejövő új társadalmi rend alapelve Winstanley szerint az igazi köztársasági szabadság, amely nem más, mint a köztulajdonba vett és a közjólét szolgálatára szánt földek szabad használata. Erre alapozza Winstanley az igazságos és tökéletes társadalmi berendezkedést szorgalmazó tervét.

A szerző nézetrendszerének elméleti kiindulópontja a természetjog volt: minden ember ősi egyenlősége, földhöz való joga és a munkának mint a gazdagság egyedüli forrásának elismerése. Meg-

győzően kimutatta, hogy a földmagántulajdon minden társadalmi baj és bűn legfőbb forrása. A magántulajdon tagadásából azt a következtetést vonta le, hogy vissza kell állítani az alapvető termelési eszköz, a föld közös birtoklását, amelyet az emberiség – nézete szerint – egyszer, valamikor elveszített. „A szabadság és igazság törvénye" című Winstanley-mű az első olyan írás, amely nem valamely kitalált eszményi társadalomról szól, hanem egy magántulajdon nélküli köztársaságot javasol a szegényeknek. A vagyontalan plebejusoknak, a kialakuló proletariátusnak a társadalom kommunista elvek szerinti átalakítására irányuló kezdetleges és homályos elképzelései ötvöződtek itt az angol feudalizmus teljes megsemmisítésének paraszti programjával.

A diggerek, a levellerektől eltérően, akik a kismagántulajdonosok, parasztok és kézművesek követeléseit hirdették, a lakosság tulajdontól megfosztott rétegei, főleg a föld nélküli parasztság nevében léptek fel. A 17. századi Angliában azonban sem a városi, sem pedig a falusi proletariátus nem volt jelentős réteg, és ez volt az egyik oka annak, hogy a diggerek fellépése szinte sehol sem járt gyakorlati sikerrel.

Gerard Winstanley olyan kérdéseket látott és jelzett előre, amelyek igazán csak kétszáz évvel utóbb éleződtek ki. Közel jutott a kizsákmányoló osztályállam lényegének és a magántulajdon elleni harc szükségességének megértéséhez. Winstanley elméleti tanítása sok szempontból már az utópikus szocializmus alaptételeit előlegezi.

Winstanley életéről 1652-t követően alig tudunk valamit. Senki sem tudja, hol és mikor halt meg.

Nézetei bizonyos hatást gyakoroltak a későbbi angol utópista szocialistákra. Robert Owen például John Bellers tanítványának tekintette magát, aki pedig Winstanley nézeteit fejlesztette tovább. Gerard Winstanley világos és egyszerű megállapításai ma is korszerűen hangzanak, műve a társadalom kommunista átalakításának egyik legelső tervezete.

Utópia szigetének fejedelme

MORUS TAMÁS

(1478–1535)

Rotterdami Erasmus, a 16. század legnagyobb tudósa, leghíresebb művében, az 1509-ben keletkezett „A balgaság dicséretében" Morus Tamáshoz intézi szavait; „Ugyan, miféle Pallász sugallta neked ezt a gondolatot? – kérdezed majd. – Mindenekelőtt a Morus nemzetség neve vezetett rá, amely oly közel van a görög »moria«, azaz »balgaság« szóhoz, amily távol te magad vagy, köztudottan mindenkinél távolabb – a balgaságtól."

Morus Tamás 1478. február 7-én született Londonban. Az „Utópia" későbbi szerzőjének ősei jogászok voltak, apja királyi bíró, és mivel akkoriban az efféle hivatalok öröklődtek, Morusra is ez a pálya várt.

A Morus család szerényen élt, jóllehet gazdagok voltak. Fiuk kitűnő nevelésben részesült; tizenhárom éves korában, miután elvégezte a Szent Antal iskolát, Morton canterbury érsek mellé került. Az érsek korának egyik legműveltebb embere, kiemelkedő államférfi volt, Morus mindig szeretettel gondolt vissza a nála töltött évekre.

Az érsek, akit különösen nyelvi és irodalmi képességeivel bűvölt el ifjú tanítványa, meggyőzte Morus apját, hogy fiát az oxfordi egyetemre küldje tanulni. Oxfordban Morus alig két évet töltött, latin és görög irodalmat, szónoklattant és logikát tanult, ekkor tett szert arra a kifogástalan latin stílusra, amely valamennyi művére jellemző.

Oxfordban Morus kapcsolatba került a humanisták ottani körével. Apja nem helyeselte fia ilyen érdeklődését, s ezért Morus 1494-ben elhagyta Oxfordot és visszatért Londonba, az ottani iskolákban jogot tanult, míg végül 1502-ben elnyerte az ügyvédi címet.

Morus továbbra is kapcsolatban maradt humanista barátaival. 1497-ben megismerkedett Rotterdami Erasmussal, tevékenyen részt vett Erasmus 1498-ban alapított körének munkájában; ez a kör az egyház erkölcsi megtisztítását, az antik irodalom és az egyházatyák alkotásainak tanulmányozását tűzte ki célul.

Morus ragyogó képességeivel hamarosan nagy tekintélyre tett

szert a humanisták körében; kifogyhatatlan szellemessége, találékonysága és nagyvonalúsága új meg új barátokat szerzett neki. Az ő házában írta Erasmus híres könyvét, „A balgaság dicséretét", s maga a szerző is elismerte, hogy Morus eszméi igen nagy hatást gyakoroltak az abban kifejtett gondolatokra.

Az ügyvéd Morus nem mutatott különösebb vonzalmat pályája iránt, de végtelen lelkiismeretességgel végezte dolgát. Sohasem törekedett haszonra, jövedelmének egy részét félretette gyermekei számára. Ügyvédi gyakorlata során gyakran adott ingyen tanácsokat a hozzá fordulóknak, baráti és mindig tárgyszerű útmutatásaiban mindig több tekintettel volt a mások előnyére, mint a maga érdekeire.

Morus több éven át dolgozott Londonban. Senki sem vizsgált meg annyi panaszt, senki sem volt olyan önzetlen, mint ő, nem meglepő tehát, hogy hamarosan a városi szegények kedvence és pártfogója lett.

1504-ben az akkor 26 éves Morust beválasztották az alsóházba. A fiatal képviselő azonnal szembekerült VII. Henrikkel, az örökösen pénzszűkében szenvedő királlyal, aki új adókat követelt Arthur főherceg lovaggá ütésére hivatkozva. A királynak ez a szándéka voltaképpen megfontolásra érdemesnek és jogosnak tűnhetett volna, de Arthur főherceg a parlament összehívása előtt két évvel elhalálozott. Morus haragvó beszédben utasította el a tehetetlen udvar követelését. A király módfelett felháborodott; holmi „tejfelesszájú ifjonc az egész ötletet meghiúsította". Nem maradt más hátra, mint a bosszú: Morust kizárták a parlamentből, apját bebörtönözték és szabadon bocsátásáért váltságdíjat követeltek. A megdühödött király azonban ezt is kevesellte: Morusnak egy időre kolostorba kellett vonulnia, sőt még az emigrációba küldés gondolatával is foglalkozott.

VII. Henrik halála után visszatérhetett a közéletbe: 1510 januárjában ismét képviselővé választották. A korabeli levéltárakban fennmaradt egy rövid feljegyzés: „ifjabb Morus – London parlamenti képviselője". Ugyanebben az évben Morust kinevezték a londoni seriff két helyettesének egyikévé. Jogi tanácsadója lett a

polgármesternek és a seriffnek, s képviselte őket a londoni városi bíróságon. Erasmus szavaival Morus ebben a tisztségében kivívta „polgártársainak legnagyobb szeretetét".

1515-ben flandriai utazása során megismerkedett Aegidius Péterrel, Erasmus egyik barátjával, az antik irodalom, a görög és latin nyelv, a római jog kitűnő ismerőjével. Ő fordította le Aesopus meséit és Justinianus törvénykönyvét. Aegidius számos európai humanistát vallhatott barátjának.

Morus antwerpeni útján, hazájától távol kezdett dolgozni leghíresebb művén, az „Utópián". Erasmus elmondja, hogy „először a második könyvet írta meg, s ehhez csatolta utóbb az elsőt". A munkával már csak Angliába való visszatérte után készült el. 1516. szeptember 3-án Londonból elküldte Erasmusnak Löwenbe a frissen elkészült könyv kéziratát. A kézirat a két barát, Erasmus és Aegidius segítségével még ugyanazon őszön napvilágot látott az alábbi címmel: „Valódi aranykönyvecske, nem kevésbé üdvös, mint amilyen mulattató a legjobb államformáról és az újonnan fölfedezett Utópia, azaz Sehol nevezetű szigetről". A könyv két részből áll: az első rész szigorúan bírálja a 16. század elejei angliai állapotokat, s a másodikban Utópia szigetek igazságos állami berendezkedését állítja szembe kora valóságával.

Az „Utópia" a szerző, barátja (Aegidius Péter) és egy kitalált személy, Csupatűz Rafael portugál tengerész, Amerigo Vespucci állítólagos útitársa közötti beszélgetés formájában íródott. A szerző az ő szájába adja a nem létező Utópia szigetéről szóló beszámolót, amelyen a történet szerint Csupatűz Rafael öt évet töltött és ahonnan nem is jött volna el, ha nem akart volna hírt hozni erről az új világról és népről, amely igazságosabb társadalmi berendezkedést valósított meg, mint bárhol a világon.

Miért fogott hozzá az ügyvéd Morus, London parlamenti képviselője az „Utópia" megírásához?

A 15. századtól az angol faluban elmélyült az a folyamat, amelyet Marx utóbb eredeti tőkefelhalmozásnak nevez. Az európai földrészen már régóta nagyra értékelték az angol gyapjút, a lenvászon akkoriban igen ritka és értékes anyagnak számított, a gya-

potszöveteket pedig távoli országokból hozták és ezért rendkívül drágák voltak. A nagyurak, az előkelő városi polgárok és az egyszerű parasztok, kézművesek egyaránt gyapjúholmit viseltek. Az angol gyapjú iránti kereslet gyors növekedése meggyorsította a földművelésről a juhtenyésztésre való áttérést, és ezért a lordok fokról fokra megkaparintották a közös földeket és legelőket. A legelőket bekerítették, árkot ástak köréjük és a földesurak magánlegelőivé nyilvánították őket.

A parasztokat erőszakkal elűzték kis parcelláikról, arra kényszerítve őket, hogy kevés pénzért eladják házaikat, és a puszta megélhetésért bárhol munkát vállaljanak. A földjüktől ily módon megfosztott parasztok csakhamar otthontalan csavargókká váltak. A munkaképeseket és a koldusokat azonban a törvény testi fenyítéssel és börtönnel sújtotta. Ha másodszor is csavargáson kapták őket, akkor a bűnösnek levágták a fél fülét, ha pedig harmadízben kerültek a törvény kezére, nem úszták meg halálos ítélet nélkül. A „véres" törvényeket szigorúan be is tartották: a parasztok ezreit ítélték halálra. Morust felháborította ez a kegyetlenség.

Az „Utópia" kitalált hőse, Csupatűz Rafael, aki több évet töltött Angliában, így kiált fel: „Ezek az állatok [a juhok] különben szelídek és igénytelen étkűek szoktak lenni. Most azonban, mint mondják, olyan falánkok és féktelenek, hogy »megeszik az embert«, elpusztítják és elnéptelenítik a mezőket, házakat és falvakat. Ugye, ahol csak az országban finomabb és értékesebb gyapjú terem, ott a nemesurak és jó néhány apátúr, szent férfiak... mindent parlaggá tesznek legelő céljára..."

A csavargók számának növekedését azonban nem lehetett megakadályozni. Morus tisztában volt azzal, hogy a koldusok és a csavargók a magántulajdonon alapuló társadalmi rend áldozatai. Tisztában volt azzal, hogy nem ellenük, hanem a helyzetüket kiváltó okok ellen kell felvenni a harcot. Az „Utópia" hősével ezért ezt mondatja: „Ezeket a pusztító bajokat irtsátok ki; rendeljétek el, hogy a házakat és falvakat állítsák helyre, akik lerombolták, vagy legalább engedjék át olyanoknak, akik szívesen helyreállítanák és újraépítenék. Fegyelmezzétek meg a gazdagok vásárlásait,

hogy ne gyakorolhassák, mint valami kiváltságot. Kevesebben éljenek semmittevésből! Állítsátok helyre a földmívelést, szervezzétek újra a gyapjúfonást! Legyen az tisztes ipar, foglalatoskodhassék benne haszonnal az a tömeg, amelyet eddig tolvajjá tett a szükség, vagy akik mindeddig csavargók, henye szolgák voltak... Ha ezeket a bajokat nem orvosoljátok, bizony hiába dicsekedtek azzal, hogy a lopásokat törvényesen megbüntetitek, mert ez a módja inkább a külszínre néz, mint hogy igazságos vagy célravezető lenne."

A könyv hőse a földmíveseket ért bajok legfőbb okának a magántulajdont tartja: „Nyilvánvaló, Morusom – hogy igazán kimondjam, ami a szívemen fekszik –, aligha lehet valaha is igazságos és boldog élete a köznek ott, ahol a vagyon magánkezekben van, ahol mindenki mindent pénzzel mér... Szilárd meggyőződésem, hogy a vagyont méltányos és igazságos rendben szétosztani, vagy akár boldogan élni a földi javakkal csak a magánvagyon eltörlésével lehet. Amíg ez megmarad, az emberek legnagyobbik, éspedig legkiválóbb része hátán fogja hordani, mint kikerülhetetlen nyűgöt, a szükség és az anyagi gondok batyuját ... hogy az állam... meg is gyógyuljon, és újból jó erőre kapjon, arra nyilvánvalóan semmi remény sincs, amíg ki-ki megtartja a sajátját. Ha az egyik félt akarod gondjaidba venni, a másik sebeit téped föl, így az egyik orvossága a másiknak betegség, mivel nem adhatsz olyat, amit nem vettél volna el mástól... Ha a ma virágzó államokat szemlélem és körülményeiket magamban forgatom, istenuccse úgy tűnik föl nékem, hogy nem egyebek a gazdagok összeesküvésénél, akik ugyan az állam nevében és jogcímén lépnek fel, de a maguk haszna érdekében... Amint egyszer a gazdagok ezeket a mesterkedéseiket a köz nevében, tehát a szegények nevében is elhatározzák, már törvényerőre emelkednek. Ezek a telhetetlenül kapzsi, elvetemült emberek, akik egymás között osztották szét mindazt, aminek valamennyi ember szükségletét kellett volna kielégíteni, milyen távol állnak Sehol szigetének boldogságától! Ott a pénzhasználat megszüntetése által a pénzvágy is megszűnt, s vele

együtt mennyi nehézséget, a bűnöknek mekkora vetését irtották ki gyökerestül!"

Morus őszinte sajnálatot érez az elnyomott tömegek iránt, és bátran követeli a magántulajdon eltörlését, mert ebben látja az egyedüli eszközt az általános jólét biztosítására. Az emberek csak a magántulajdon megsemmisítése után láthatnak hozzá a társadalmi életnek az egyenlőség és igazságosság alapján történő átalakításához.

Ilyen állam az, amely Utópia szigetén létezik.

Utópia szigetén mindenki a köz javával törődik. Morus az utópiai polgárok gondolkodásmódját, magas fokú kollektivizmusát állítja szembe a magántulajdon világában élő emberek gondolkodásmódjával, és feltárja e két világ lakóinak lelkülete között mutatkozó különbségeket: „Mert másutt ki ne tudná, hogy éhen veszhet, bármennyire virágzik is az állam, ha nem gondoskodik magamagáról. Tehát a kényszerítő szükség viszi rá, hogy inkább magával törődjék, mint népével vagy másokkal." Utópia szigetén ezzel szemben a gazdagság minden egyes állampolgár gazdagságának záloga. Itt senki sem ismeri a szükséget, a termékek egyenlőtlen elosztását, az embereknek nem kell törődniük a holnap gondjával, hiszen tele vannak a közös magtárak. Azokról, akik már nem munkaképesek, ugyanúgy gondoskodnak, mint a dolgozókról. Morus ebben a rendszerben látja a legmagasabb rendű igazságosságot.

Utópia állama egységes gazdasági szervezet. A föld köztulajdonban van. Az állam maga tervezi meg a termékek fogyasztását, számon tartja az egyes körzetek termelését, szükség esetén újra elosztja a termékeket az egyes helységek között és munkásokat irányít az egyik körzetből a másikba. Az államé a külkereskedelem monopóliuma is: Utópia lakosai a termékfölösleget más országokba exportálják. Ott az áruk egyheted részét ingyen átadják a szegényeknek, a többit alacsony áron értékesítik.

A termelés közvetlen szervezője azonban nem maga az állam, hanem a város. Az állam ugyanis a városok szövetsége, Utópiában

54 városé (vagyis amennyi város a korabeli Angliában és Walesben együttvéve volt).

Utópia szigetén az alapvető termelési egység a meghatározott szakmával foglalatoskodó család. Minden egyes család termelését állami hivatalnokok ellenőrzik, a megtermelt javakat át kell adni az államnak. A lakosság kézművességgel és földműveléssel foglalkozik. Évente néhány családtag vidékre költözik és ott két éven át mezőgazdasági munkát végez. Aratás idején a városokból munkásokat irányítanak a földekre. Ily módon minden polgár dolgozik a mezőgazdaságban, de köteles valamilyen kézműves mesterséget is kitanulni. A mesterség a családon belül öröklődik, és azok, akik más szakmát kívánnak tanulni, tehát meg akarják bontani a hagyományt, kötelesek átmenni egy másik családba. A család tehát egyfajta társadalmi műhely, amely nem annyira rokonsági, hanem inkább termelési alapokon szerveződik.

Utópia szigetén a munka kötelező jellegű. Mindenki köteles fizikai munkát végezni, ez alól csak a tudósokat és a közhivatalnokokat mentik fel az általuk betöltött tisztség időtartamára. A nők együtt dolgoznak s egyenlő jogokat élveznek a férfiakkal. Morus szerint, ha bevezetik az általános munkakötelezettséget és megszüntetik az ingyenélést, akkor a hatórás munkanap elegendő lesz a társadalom szükségleteinek fedezésére.

A morusi utópia a rabszolgaság fogalmát is ismeri. Rabszolgák például az életfogytiglani szabadságvesztésre ítélt bűnözők, ők végzik a legkellemetlenebb munkákat; rabszolgák a más országokban halálra ítélt, de Utópia által kiváltott személyek és a háborúban ejtett hadifoglyok is. A rabszolgaság, bár életfogytiglan tart, nem öröklődik. Morus Tamás pozitívnak tartja a rabszolgaságot és szembeállítja azt a korabeli Anglia kegyetlen bírói ítéleteivel.

Míg Morus elődei a kommunizmust fogyasztási közösségként képzelték el, addig az ő figyelmének középpontjában a termelés közössége állt, bár a szerző nem ellenzi, sőt előnyben részesíti a fogyasztás társadalmi megszervezését. Morus Tamás feltételezte, hogy eszményi társadalmában nem lesz csere, nem lesz pénz és a

termékek közvetlen elosztásának alapja a szükséglet lesz. Az egész megtermelt terméket közraktárakba gyűjtik és a családfők ott vehetik fel a családjuk számára szükséges eszközöket.

Morus figyelmét nem kerülik el a kis dolgok sem: a házak és a kertek köztulajdonban vannak és tízévenként sorsolással újra elosztják őket. A városokban gyönyörű paloták épülnek, amelyekben Utópia polgárai szabad idejüket töltik.

A szigetlakók ésszerűen élnek az élet javaival, létfeltételeiket szüntelenül javítják, életüket igyekeznek örömtelivé és kellemessé tenni. Megjegyzendő, hogy Morus a lakosság életfeltételeinek javításáért folyó harcban fontos szerepet tulajdonít a versenynek. Leírja, hogy a város lakói a kertek gondozásában „nemcsak a maguk gyönyörűségére buzgólkodnak, hanem utcák is versengenek egymás között afölött, hogy kinek szebb a kertje".

Utópia szigetén ismeretlen a pénz, az aranyat és az ezüstöt semmire sem becsülik, ezekből készítenek bilincseket a bűnözők számára. A drágakövekkel a gyermekek játszanak. Morus ostorozza a pénz kultuszát. Az ilyen társadalmakban, mondja: „bármilyen oktondi fickó, még ha nincs is több esze, mint egy tuskónak és olyan komisz is, amilyen buta, mégis sok bölcs és jóravaló férfit tarthat szolgaságában csak azért, mivel nagy csomó aranypénz jutott neki".

Utópia szigetén az államhatalom demokratikus alapokon épül fel. A tisztségviselők nem alkotnak privilegizált elitet, hanem a nép szolgái. Minden hatóság választott. A polgárok becsülik hivatalnokaikat és megadják nekik a kellő tiszteletet, a hivatalnok viszont sohasem gőgös és nem kelt félelmet. Az emberek atyáiknak nevezik őket és ők ennek megfelelően viselkednek.

Morus elvileg ellenzi a háborúkat, a zsoldosokból szervezett állandó hadseregeket, és rámutat arra a számlálhatatlan bajra, amelyet a háborúk okoznak a népnek. Mégis: Utópia olykor kénytelen hadra kelni.

Az állam életét nemcsak törvények szabályozzák: az élet igazságos berendezése megnöveli az emberek erkölcsi érzékét. Morus ezt a társadalmat nemcsak a lehető legjobbnak tartja, hanem „az

egyetlennek, amely joggal megkövetelheti az állam nevet. Míg ugyanis másutt közjóról szónokolnak, de mindig a magánérdekkel törődnek, itt, ahol nincs magántulajdon, komolyan munkálják a közjót."

Morus „Utópiája" komoly érdeklődést keltett a humanisták körében. „Ha még nem olvastad volna az »Utópiát«... igyekezz megszerezni, ha jót akarsz nevetni, vagy meg akarod tudni, honnan ered minden rossz az államban" – javasolta Erasmus egyik levelező partnerének. Lelkesen nyilatkozott az „Utópia" szerzőjéről Guilleaume Budé francia humanista is, aki 1517 júliusában így írt barátjának: „Szeretem és nagyra becsülöm őt mindazért, amit az Új Világnak e szigetéről írt. Korunk és a majdani századok ebben a történetben meg fogják találni azt a forrást, amelyből a gyakorlatilag alkalmazható törvényeket meríthetik mindazok, akik a maguk államában mindezt meg akarják valósítani."

Maga Morus barátaihoz írott leveleiben olyan államként írta le Utópia szigetét, amely igazságos társadalmi berendezkedése tekintetében felülmúlja az összes akkoriban létező államokat. „El sem tudod képzelni – írta Erasmusnak –, miként ujjongok most, milyen magasan hordom az orromat; olyannyira eltölt az az érzés, hogy szigetlakóim engem választottak leválthatatlan fejedelmüknek... látom magam, amint búzából font diadémjukkal ékesítetten haladok előttük, ferences rendi reverendában, kezemben búzakalászból font jogarral, az amauróták [a városlakók] ragyogó kíséretében... fogadom más népek követeit és fejedelmeit, akik egyenesen szánalmasak hozzánk képest és ostoba módon hencegnek azzal, hogy gyermetegen... a megvetett arany díszébe öltöznek, drágaköveikkel és egyéb botor gyermekjátékaikkal hivalkodnak."

Elragadtatással szólt az „Utópiáról" Aegidius Péter is. Egy 1516. november 1-i levelében így írt: „Morus Tamás, századunk ékessége, amit Ön, igen tisztelt Busleiden, őt jól ismervén, igazolhat, a napokban megküldte nekem »Utópiáját«, egy olyan művet, amelyet ma még kevesen ismernek, de igen értékes, és mert felülmúlja Platon »Államát«, ezért mindenkinek azon kell lennie, hogy

elolvashassa." Aegidius véleménye szerint Morus „Utópiája" „oly hatalmas tudásról, a világ dolgaiban való oly gazdag tapasztalatokról tesz tanúbizonyságot, hogy még a hírneves Ulisszész sem hasonlítható hozzá, ami pedig Amerigo Vespuccit illeti, ő, Morushoz képest úgyszólván semmit sem látott".

Természetes, hogy az „Utópia" felkeltette az érdeklődést szerzője iránt. Rotterdami Erasmus Ulrich von Hutten kérésére egy levelében így jellemezte Morust: „Morus alacsony termetű, de nem túl kicsi. Alkata teljesen arányos és semmiféle testi hibában nem szenved. Arcbőre fehér, gyöngéd rózsaszín árnyalatokkal. Haja fekete, helyenként gesztenyeszínű; szakálla ritkás; szeme kékesszürke, benne kis foltokkal; az ilyen szempár többnyire nagy észre vall és az angolok különösen szépnek tartják. Arcán gyakorta ragyog mosoly, s általában hűséges tükre belső tulajdonságainak, derűs és szívélyes természetének. Morus valóban inkább derűs ember, mint afféle komolykodó, merev és fontoskodó férfiú. Senkit sem ismertem, aki étkek dolgában oly igénytelen volna, mint Morus. Hangja nem erőteljes, de nem is gyönge: érthetően, világosan beszél. Bár úgy látszik, nem érez különösebb vonzalmat az éneklés iránt, a zene mégis nagy gyönyörűséget szerez neki. Szereti az egyszerűséget. Nem jár bíborban-bársonyban, nem visel aranyláncot. Egyenesen elképesztő, hogy mily keveset ad a formaságokra, amelyeket a tömeg az udvariasság és előkelőség jelének tart... Sokáig távol tartotta magát az udvartól és az uralkodóktól, mivel a despotizmust régtől fogva utálja és mindenkor az egyenlőséget tartotta legtöbbre. Ezért Morus csak számos próbálkozás után engedett VIII. Henrik ama törekvésének, hogy őt udvarába bevonja. Morus szinte született jóbarát. Rendkívül érzékeny a baráti érzelmekre, amelyek iránta megnyilvánulnak, nem túlságosan gőgös a barátok kiválasztásában, velük közlékeny és érzelmei megbízhatóak. Saját érdekeivel szemben közömbös, de barátai érdekeit gondosan védelmezi. Az emberekkel való közvetlen érintkezésében Morus mindig derűs és fesztelenül viselkedik... Ő volt a szerzője annak, hogy »A balgaság dicséretét« megírjam..."

Morus demokratikus eszméit nemcsak az „Utópiában" fejtette

ki; a „III. Richárd történetében" és latin nyelvű epigrammáiban is elítéli a zsarnokságot, szembeállítja a zsarnok uralkodóval a maga uralkodói eszményképét, határozottan elveti a királyi hatalom isteni eredetét és kifejti, hogy a hatalom a nép akaratától függ; a fejedelem felelős a nép előtt, a nép „a maga akaratából adhat és vehet el hatalmat".

Morusnak VIII. Henrik koronázására írott műve a humanizmus politikai programja, amelynek szerzője a felvilágosult monarchiát szembeállítja a despotizmussal. Ez a mű nemcsak Morus politikai eszményeit tükrözte, hanem humanista barátaiét is, akik VIII. Henrikben a tudósok majdani pártfogóját és a társadalom humanista megreformálásának esetleges hívét látták. Morus VIII. Henrikben az előző uralkodó ellentétét látta, aki önkényéről, politikai terrorjáról és törvénytelen cselekedeteiről volt híres. Nem telt bele azonban sok idő és bebizonyosodott: az új király épp oly dühödt és kegyetlen zsarnok.

Morus Tamás nem ismerte fel azonnal a király igazi arcát. Évek teltek bele, míg végleg meggyőződött arról, hogy korábbi ábrándjai az állama és alattvalói javát szolgáló igazságos és emberséges fejedelemről sohasem fognak valóra válni. Morus ekkor már az állam legmagasabb rangú tisztségviselői közé tartozott. Dicsősége és tudása VIII. Henrik kegyes figyelmét is magára vonta; a király úgy vélte, jobb, ha egy ilyen ember a barátai közé tartozik, semmint ha ellensége lesz.

Morust nem becsvágy vagy önző érdek vezette, amikor elfogadta azt, amit mindaddig megtagadott: az udvari szolgálatot. Ezen a küzdőtéren is ki akarta próbálni erejét.

Morus szédítő pályát futott be VIII. Henrik udvarában. 1518-ban tagja lett a Királyi Tanácsnak és ő tett jelentést a királyhoz intézett kérvényekről. 1521 májusában Morus a kincstárnok helyettese lesz, lovaggá ütik. Gyakran utazik Thomas Whalsey lordkancellár kíséretében a kontinensre. 1523-ban az alsóház szóvivője, és ottani független magatartásával sok fejtörést okoz a mindenható Whalsey lordkancellárnak. De még Whalsey sem ta-

gadhatja Morus Tamás államférfiúi képességeit. 1525-ben kinevezik a lancasteri fejedelemség kancellárjának.

VIII. Henrik becsülte Morus Tamást, a széles látókörű embert, ragyogó politikust, és ami nem kevésbé fontos, a fölöttébb szellemes társalkodópartnert. A király és a humanista tudós barátságában természetesen döntő szerepet játszott Morus Tamás hatalmas népszerűsége. Henrik sokszor meglátogatta Morust szerény házában, és hosszas beszélgetéseket folytatott vele, mégpedig nemcsak politikáról, hanem irodalomról, matematikáról és csillagászatról is.

1529-ben Morusnak átnyújtották Anglia lordkancellárjának nagypecsétjét. A Westminsterben tartott ünnepi gyűlésen Norfolk hercege mutatta be az új lordkancellárt. Amikor Morus VIII. Henrik szolgálatába szegődött, egyetlen kérése volt: hogy „előbb az Istennek és csak azután a királynak kelljen engedelmeskednie". Egy olyan őszintén mélyen hivő embernél, amilyen Morus volt, ennek a kérésnek igen mély értelme volt. Éppen a hite volt az, ami később a fejébe került.

Politikai pályájára döntő befolyást gyakorolt a reformáció. VIII. Henrikkel való összeütközését is csak így érthetjük meg. Morus hivő katolikusként az 1517-ben Németországban elkezdődött reformációt nem tudta elfogadni, az anarchiát, az egyénnek mindenfajta kötelezettség alóli felszabadulását látta benne. Rettegett a népi mozgalomtól, amelyben csak a rombolás princípiumát látta. Morus tiszta szívvel együttérzett a néppel, buzgón igyekezett segíteni rajta, de nem hitte, hogy a néptömegek mozgalma révén ki lehetne küszöbölni a társadalmi igazságtalanságot. Morus Tamás a forradalmi módszerekkel a felvilágosítás, a meggyőzés módszerét állította szembe.

VIII. Henrik kezdetben fellépett a reformáció ellen. 1521-ben még könyvet is írt Luther ellen, amire az fölöttébb durva gúnyirattal válaszolt. Nem sokkal később megjelent „Morus Tamás válasza azokra a rágalmakra, amelyeket Luther Márton szór VIII. Henrik angol királyra". Ebben a műben Morus teljességgel pártját fogta az akkor még buzgó katolikus Henriknek.

Míg azonban Morus élete végéig hivő katolikus és a reformáció ellenzője maradt, addig VIII. Henrik csakhamar köpönyeget fordított: előnyösebbnek vélte, ha híve lesz a reformációs mozgalomnak. Az okok, amelyek az angol királyt hitének megváltoztatására késztették, fölöttébb evilágiak voltak. Henrik annak idején érdekházasságot kötött egy spanyol hercegnővel. Most azt követelte a pápától, hogy bontsa fel a frigyet, mert feleségül szeretné venni a szép Boleyn Annát. A pápa a spanyol király kedvéért elutasította kérését. A feldühödött Henrik ezt az elutasítást ürügyül használta fel arra, hogy szakítson a pápával. Önmagát az angol (anglikán) egyház fejének nyilvánítva elvált a királynétól és házasságra lépett Boleyn Annával.

Ebben a dologban tisztán pénzügyi megfontolások is szerepet játszottak. VIII. Henrik háborús politikája és pazarló gazdálkodása következtében kiürült az államkassza. A számító király arra gondolt, ha most Angliában bevezeti a reformációt és az angol egyházat elszakítja a pápától, akkor mindazok az adók, amelyek eddig Rómába folytak be, most az ő javát szolgálják, ráadásul megkaparintja a kolostori vagyonokat és földeket. Henrik így is tett; a 16. századi angol reformáció valójában a király és a kincstár érdekeit szolgálta.

Morus makacs jelleme nem tudott megbékülni ezzel. Mint becsületes ember, nem tehetett mást, lemondott.

A király nem mert azonnal rátámadni tegnapi kedvencére. Túlságosan nagy volt még Morus befolyása polgári, sőt udvari körökben is. Először csak elkobozták kis birtokát, majd megpróbálták őt bevonni egy apáca perébe, aki állítólag megfenyegette a királyt. A vád azonban szemlátomást koholt volt, és Morusnak sikerült is tisztáznia ártatlanságát. Ő azonban nem ringatta magát illúziókba és keserű iróniával mondotta lányának: „Egy ügyet elnapolni egyáltalán nem ugyanaz, mint levenni a napirendről."

Végül, amikor 1533-ban a királyi fenyegetésektől megrémült parlament elismerte Henriket egyházfőnek és Boleyn Anna házasságkötésük előtt született lányát (a későbbi I. Erzsébet királynőt)

trónörökösnek, Morus nem volt hajlandó letenni a tőle követelt hűségesküt, és ezért felségárulás vádjával letartóztatták.

Morus letartóztatása arra vallott, hogy a közte és a király közötti konfliktus túlment a vallási kereteken. Morus azzal, hogy megtagadta a hűségesküt, elvhűségét állította szembe a királyi önkénnyel, becsületességét az udvar erkölcsi züllésével, lelki erejét a parlamentnek az erő előtti szolgai meghajlásával. Az egykori lordkancellár életének utolsó hónapjaiban bámulatra méltó személyiségként áll előttünk, aki cselekedeteiben azonosul az „Utópia" eszményeivel.

Tömlöcbe vetették, de az ott töltött több mint egy esztendő során sem tört meg. Méltóságteljesen védekezett, megcáfolva a reá szórt rágalmakat, nem tagadva meg meggyőződését. A bírák bűnösnek mondták ki, és a korra jellemző ítélettel sújtották: „Vigyék vissza a Towerbe, onnan a földön vonszolják át a londoni Cityn és Taybernen, majd kössék fel úgy, hogy félholtra kínozzák, vegyék le a kötélről, mielőtt meghalt volna, vágják le nemi szervét, belezzék ki, belsőségeit égessék meg. Ezután négyeljék fel és testének négy részét szögezzék ki a City négy kapujára, fejét pedig állítsák fel a londoni hídon."

A király, Morus korábbi érdemeire tekintettel, „enyhítette" az ítéletet; eszerint a gyötrő kínzást és kivégzést egyszerű lefejezéssel helyettesítették. Amikor Morus ezt meghallotta, az őt mindig jellemző lélekjelenléttel és humorral mondta: „Ments meg, Isten, engem s barátaimat az ilyen könyörülettől!"

Amikor vérpadra került, beszédet kívánt intézni a néphez, de a seriff megtiltotta, hogy szóljon. A hóhér, a kor szokása szerint, bocsánatot kért tőle. Morus átölelte, és azt mondta neki: Te teszed velem a legnagyobb jótéteményt, amit embertől elvárhatok. Félelem nélkül teljesítsd kötelességedet. A nyakam rövid, jól mérd az ütést, nehogy szégyent vallj vele... – A hóhér be akarta kötözni a szemét. Magam kötözöm be – mondta Morus, s elővett egy jó előre kikészített kendőt, bekötötte a szemét és lehajtotta fejét a vérpadra. – Várj egy kicsit – szólalt meg hirtelen –, hadd hajtsam félre a szakállamat: az semmiféle felségárulásban nem vétkes...

Ilyen bátran végezte életét Morus Tamás, aki azért pusztult el, mert a király kedvéért sem akarta megtagadni meggyőződését.

Morus tragikus sorsa rácáfolt a humanista illúziókra, a jó tanácsnokok által körülvett felvilágosult fejedelembe vetett hitre. Pedig Erasmus milyen pátosszal mondotta 1519 júliusában: „Boldogok lehetnek azok az országok, amelyeknek élén olyan tisztségviselők állnak, mint Morus volt!"

Morusnak nem az államügyek és az udvari szolgálat hozott hírnevet, hanem eszméi, amelyek hatalmas szerepet játszottak a későbbi nemzedékek „értelmének ébredésében". Nagyszerű művének, az „Utópiának" címe közmondásossá vált, ebből eredt az „utópista szocializmus" elnevezés, amely zseniális gondolatok csíráit rejtette magában az emberi szabadságról.

Miénk a jövő

HENRI DE SAINT-SIMON

(1760–1825)

Arisztokratának született, de szánakozás nélkül szakított privilegizált rendjével. Milliomos volt és koldus, aki végül saját szolgájánál talált otthonra. Ezredet vezetett, magának George Washingtonnak a zászlaja alatt harcolt; végül megalázottan kellett könyörögnie azért, hogy a világ hatalmasai odafigyeljenek tanítására. Gondolkodó volt és harcos, álmodozó és tudós.

Claude-Henri de Saint-Simon 1760. október 17-én Párizsban született. Apja, gróf Balthasar gárdatisztként szolgálta a lengyel királyt. Viharos vérmérsékletének és gondolkodásmódjának ismeretében azt mondhatjuk, alighanem ő maga bánt volna el elsőszülött fiával, ha sejtette volna, hogy egyszer majd elárulja osztályát és arisztokrata származását. Pedig senki sem tette oly híressé ezt a magát egyenesen Nagy Károlytól származtató ősi nemzetséget, mint éppen Claude-Henri.

A fiatal gróf házitanítói között ott volt D'Alembert, a neves enciklopedista tudós is. A felvilágosodás irodalmának ismerete, a személyiséggel szembeni erőszak tagadása, amely olyannyira jellemző volt a forradalom előtti Franciaország szabadgondolkodó szellemiségére, döntő hatást gyakorolt Saint-Simon egyéniségének kialakulására. Balthasar gróf előkelő kastélyában egy lázadó nevelkedett, aki kész volt fellépni környezete ellen. Henri már tizenhárom éves korában megtagadta a konfirmációt, nyilvánosan kijelentette, nem hisz istenben, amiért apja saját erődjébe záratta. Ekkor azt követeli a börtönőrtől, engedje őt szabadon, s amikor az elutasítja a kérést, az ifjú Saint-Simon felháborodásában késsel megsebesíti, elveszi tőle a kulcsokat és így szabadul ki.

Henri testvéreitől eltérően kitartó és határozott. (Egyszer megharapta egy kóbor kutya. Ő forró parázzsal kiégette a harapás helyét, és attól fogva pisztollyal járt, hogy azonnal agyonlőhesse magát, ha a veszettség jelei mutatkoznának nála. „Gróf úr, keljen fel, nagy tetteket kell véghezvinnie" – ezekkel a szavakkal ébresztette magát szolgájával.)

1777-ben a tizenhét éves Saint-Simon belép a hadseregbe és csakhamar elnyeri első tiszti rangját. Két év múlva az óceánon túl-

ra indul, Amerikában részt vesz az észak-amerikai gyarmatok függetlenségi harcában. Később büszkén írta, hogy Washington zászlaja alatt harcolt. Az Egyesült Államok kormánya rendjelet adományozott neki hősiességéért. Hazatérőben foglyul ejtették az angolok; nem tudták megbocsátani a fiatal grófnak, hogy részt vett a függetlenségi háborúban, és másokkal együtt őt is Jamaica szigetére száműzték. Csak 1784-ben térhetett vissza Franciaországba, és ott átvette egy ezred vezetését. Ragyogó pálya nyílt meg a Saint-Simon nemzetség előkelő sarja előtt, de a grófot nem elégítette ki a henye tiszti életmód.

A forradalom kitöréséig a hadseregben szolgált. Az 1789-es év eseményeit ő, az enciklopedisták tanain nevelkedett arisztokrata, lelkesen fogadta. Még fivéreinek emigrálása és nővérének letartóztatása sem hűtötte le a rebellis gróf forradalmi hevületét. Hazaindult szülőföldjére, Picardiába, s önként lemondott grófi címéről és felvette a Bonhomme (Együgyű) nevet.

Akkoriban sokan cseréltek nevet. Míg azonban egyesek számára ez csak divat, a forradalmi eseményekhez való óvatos alkalmazkodás volt, addig Saint-Simon tudatosan, belső meggyőződéstől vezettetve tagadta meg régi nevét. „Napjainkban nincsenek hűbérurak – írta. – Valamennyien egyenlőek vagyunk, és nehogy a grófi címem bárkit is arra a téves következtetésre juttasson, miszerint nekem több jogom van, mint nektek, ezért örökre lemondok erről a rangról, amelyet alacsonyabbnak tartok, mint a francia polgár nevet..."

Nem kevésbé jellemző a gróf által választott új név: Bonhomme. Franciaországban a parasztot nevezték régtől fogva így. Saint-Simon, azaz ezentúl „Bonhomme polgártárs", azt akarta a nevével kifejezni, hogy elismeri az ország élén álló forradalmárokat. S ez nem formális gesztus volt. Saint-Simon a forradalom első két évét vidéken töltötte, parasztok között. Észrevette, a forradalom egyáltalán nem úgy fejlődik, ahogyan szerette volna. A hatalomra jutott nagyburzsoázia nem sietett annak az „aranykornak" a megteremtésével, amelyben a felvilágosodás bölcselői és követői hittek. A fékezhetetlen Saint-Simon ekkorra elszánta magát, hogy

a maga módján váltsa valóra a parasztok vágyait. 1791-től fokozatosan felvásárolta az egyháztól és a királypártiaktól elkobzott földbirtokokat, és azokat kis parcellánként eladogatta a vagyontalan parasztoknak.

Saint-Simon társa ebben az üzletben egy Redern nevű báró volt, akivel még Spanyolországban kötöttek barátságot. A vállalkozás sikere minden várakozásukat fölülmúlta. Nem tudjuk, hogyan alakult volna Saint-Simon további sorsa, ha nem avatkozott volna közbe a jakobinus diktatúra igazságszolgáltatása. A könnyelmű milliomos csakhamar a Luxemburg-börtön komor falai között találja magát, és a guillotine-tól is csak a thermidori fordulat menti meg. Egyévi börtönbüntetés után szabadlábra kerül, és ismét spekulációba kezd.

1796-ban Saint-Simon és Redern közös vagyona 4 millió frank értéket tesz ki. Ezzel azonban véget is ér – méghozzá a legváratlanabb módon – a karrier. A báró visszatér Párizsba, és bejelenti igényét az egész vagyonra. Mivel az ügyletet az ő nevében hajtották végre, ezért Saint-Simonnak be kellett érnie a neki felajánlott 150 000 frankkal. Az üzletbe belebukott Saint-Simon ekkor tudományos tanulmányokba fog.

Ez a fordulat Saint-Simon életében egyáltalán nem nevezhető váratlannak. Mélységes csalódása a forradalomban, amely csupán a kizsákmányolás egyik formáját cserélte fel a másikkal, a nyomor és a harsány gazdagság kontrasztja, amely a Direktórium éveiben soha nem látott méreteket öltött, örökre eltemette a reményt, hogy az egyetemes harmóniát ezen az úton el lehetne érni. Nem a forradalom, hanem a tudomány az egyetlen eszköz, amellyel gyógyítani lehet az emberi társadalom vérző sebeit. Saint-Simon most abban látja életének értelmét, hogy létrehozza a társadalomról szóló egyetemes tudományt. Vagyonának maradványaiból házat vesz Párizsban és ott fogadja a francia tudomány nagyjait, majd európai körútra indul.

Véget nem érő beszélgetések és kitartó tanulás kötik le minden idejét ezekben az években. 1803-ban jelenteti meg első művét,

amelynek címe: „Egy genfi lakos levelei kortársaihoz". Ez a mű a társadalom átalakításának még csak kezdetleges, homályos terve.

1805 táján minden pénze elfogyott, ő maga a nyomor szélére került. Önéletrajzában elbeszéli, ekkor Ségur grófhoz fordult, aki végül másolói állást talált Saint-Simonnak egy párizsi zálogházban. Helyzete csak akkor javult valamelyest, amikor volt szolgájával, Diard-ral találkozott. Saint-Simon Diard pénzén adta ki második, „Bevezetés a 19. század filozófiájába" című művét. Ezt a könyvét elküldte neves tudósoknak és politikusoknak azzal a kéréssel, mondjanak róla véleményt és támogassák őt további munkájában. Válaszra azonban hiába várt.

Nem sokkal később meghalt Diard, és Saint-Simon ekkor ismét megélhetési lehetőségek nélkül maradt. Arról, hogy milyen nyomorban élt ekkoriban, 1812-ben keltezett feljegyzése tanúskodik: „Immár két hete csak vízen és kenyéren élek, fűtés nélkül dolgozom; mindent eladtam, még a ruhámat is, hogy kifizethessem műveim másolóit. A tudomány és a közjó iránti szenvedélyem, az a törekvésem, hogy békés úton találjak megoldást az egész európai társadalom szörnyűséges válságára, íme, ilyen nyomorba taszított..."

A súlyos anyagi nélkülözések azonban nem törték meg. Minél nehezebbre fordult sorsa, annál kitartóbban dolgozott. Ezekben az években fogalmazta meg véglegesen a társadalommal kapcsolatos nézeteit, amelyeket egy sor érett művében fejtett ki: „Tanulmány az egyetemes nehézkedésről", „Emlékirat az emberről szóló tudomány tárgyában", valamint az „Ipar" és a „Szervező" című gyűjteményében megjelent cikkei. 1821-ben Saint-Simon kiadja „Az ipari rendszerről" című munkáját, amelyben a királyhoz, a parlament tagjaihoz, a földbirtokosokhoz, a kereskedőkhöz, a gyárosokhoz és más „iparosokhoz", „az emberiség barátaihoz" fordul.

A szerző előszavában hangsúlyozza, hogy a jelenlegi társadalom válságának döntő oka a társadalmi rendszer megváltozása. Más szóval, „ennek a válságnak a lényege a feudális és teologikus rendszerről az ipari és tudományos rendszerre való áttérés. Ez elkerül-

hetetlenül folytatódik egészen addig, amíg teljesen le nem zárul az új rendszer létrejötte." A feladat: felhívni a figyelmet a 19. századra háruló nagy társadalmi újjászervezés igazi jellegére; bebizonyítani, hogy ez az újjászervezés rég megérett és nem tűrhet haladékot; világosan és pontosan meg kell mondani, hogy milyen módon mehetne végbe ez a folyamat; egyszóval elősegíteni, amennyire az a filozófiának módjában áll, egy olyan ipari és tudományos rendszer kialakítását, amely egyedül vethet véget a jelenlegi társadalmi nyugtalanságnak.

Saint-Simon megpróbál válaszolni a kérdésre: miért tért le a francia forradalom eredeti pályájáról és mi tartja olyan siralmas állapotban a társadalmat; mi módon lehetne kiutat találni ebből az állapotból, „hogy a rend és a jólét szilárd alapokra helyeződjék"?

Külön hangsúlyozza, művének lényege „a királyi hatalom és az iparosok érdekeinek közelítése, vagy pontosabban, közössé tétele. Mindenben erre törekszem. E két erő összekapcsolása volt az az uralkodó eszme, amely agyamat egész munkám folyamán lefoglalta. Akkor érem el legfontosabb célomat, ha sikerül az iparosok, vagyis a királyi hatalom igazi barátainak figyelmét komolyan erre az alapvető okra összpontosítanom."

A forradalom szerinte még nagyon messzire van céljától, és csak az zárná le, ha létrejönne „egy új politikai rendszer".

„Bevezetése" végén a szerző így ír: „Jelen mű általános konklúziója a királyi hatalom és az iparosok vonatkozásában az, hogy ez a két erő a leginkább érdekelt az egyesülésben, és hogy egyesülésüknek minél gyorsabban és minél teljesebben kellene bekövetkeznie. Ez azonban nem elég. Mind a kormányoknak, mind pedig a népeknek túlságosan gyakran adtak tanácsokat, amelyek bár nagyon helyesek voltak, mindazonáltal nélkülöztek mindenfajta reális jelentőséget, mivel nem voltak elég határozottak és nem utaltak a végrehajtás azonnal alkalmazható eszközeire. Ezért én kötelességemnek tartom, hogy munkámat közvetlen közigazgatási intézkedésekre vonatkozó javaslattal zárjam, hogy megkezdhessük az iparosok és a királyi hatalom közötti szövetség megszervezését,

hozzálathassunk az új politikai rendszer kialakításához és felépítéséhez. Ezeket az intézkedéseket egyfelől könnyen foganatosíthatja a királyi hatalom, mihelyt úgy dönt, hogy elfogadja őket. Másfelől azt bizonyítgatom az iparosoknak, hogy egyszerű és kész eszközeik vannak, amelyek révén azonnal arra ösztönözhetik a királyi hatalmat, hogy ezeket az intézkedéseket elfogadja, abban az esetben, ha a hatalom oly vak volna, hogy nem ismeri fel bennük a tényleges erőt..."

Saint-Simon „Üzenet a királyhoz" című felhívásában hangsúlyozta, hogy azt a morális és politikai zűrzavart, amelybe Franciaország és Nyugat-Európa több más országa belesodródott, csakis egy módon lehet megmagyarázni: a régi társadalmi rendszert lerombolták, az új pedig nem alakult ki. Ezután, a társadalomnak oly sok kárt okozó kudarcukat alaposan elemezve, azt a tanácsot adta a királynak, hogy törölje el a nemességet, hozzon létre egy iparosokból álló választói testületet, továbbá hasznosítsa a tudósok munkáit a társadalom irányításában.

„Üzenet az emberbarátokhoz" című művében, amely „Az ipari rendszerről" című könyvének zárófejezete, Saint-Simon így kiált fel: „Uraim, az önöket hevítő szenvedély kétségkívül isteni eredetű; a keresztények élére állítja önöket, feljogosítja, s egyben kötelezi önöket is arra, hogy igyekezzenek leküzdeni a káros szenvedélyeket, s életre-halálra harcoljanak a népek ellen és a királyok ellen, ha erőt vesznek rajtuk e szenvedélyek.

Elődeik megkezdték az emberi faj társadalommá szervezését, s önöknek kell e szent művet befejezniök. Az első keresztények létrehozták az egyetemes erkölcsöt, amikor kunyhókban és palotákban egyaránt hirdetni kezdték az isteni elvet: »Minden ember tekintse testvérének a másikat, az emberek szeressék és segítsék egymást.« Ez elv alapjára építettek egy tant, de ennek csak spekulatív jelleget tudtak adni; önökre vár tehát az a megtisztelő feladat, hogy a világi hatalmat az isteni alapelvnek megfelelően szervezzék meg. Örök időktől fogva az önök rendeltetése bebizonyítani az uralkodóknak, hogy érdekük és kötelességük is olyan alkotmányt adni alattvalóiknak, amely a legközvetlenebbül a legnagyobb lé-

lekszámú osztály társadalmi létfeltételeinek megjavítására irányul; az önök hivatása arra késztetni az államfőket, hogy politikájukat alávessék a keresztény erkölcs ez alapvető elvének."

„Üzenetének" végén hangsúlyozza, az európaiak csak úgy tudnak véget vetni a politikai válságnak, ha teljességgel kiveszik a politikai hatalmat a teológusok, a nemesek, a katonák és a metafizikusok kezéből.

Saint-Simon nagyobb türelemmel viselte az anyagi bajokat, mint a munkáival szemben megnyilvánuló közönyt; elvégre meg volt győződve arról, hogy mindegyikük egy-egy hatalmas lépést jelent az emberiség boldogulása útján. Írásainak makacs elhallgatása a végsőkig kétségbeejtette. 1823-ban még öngyilkosságot is megkísérelt és csak véletlen szerencse folytán maradt életben.

A 19. század húszas éveinek közepétől azonban ismét felfelé ívelt a pályája. Élete fokozatosan nyugodt mederbe terelődött. Tanítványokra és követőkre lelt. A világ békés átalakítását hirdető tanai, amelyekkel elsősorban királyokhoz és gazdagokhoz, bankárokhoz, iparosokhoz, kereskedőkhöz fordult, magára vonta néhány mecénás figyelmét. Ők segítették művei kiadását, a szerzőnek jólétet, munkalehetőséget biztosítottak. Magánélete is rendeződött.

Saint-Simon továbbra is sokat dolgozott. 1823-ban és 1824-ben megjelent „Az iparosok kiskátéja", 1825-ben az „Irodalmi, filozófiai és ipari nézetek". Ez utóbbi művét a szerző az alábbi mottóval látta el: „Az aranykor, amelyet a vak mondák a múlt ködébe burkoltak, előttünk áll." Végül Saint-Simon hozzákezdett legfőbb művéhez, az „Új kereszténység" című tanulmányhoz. Az új kereszténység a leendő „iparosok társadalmának" vallása lett volna, amely a kereszténységtől csak annak humanista kiindulását vette át.

Ezekben a művekben kristályosodott ki véglegesen Saint-Simon egyetemes tanítása.

Fejtegetéseiben eleve elismeri valamennyi természeti és társadalmi jelenség egyetemes, objektív törvényszerűségét és oksági meghatározottságát. A társadalmi fejlődés szerinte törvényszerű, véle-

ménye szerint a társadalmi élet változásai végső soron az emberi értelem haladásán alapulnak: „Az emberi értelem által napjainkig megtett út tanulmányozása megmutatja nekünk, milyen hasznos lépéseket kell még megtennie az értelemnek az örök harcmezőn és a boldogsághoz vezető úton."

Saint-Simon nemcsak a 18. századi racionalistákat, hanem számos korábbi kommunista tanítás szerzőit is meghaladta, nem is beszélve a kortárs utópista szocialistákról. Nem véletlenül hasonlította Engels Saint-Simont Hegelhez: a francia társadalomtudós a filozófiába bevitte a dialektika elemeit. Joggal vélte, hogy az emberi társadalom állandóan fejlődő egységes szervezet, amelynek tagjait nemcsak meghatározott filozófiai, vallási és erkölcsi elvek egyesítik, hanem a közös munkatevékenység is, amely az ember számára természetes szükségesség és kötelesség. Saint-Simon helyesen ismerte fel, hogy a történelmi fejlődés nem egyenes vonalú, és rámutatott az evolúciós és revolúciós szakaszok váltakozására.

Már gyanítja, hogy a tulajdon a viszályok okozója a társadalomban. A francia forradalmat is úgy vizsgálta, mint a nincstelenek forradalmát a vagyonosok ellen. „...a francia forradalmat úgy felfogni, mint osztályharcot, mégpedig nem csupán nemesség és polgárság, hanem nemesség, polgárság és *vagyontalanok* között, ez 1802-ben felettébb zseniális felfedezés volt" – írta erről Engels.

Saint-Simon joggal jósolta, hogy minden egyes új történelmi időszak, amely az előző időszakhoz képest haladó volt, egy bizonyos idő múlva át fogja adni a helyét a magasabb fejlettségű társadalmi rendnek. Ezért az „Új kereszténység" szerzője a korabeli társadalmat sem tekinti „földi paradicsomnak". Ellenkezőleg, műveiben a lehető legélesebben bírálja a kapitalizmust, fáradhatatlanul leleplezi a francia társadalmat, amelynek szükségszerű létfeltételét alkotja a szegénység és a dolgozó tömegek nélkülözése. „Társadalmunk – írta – fonákjára fordított világ."

Saint-Simon a polgári társadalom bajainak okait kutatva megjegyezte, hogy „a társadalomnak két ellensége van, amelyektől azonos mértékben fél és amelyeket azonos mértékben gyűlöl: az anarchia és a despotizmus". A tőkés társadalomnak ebből az el-

lentmondásából kiutat keresve arra a következtetésre jutott, hogy a forradalom nem érte el célját, nem hozott létre új társadalmat, s ezért Saint-Simon azt hirdette: „Az embereknek arra a társadalomra van szükségük, amely a legelőnyösebb a legnagyobb tömeg számára. Az embereknek... azt a célt kell maguk elé tűzniök, hogy a lehető leggyorsabban és a lehető legteljesebben megjavítsák a legnagyobb lélekszámú és legszegényebb osztály szellemi és anyagi életkörülményeit."

A pénz, a kizsákmányolás és a csalás hatalmán alapuló társadalom helyett könyveiben olyan társadalmi rendszert javasol, amely a „legnagyobb előnyöket biztosítja a legtöbb embernek", amelyben „minden ember dolgozni fog és úgy nézhet önmagára, mint munkásra..."

Ez a társadalom a legrészletesebben legutolsó művéből, „Az új kereszténységből" lép elénk. Ez a mű minden másnál jobban sűríti magába tanításának minden gyöngéjét és erősségét. Saint-Simon, „korának egyetemes elméje", megpróbálta átfogni és alkalmazni a társadalom által felhalmozott ismereteket, azokat a dolgozó ember szolgálatába állítani, egyfajta csodaszerré változtatni a szenvedő emberiség gyógyítására.

Társadalma „ipari" társadalom, „iparosok" társadalma. Nem kívánja eltörölni a magántulajdont, nem szakít a tőkés tulajdonnal, jóllehet alaposan megváltoztatja annak formáját. Éppen ebből fakad az a sajátos és naiv mód, ahogyan Saint-Simon a társadalmat osztályokra bontja. Eszerint vannak paraziták („henyék") és dolgozók (munkások). A parazitákhoz tartoznak a nemesek, az évjáradékosok és a katonák. Őket természetesen nem akarja felvenni ideális társadalmába. Csakhogy dolgozók nemcsak a bérmunkások, hanem a gyárosok, a kereskedők és a bankárok is. Ezt azzal magyarázza, hogy miután mind a vállalkozók, mind a munkások a termelésben dolgoznak, ezért egy és ugyanazon osztályhoz tartoznak és érdekeik is azonosak, a különbség közöttük csak annyi, hogy a tőkések a termelés irányítói, a munkásoknak pedig csak végrehajtó szerep jut.

Ezzel kapcsolatban Engels joggal jegyezte meg, hogy Saint-Si-

mon eszméiben a proletár tendencia mellett bizonyos jelentősége volt még a polgári tendenciának, hogy negatívan viszonyult a politikai harchoz és a forradalomhoz, s csak a gazdagoknak prédikálta, hogy szeretni kell a népet; egy megújított vallásra támaszkodott és az egyházon keresztül szeretett volna befolyást gyakorolni a királyokra és az uralkodókra. Ugyanakkor rámutat, hogy különös együttérzéssel szólt „a legnagyobb lélekszámú és legszegényebb osztály" sorsáról.

Eszerint Saint-Simon társadalmát „iparosok" – munkások, kézművesek és tőkések alkotják. Az utóbbiak azonban nem tölthetik napjaikat henye semmittevésben. A munka mindenki számára kötelező. „A szegény keze továbbra is táplálja a gazdagot, de a gazdag parancsot kap arra, hogy dolgozzon a fejével, és ha az agya nem lesz munkaképes, akkor a kezével köteles dolgozni." Eszerint a jövő társadalmi rendjében a gazdagok a nép szolgái, feladatuk a szervezés. Szerinte az új ipari rendszerben a kollektíva közös érdekeit olyan embereknek kell képviselniök, akik „tehetségesek a tudomány, a művészet és az ipari kombinációk terén", vagyis ez a feladat egyfelől a tudósokra és művészekre, másfelől pedig az iparosokra vár. Saint-Simon úgy tünteti fel a dolgot, mintha a lakosság eme csoportjainak érdekei egybeesnének a dolgozó osztály érdekeivel, s azt állítja, hogy ezek az értelmiségiek „a dolgozók osztályához tartoznak és ugyanakkor annak természetes vezérei is".

Ezeket a „természetes vezéreket" ugyanolyan dolgozóknak tekintette, mint a munkásokat, és szembeállította őket a henye, élősdi elemekkel, a társadalmi termelésben részt nem vevő évjáradékosokkal. Ipari rendszerének legfőbb vonása az volt, hogy hiányoznak belőle a munkát nem végző, élősdi elemek. Az egész tényleges világi hatalom az iparosok tanácsának kezében, az egyházi pedig a Tudományos Akadémia kezében összpontosul.

Ezek a szervezetek végzik a gazdaság tervszerű irányítását. Ezért a leendő társadalmi rendet „társulásnak" nevezte, szemben a polgári individualizmussal és a termelés tőkés anarchiájával.

Nagy figyelmet fordított a termelés megszervezésére és irányítására. Ezt együttesen „a termelés tudományának" nevezte, olyan

tudománynak, amelynek célja, hogy „minden termelési ág szempontjából a lehető legkedvezőbben alakítsa ki a dolgok rendjét". A költségvetés összeállítására az iparosok illetékesek, ezért lehetségessé válik „a társadalom által elvégzendő munkák lehető legvilágosabban és legésszerűbben összehangolt tervének" kialakítása. Ennek a harmóniának eredményeképpen a társadalmi szervezet ki fogja elégíteni „bármely társadalmi osztály józan gondolkodású tagjait", szükségtelenné válnak a lázadások, s ezáltal az ezek elfojtására szolgáló nagy számú hadsereg és rendőrség is. Saint-Simon a gazdaság irányításának „pozitív tudományát" szembeállította a politikai intézmények tökéletesítésére törekvő liberálisok nézeteivel. Ezzel összefüggésben mindjobban odafigyelt „a legszegényebb osztály" helyzetére.

Az emberek tevékenységének végcélja, hirdette élete végén, hogy „javítsák a legnagyobb lélekszámú osztály anyagi és szellemi helyzetét" és létrehozzák „azt a társadalmi szervezeti formát, amely jobban tudná irányítani ezt a tevékenységet".

Más szóval Saint-Simon igen közel jutott a szocializmus eszméjéhez, de szocializmusa utópista volt. Saint-Simon megmaradt idealista álláspontján. Fejtegetései a tervezésről az új ipari rendszer keretei között arra vallottak, hogy nem értette meg: a társadalmi termelés tervszerű megszervezésének lehetősége feltételezi a termelési eszközök köztulajdonba vételét. Márpedig ő éppen ezt a köztulajdont nem akarta bevezetni.

Saint-Simon helyesen látta, hogy a tervezés meggyorsítja a gazdasági fejlődést és növeli a munka termelékenységét. Legnagyobb tévedése mégis az volt, hogy lehetségesnek tartotta az új társadalom békés úton történő létrehozását. Az „új kereszténység" hívei világhódító terveikben csak a meggyőzés eszközéhez folyamodhattak. Saint-Simon nemcsak helytelenítette az erőszakot, hanem ennek a „veszélynek" megelőzése érdekében egyenesen azt javasolta követőinek, hogy aktív igehirdetést folytassanak a vagyonosok között.

Marx és Engels az utópista szocialistákat bírálva rámutattak: „E rendszerek feltalálói látják ugyan az osztályok ellentétét, vala-

mint a szétbomlasztó elemek működését magában az uralkodó társadalomban. De nem látnak a proletariátus részéről semminemű történelmi öntevékenységet, semminemű őt sajátosan jellemző politikai mozgalmat" – tegyük hozzá, ekkor még nem is láthatnak, hisz a proletariátus kialakulása éppen csak megkezdődött.

Az emberiség fejlődésének előmozdítása az utópista szocialisták gondolatvilágában ezért szűkül le propagandára és kísérletekre. Megpróbálnak fölébe emelkedni a proletariátus és a burzsoázia közötti antagonizmusnak, megpróbálják „javítani a társadalom valamennyi tagjának helyzetét". „Tudatában vannak ugyan annak, hogy tervezeteikben főképpen a munkásosztálynak, mint a legszenvedőbb osztálynak érdekeit képviselik. A proletariátus csak ebből a szempontból, csak mint a legszenvedőbb osztály létezik számukra." Az utópista szocialisták írásai azonban „kritikai elemeket is tartalmaznak. Megtámadják a fennálló társadalom összes alapjait. Rendkívül értékes anyaggal járultak tehát hozzá a munkások felvilágosításához."

Saint-Simon egyike azoknak a nagy utópista szocialistáknak, akiknek munkái a tudományos szocializmus elméletének forrásai közé tartoznak. „... a német elméleti szocializmus sohasem felejti el, hogy Saint-Simon, Fourier és Owen vállán áll, három olyan férfiúén, akik minden fantaszta és utópista eszméik ellenére is minden idők legjelentékenyebb elméi közé tartoznak, s zseniálisan előre megsejtettek számtalan olyan dolgot, amelynek helyességét mi most tudományosan bizonyítjuk be..."

A tudományos szocializmus megalapítói nagy figyelmet szenteltek Saint-Simon örökségének, hangsúlyozták társadalomtudományi és közgazdaságtani nézeteinek szocialista céltudatosságát. Marx és Engels „A német ideológia" című művükben külön fejezetet szenteltek Saint-Simonnak; Engels „A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen" című cikkében megjegyzi, hogy Babeuf után Franciaországban „a következő francia társadalmi reformer Saint-Simon gróf volt... A saint-simonisták különcségei és túlzásai hamarosan a francia szellemesség és szatíra célpontjaivá váltak" és a saint-simonisták tanításaikat „egy érthetetlen misz-

ticizmus ködébe burkolták... Gazdasági elveik sem voltak kifogástalanok; kolóniáikban a termék szétosztásakor az egyes tagnak járó részt először az általa végzett munka mennyisége, másodszor az általa mutatott tehetség nagysága szabályozta."

Az „Anti-Dühringben" Engels a legnagyobb tisztelettel beszélt Saint-Simonról: „1816-ban a politikát a termelés tudományának jelenti ki és azt jósolja, hogy a politika teljesen felolvad majd a gazdaságban. Ha ebben az a felismerés, hogy a gazdasági helyzet a politikai berendezések bázisa, még csak csírájában mutatkozik is, mégis itt már világosan ki van mondva az emberek feletti politikai uralom átváltozása dolgok igazgatásává és termelési folyamatok irányításává, tehát az állam eltörlése..."

Lenin a francia utópista szocializmust a marxizmus egyik elméleti forrásaként tartotta számon, de kifejtette történeti gyengeségét: „Bírálta, elítélte, átkozta a tőkés társadalmat, álmodozott megsemmisüléséről, ábrándokat szőtt egy jobb rendszerről, igyekezett meggyőzni a gazdagokat a kizsákmányolás erkölcstelenségéről.

Ám az utópikus szocializmus képtelen volt megmutatni az igazi kivezető utat. Nem tudta sem a tőkés bérrabszolgaság lényegét megmagyarázni, sem a kapitalizmus fejlődéstörvényeit feltárni, sem azt a *társadalmi erőt* megtalálni, amely képes arra, hogy egy új társadalom alkotójává váljon."

A Párizsi Kommün barikádjain

EDOUARD VAILLANT

(1840–1915)

1913-ban, amikor Vaillant a francia elnökválasztásokon jelöltként lépett fel, Lenin így írt: „A Vaillant-ra leadott szavazatokkal a Kommün emlékének áldoztak. Vaillant a Kommün élő emlékezete. Aki csak egyszer is láthatta, hogyan fogadják a párizsi munkások a szónoki emelvényen megjelenő galambősz Vaillant-t, megérti ezt.

S ugyanabban a Versailles-ban, ahol a burzsoá Franciaország 1871-ben eladta a hazát Bismarcknak, hogy letörje a proletariátus felkelését, ugyanabban a teremben, amelyben 42 évvel ezelőtt a királyra áhítozó feketeszázas francia földbirtokosok állati üvöltése hallatszott, a munkásosztály képviselői egy régi kommünárra adták szavazatukat."

Edouard Florimont-Marie Vaillant 1840. január 29-én született Chere megye Viersenne községében. Apja nem sokat törődött a fiával. Anyja annál jobban szerette, még a száműzetésbe is követte őt. Vallásos asszony volt, gyermekének azért adta többek között a Marie nevet is, hogy ezzel eszközölje ki számára az istenanya pártfogását.

Nem sokkal Vaillant születése után a szülők Párizsba költöztek. A nyolcéves fiút beadták a Szent Borbála kollégiumba, amely szigorú belső rendjéről volt híres. Vaillant-nak sok baja volt nevelőivel, fegyelemsértésért gyakran zárták karcerbe. 1857 szeptemberében leérettségizett és beiratkozott a Tudományos és Művészeti Főiskolára. Ekkoriban leginkább a matematikához vonzódott. 1862-ben mérnöki diplomát kapott.

Ezután négy évig előadásokat hallgatott a Sorbonne-on, orvostudományt tanult, a Természettudományi Múzeumban és különböző vegyi laboratóriumokban dolgozott.

Vaillant politikai pályája akkor kezdődik, amikor elmélyült a második császárság válsága, erősödött a nagy- és kispolgárság elégedetlensége III. Napóleonnal szemben és aktivizálódott a munkásmozgalom. Különösen fontos mérföldkő volt szocialista világnézetének fejlődésében 1866-os németországi és ausztriai utazása, amikor megismerkedett a német munkásmozgalommal és szemé-

lyes ismeretséget kötött a bécsi munkásmozgalom vezéreivel. Vaillant ekkoriban olvasott először könyveket a tudományos szocializmusról, és komolyan kezdett foglalkozni a közgazdaságtudománnyal is. Feltehető, hogy Heidelbergben ismerkedett meg Frankel Leóval, a kommün egyik későbbi vezetőjével. Levelezésben állt Ludwig Feuerbachhal, majd Genfben belépett az Internacionálé német szekciójába. A szervezet tagsági könyvét Johann-Philipp Becker, Marx és Engels barátja és harcostársa nyújtotta át neki.

Vaillant Blanqui híve lesz. Becsüli bölcsességét, „világos, pontos, gyors és tudással felvértezett" – írja róla. Ámulatba ejti Blanqui megvetése „mindazzal szemben, ami csak frázis és szónoklat, mindazzal szemben, ami nem változik tetté". Vaillant szemében Blanqui volt a forradalmár mintaképe.

Marx és Engels nagyra becsülte Blanquit, a kapitalista társadalom esküdt ellenségét. Ugyanakkor élesen bírálták összeesküvő taktikáját és azt, hogy nem értette meg: a felkelés csak abban az esetben vezethet sikerre, ha a dolgozók viszik véghez egy forradalmi párt vezetésével. Lenin szavaival: „A blanquizmus olyan elmélet, amely tagadja az osztályharcot. A blanquizmus nem a proletariátus osztályharcától, hanem egy elenyésző értelmiségi kisebbség összeesküvésétől várja, hogy kiszabadítsa az emberiséget a bérrabszolgaságból."

Az 1870-es francia–porosz háború már Párizsban érte. A francia hadsereg sedani kapitulációjának híre szeptember 3-án jutott el Párizsba. Spontán módon munkástüntetésre került sor. A munkások a Bourbon-palota és a Louvre felé vonultak „Le a császársággal! Éljen a köztársaság!" jelszavakat kiáltva. A blanquisták ezen a napon felkelésre szólították a munkásokat, „amelyet mindenáron forradalommá kell változtatni".

A baloldali parlamenti ellenzék képviselői, hogy kifogják a szelet a tömegmozgalom vitorláiból, követelték III. Napóleon lemondását és a Törvényhozó Testület megalakítását. A burzsoá képviselők azonban még azután is ingadoztak, hogy megkapták III. Napóleon vereségének hírét. A néptömegek nyomására azonban

most kikiáltották a köztársaságot, élén a nemzeti védelem kormányával.

A felkelők első soraiban küzdött Vaillant is. Az ő javaslatára azonnal táviratot küldtek Marxnak a párizsi forradalomról és a császárság bukásáról.

Marx gúnyosan írt arról, hogy „a nemzeti kötelességnek és az osztályérdeknek ebben az összeütközésében a nemzeti védelem kormánya egy pillanatig sem tétovázott – a nemzeti árulás kormányává változott".

1870. szeptember 19-én a német csapatok ostrom alá vették Párizst. Vaillant-t a párizsi nemzeti gárda tüzérségéhez osztották be; minden valószínűség szerint a 88. zászlóalj kapitánya volt. A fővárost egy 34 kilométer hosszúságú erődfal védte, amely körül 15 méteres árok húzódott. Jelentős, de rosszul felfegyverzett erőket összpontosítottak itt. A francia kormány és Bismarck eközben tárgyalásokat folytatott a fegyverszünetről. A németek ügyesen kihasználták a francia burzsoázia páni félelmét saját népétől, és azzal fenyegetőztek, „ha Párizst nem foglalják el néhány napon belül, akkor a kormányt megdönti a csőcselék". Amikor híre ment ezeknek a titkos tárgyalásoknak, Párizs népe felháborodottan tiltakozott; a kormány végül kénytelen volt elvetni Bismarck feltételeit és ünnepélyesen bejelenteni, hogy „a végsőkig ellen fog állni".

A párizsi munkások azonban nem bíztak a kormányban, és az Internacionálé tagjainak kezdeményezésére a főváros húsz kerületében „éberségi bizottságokat" alakítottak. Minden kerületi bizottság négy-négy delegátust küldött a húsz kerület Központi Bizottságába. A delegátusok között volt Vaillant is, aki ezenkívül tagja volt a Nemzeti Gárda Központi Bizottságának.

A húsz kerület Központi Bizottsága szeptember 13-án és 14-én közzétette programkiáltványát, amely intézkedéseket sürgetett a közbiztonság megerősítésére, az élelmezési és lakásválság leküzdésére, Párizs védelmére stb.

Szeptember végén Párizsban meglehetősen bonyolult a helyzet: a kormány Párizs elfoglalásának veszélye dacára sem akarta, hogy a Nemzeti Gárda részt vegyen a város védelmében, „A reakciósok

jobban félnek a forradalomtól, mint Vilmostól és Bismarcktól – írta Blanqui. – A külvárosok negyedmillió gárdistájából könnyen válhat forradalmi hadsereg. Ezért nem akarják, hogy egyáltalán hadsereggé váljanak."

Párizs egyre közelebb kerül a polgárháborúhoz. Október 8-án a húsz kerület Központi Bizottsága úgy határozott, hogy tüntetést szerveznek, amelyen követelik a községtanácsi („kommün-") választások megtartását. A kormány fogadta a tüntetők küldöttségét, de elutasította követeléseiket.

A zavargásoktól megrémült miniszterek titokban Párizs feladására készülődtek. Október 30-án úgy határoztak, hogy felújítják a tárgyalásokat a németekkel. Válaszul erre a lépésre október 31-én Párizsban kitört a felkelés. A városháza előtt sok ezer ember gyűlt össze, és követelték a Kommün kikiáltását.

A felkelést leverték. A forradalmárok ettől kezdve nagyobb figyelmet szenteltek szervezési kérdéseknek. A legnagyobb titokban létrehozták a „huszonkettes bizottságot", majd az „ötös bizottságot". Ez utóbbinak tagja lett a blanquista Charles Ferré, Sapia, Tridon és Vaillant is, akinek az október 31-i események után sikerült megszöknie a letartóztatás elől. A szervezetek rendszeres időközökben tanácskoztak, és sikerült kapcsolatba lépniük a Nemzeti Gárda néhány munkászászlóaljával is, amelyek megígérték, hogy a forradalmi felkelés pillanatában segítséget nyújtanak. Az „ötös bizottságnak" egyebek között megígérték, hogy a szükséges pillanatban az ágyúkat a városháza ellen fogják fordítani.

Vaillant Tridonnal, Vallés-val együtt a húsz kerület Központi Bizottságának megbízásából megírja a híres „Vörös Falragaszokat". Az első ezekkel a szavakkal végződött: „Helyet a népnek! Helyet a Kommünnek!"

A felhívás azzal vádolta a kormányt, hogy nem tett eleget a védelem megszervezésével kapcsolatos feladatoknak és Párizst a szakadék szélére sodorta. „Nem tudták megérteni, hogy egy ostromlott városban mindenkinek, aki a haza megmentéséért harcol, egyforma joga van ellátást kapni..."

A felhívás a megteendő intézkedéseket is felsorolta: „Általános

élelmiszer-adagolást! Ingyenes élelemjuttatást! Tömegharcot!" Bár a „Vörös Falragasz" nem szólított fel közvetlenül fegyveres felkelésre, nyíltan kormányellenes volt.

A kormány a „Vörös Falragaszra" letartóztatásokkal, megtorlásokkal reagált. 1871. január 22-én Párizsban újabb felkelés robbant ki, de ezt is kegyetlenül leverték. Január 28-án Franciaország aláírta a kapitulációt és február 17-én megalakult az új kormány Thiers vezetésével.

A Thiers-kormány sokkal jobban rettegett saját népétől, mint az idegen hódítóktól. Amikor választania kellett hazafias kötelessége és osztályérdekei között, ingadozás nélkül osztályérdekeit választotta: Thiers március 17-ről 18-ra virradó éjszaka megerősített rendőrosztagokat és néhány gyalogezredet küldött a Montmartrera, hogy erővel vegye el a Nemzeti Gárdától az ágyúkat.

Ez a terv azonban meghiúsult. Március 18-án kitört a régen érlelődő felkelés. Thiers és miniszterei Versailles-ba menekültek. Az Ideiglenes Kormányt a Nemzeti Gárda Központi Bizottsága alakította meg. Egy hét múlva páratlan lelkesedés közepette került sor a választásokra, március 28-án pedig a Párizsi Kommün ünnepélyes kikiáltására. Vaillant-t a Kommün kikiáltása után delegátussá választották a belügyminisztériumba. Ezzel kapcsolatban egy osztrák szociáldemokrata lap így írt: „Nagy elégtétellel láttuk, hogy a belügyminisztériumi meghatalmazottak között van személyes barátunk, Edouard Vaillant is. Az ilyen emberek szavatolják ügyünk sikerét Franciaországban."

Vaillant-nak rengeteg dolga volt. A nappal egészen kicsire zsugorodott össze, a munka éjszaka is folytatódott. Reggel a Közoktatási Bizottságban az új dekrétumról tárgyalt, később Párizs védőinek kifakult egyenruhái között villant fel a Kommün delegátusának vörös sálja, este a Végrehajtó Bizottság ülésén vett részt, éjszaka pedig szenvedélyes beszédet tartott a Községházán, mintha nem is egy izgalmakkal és nehézségekkel teli fárasztó nap állna mögötte.

Vaillant tisztában volt azzal, milyen akadályokat gördít a burzsoázia azok elé a népből kikerült fiatal emberek elé, akik képzett-

séget próbálnak szerezni. Ezért javasolta a Kommünben az általános, ingyenes és kötelező világi oktatás bevezetését. Ez igazi forradalmat jelentett volna a közoktatásban és a közművelődésben. Nem Vaillant bűne, hogy sok minden, amit a Kommün ezen a téren elhatározott, végül papíron maradt; túl kevés időt hagyott a történelem a párizsi kommünároknak.

Vaillant nem félt a tömegektől. Április 23-án kiadott egy körlevelet és ebben felhívta mindazokat, „akik foglalkoztak az általános és szakmai oktatás kérdéseivel", hogy közöljék a bizottsággal véleményüket és terveiket. Hat emberből álló különbizottságot hoz létre az oktatás megszervezésére. Május 13-án Vaillant megbízást adott a Kommün tagjainak és a kerületek küldötteinek az elemi iskolák ellenőrzésére, s arra, hogy távolítsák el az iskolákból a vallási jelképeket.

A Vaillant vezette bizottság művészeti kérdésekkel is foglalkozott. Május 19-én a Kommün ülésén javasolta, hogy a színházakat helyezzék a közoktatási delegáció irányítása alá és adják át maguknak a színházi dolgozóknak a kezébe. A Kommün, miután megvitatta Vaillant javaslatát, elismerte a művészet állami ellenőrzésének szükségességét.

A Párizsban foganatosított intézkedések kommunista jellegéhez semmi kétség nem fért. S ezt tudták az ellene felvonult reakciós erők is.

A helyzet úgy alakult, hogy a Kommünnek szüksége lett volna egy olyan rendkívüli szervre, amelynek kezében összpontosult volna a hatalom teljessége. De sokan, félve a „diktátori" teljhatalomtól és a bizottságok önállóságának esetleges megnyirbálásától, ellene szavaztak. Vaillant nem helyeselte az elnevezést – „Közjóléti Bizottság" –, de elfogadta a dekrétumot és azt a reményét fejezte ki, hogy ez a szerv a Kommün mechanizmusát kiegészíti azzal a „fogaskerékkel", amely eddig hiányzott, végrehajtja „a hatalom szükséges szétválasztását" és biztosítja a bizottságok működésének „hatékonyabb ellenőrzését".

„A Kommünnek – bizonyította Vaillant – csak ama bizottságok egyesülésének kell lennie, amelyek megvitatják az egyes bizottsá-

gok által beterjesztett határozati javaslatokat és beszámolókat, meghallgatják Végrehajtó Bizottságuk jelentését és ítéletet alkotnak arról, hogy vajon eleget tesz-e a bizottság a kötelességének, hasznos ösztönzője-e a vezetésnek és van-e benne elég energia és tehetség, amelyet a Kommün javára fordíthat."

Május 14-én a „kisebbségi csoport" tiltakozó nyilatkozatot fogadott el a „többség" akciói ellen. Ebben hangsúlyozták, hogy „a Kommün lemondott hatalmáról és átadta azt egy diktatúrának, amelyet »Közjóléti Bizottságnak« nevez". Vaillant ekkor szenvedélyes felhívást intézett a Kommün tagjaihoz, hogy fogjanak össze a forradalom megmentéséért. „Nincs szükség több belső viszályra. A nyilatkozat súlyos csapást mért a Kommünre, mivel nyilvánosan vetett fel olyan kérdéseket, amelyeket titkosan kellett volna megvitatni. Ha azonban ezek a tagok elhatárolják magukat a nyilatkozatuktól és visszatérnek ide, nem szabad állandóan szemükre vetni a nyilatkozatot, mivel ezzel csak arra ösztönöznénk őket, hogy makacsul kitartsanak hibájuk mellett... Most már csak egy dolog van hátra: a kisebbség tépje szét a programját, a többség pedig szóljon hozzá imigyen: egyesítsük erőinket a közös ügy érdekében, legyetek velünk; ha ugyanis ellenünk lesztek, szétzúzunk benneteket."

A Bizottság azonban már nem tudta megmenteni a helyzetet. A Kommün, amely el volt vágva a vidéktől és egyedül maradt az egyesült ellenforradalommal szemben, lassan elvérzett. Május 27-én reggel került sor a bekerített kommünárok utolsó csatájára a versailles-iak hússzoros túlerejével szemben. A kommünárok ellenállásának központja a 20. kerületi városháza volt. „A városháza tele volt hírekre váró emberekkel – emlékezett vissza később a jelenlevő Vaillant. – Ezek a harcosok, akiket a vereség kergetett be a városházára, még mindig tele voltak lelkesedéssel a Kommün iránt, egyetlenegy szót sem ejtettek, amely gyengeségről vagy szakadásról tanúskodott volna." Délután itt került sor a Kommün utolsó ülésére, ahol „úgy döntöttek, hogy megpróbálnak összeszedni minden fellelhető harcost az utolsó rohamra... A gyüleke-

zőhely a Place des Fêtes volt. Már esteledett. Eleredt az eső, s így a próbálkozás nem sikerült."

A kommünárok az utolsó leheletükig védték Párizst, de az erők egyenlőtlenek voltak.

A Párizsi Kommün történelmi jelentősége óriási. Bátor kísérlet volt ez arra, hogy szétzúzzák a régi burzsoá államgépezetet, amely a dolgozók kizsákmányolását szolgálta, és létrehozzanak egy olyan új államot, amely a népet szolgálja. A Kommün lefegyverezte a régi hadsereget és a felfegyverzett néppel helyettesítette azt. A függő polgári hivatalnoki kar bürokráciája helyébe bevezette a tisztviselők választhatóságát és leválthatóságát, a hivatalnokok felelősségét. Az egyházat különválasztotta az államtól. A nép soha azelőtt nem ismert demokratikus és szabadságjogokhoz jutott, és megtették az első intézkedéseket a dolgozó tömegek munkájának és életének megkönnyítésére.

A Kommün a nemzetközi politikában is demokratikus elveket vallott, amelyek megfeleltek a francia nép nemzeti és nemzetközi érdekeinek. A Nemzeti Gárda Központi Bizottsága már a felkelést követő napon bejelentette, hogy tiszteletben fogja tartani a Németországgal megkötött előzetes béke feltételeit, hogy „ezen a módon biztosítsa a köztársasági Franciaország megmentését és az általános béke ügyét".

A marxizmus–leninizmus a Kommün tapasztalatait elismerve levonta a tanulságokat gyengeségéből, hibáiból is, amelyeket főleg a korabeli munkásmozgalom fejletlensége magyaráz. A Kommün egyik legnagyobb hiányossága az volt, hogy a proletariátus nem rendelkezett politikai párttal. „Ha lett volna politikai munkásszervezetünk – mondotta a kommünár Charles Longuet –, akkor a Kommün vissza tudta volna verni a támadást és egyaránt megerősödött volna Párizsban és Berlinben. A Kommün a szervezet hiányán bukott meg."

Engels a „Polgárháború Franciaországban" című mű harmadik, jubileumi kiadásához írott előszavában, 1891-ben hangsúlyozta:

„A Kommün tagjai két részre oszlottak, egy többségre, a blan-

quistákra, akik a nemzeti gárda központi bizottságában is túlsúlyban voltak, és egy kisebbségre: a Nemzeti Munkásszövetség tagjaira, akik túlnyomóan a proudhoni szocialista iskolához tartoztak. A blanquisták akkoriban zömükben csak forradalmi, proletár ösztönből voltak szocialisták; csak kevesen jutottak el nagyobb elvi tisztánlátáshoz Vaillant segítségével, aki ismerte a német tudományos szocializmust. Így válik érthetővé, hogy gazdasági vonatkozásban sok mindent elmulasztottak, amit mai szemléletünk szerint a Kommünnek meg kellett volna tennie. Mindenesetre a legnehezebben érthető az a szent tekintélytisztelet, amellyel a Francia Bank kapui előtt megálltak. Ez súlyos politikai hiba is volt. A Bank a Kommün kezében – ez többet ért volna, mint tízezer túsz. Emiatt az egész francia burzsoázia nyomást gyakorolt volna a versailles-i kormányra a Kommünnel való béke érdekében. De még csodálatosabb, hogy mégis milyen sok helyes lépést tett a blanquistákból és a proudhonistákból álló Kommün."

Vaillant a kommünárok veresége után az utolsó pillanatban elrejtőzött egy házban, ahonnan másnap megbízhatóbb rejtekhelyre távozhatott. Csak június végén jutott azonban olyan útlevélhez, amellyel egy barátja segítsége révén átjutott a spanyol határon, majd Portugálián keresztül Angliába menekült. 1872-ben Vaillant-t távollétében halálra ítélték.

Londonban ismét politikai tevékenységbe fogott. 1871-ben megválasztották az I. Internacionálé Főtanácsának tagjává, szembeszállt Bakunyinnal és híveivel, delegátusként részt vett az I. Internacionálé londoni (1871) és hágai (1872) kongresszusán, és vezető szerepet játszott a londoni blanquista emigránsok körében.

Vaillant tagja volt az „Emigránsklubnak" és a „Forradalmi Kommün" nevű szervezetnek, amelyeket a Londonban élő blanquisták hoztak létre. A klub tagjai Franciaországba visszatérve megalapították a Forradalmi Központi Bizottságot, amely a blanquista párt központja lett.

Az 1880-as amnesztia után Vaillant visszatért hazájába. Először Chere megyében lakott, és ott megalapított egy szocialista szervezetet. Chere megye Franciaország egyik ipari központja volt. Ab-

ban, hogy a szocializmusnak itt sikerült mély gyökeret vernie, nem kis érdeme volt Vaillant-nak.

1880-ban számos tüntetésen és gyűlésen vett részt, majd jelöltként fellépett az 1881-es községtanácsi választásokon. Rövidesen azonban visszatért Párizsba, és ott bekapcsolódott a szocialistákkal szövetkező Forradalmi Központi Bizottság munkájába. Blanqui halála után, 1881-ben ő lett a blanquisták vezetője.

A nyolcvanas évek közepétől Franciaországban ismét felélénkült a forradalmi mozgalom. Különösen aktívvá vált az a szocialista csoport, amelyet Jules Guesde vezetett. A szocialista mozgalom azonban továbbra is szétforgácsolt maradt. Guesde munkáspártján kívül számos különböző csoport és irányzat működött. Az egyesítés szükségességével Vaillant is tisztában volt. A blanquista Vaillant egy kongresszus emelvényéről hirdette: „A Francia Munkáspárt szövetségesünk volt és marad, és mi kitartunk szövetségesünk mellett, akármi történjék is."

Vaillant-t 1881 májusában megválasztották Viersenne és Párizs Père-Lachaise negyedének községtanácsi tagjává. Mint városi tanácsnok élesen elítéli az 1881-es tuniszi gyarmati expedíciót és erőteljes kampányt indít Jules Ferry kormánya ellen, amely azt megszervezte. Erről a kérdésről beszél Vaillant Párizsban is és szülővárosában, Viersenne-ban is. „Éljen a Kommün!" kiáltások közepette kijelenti, hogy sohasem volt még olyan szélhámos parlament, mint a május 16-i.

A nyolcvanas években Vaillant egyike a *L'homme libre* és a *Cri du peuple* szocialista újságok szerkesztőinek. Élesen tiltakozik a Panama Csatorna Társaság és a vele kapcsolatban álló hivatalos francia személyek korrupciója ellen. A Társaság bukása ezernyi kisrészvényest tett tönkre és tömeges csődöket idézett elő. Vaillant így írt erről: „A szégyenletes panamai botrány csak egyik epizódja a nemzeti tulajdon kapitalista kifosztásának."

A proletariátus érdekeinek következetes védelme megnyerte a választók bizalmát. 1893-ban a képviselőház tagja lett, s aktív küzdelmet folytatott Millerand ellen, aki a francia szocialista mozgalom opportunista áramlatát vezette s aki 1899-ben belépett Wal-

deck-Rousseau kormányába és ott együttműködött Galliffet tábornokkal, a Párizsi Kommün hóhérával. Miután Millerand-t 1904-ben kizárták a szocialista pártból, más volt szocialistákkal együtt megalakította a „független szocialisták pártját", és 1909–1915 között különböző miniszteri tisztségeket töltött be. Millerand a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után a Szovjet-Oroszország elleni intervenció egyik szervezője lett.

Vaillant több törvénytervezetet nyújtott be a munkások élet- és munkakörülményeinek javítására, a javaslatoknak egy részét végső soron elfogadták. Legfőbb pontjaik az alábbiak voltak: nyolcórás munkanap, a heti munkaidő 48 órára csökkentése, a gyermekmunka betiltása, a nők és fiatalkorúak munkaidejének csökkentése, egészségre káros termelési ágak betiltása, egészségügyi, munkavédelmi szabályok bevezetése, biztosító pénztárak felállítása balesetek, öregség, munkára való alkalmatlanság és betegség esetére, a műhelyekre felügyelő munkásbizottságok engedélyezése, nemzetközi statisztikai és törvénytervezet-előkészítő iroda létesítése.

Vaillant, hogy enyhítsen a munkanélküliek nehéz sorsán, kampányt folytatott segélypénztárak létesítéséért, a munkakörülmények szabályozásáért, a minimális munkabér megállapításáért. Vaillant-nak és híveinek köszönhetően a párizsi városi tanács 10 000 frankot áldozott a desville-i sztrájkoló ércbányászoknak. Vaillant azt követelte a tanácstól, hogy tegyen javaslatot a kormánynak: vegye ki a bányát a részvényesek kezéből, és adja át a munkásszervezeteknek. Hasonló javaslatokat tett valamennyi bányára, vasútra és csatornára vonatkozólag.

Egyik legkésőbbi tervezetében az állandó hadsereg feloszlatását és népi milíciával való felváltását szorgalmazta. Úgy vélte, erre a szolgálatra már a gyermekeket is fel lehetne készíteni iskolai tornával és katonai gyakorlatokkal. Később javasolta, hogy az iskolákban évi néhány százezer frank városi támogatással vezessék be a közétkeztetést. Ily módon a szegény szülők gyermekei ingyen étkezhetnének, a jobb módúak pedig alacsony áron juthatnának iskolai ebédhez.

A városi tanácsban végzett tevékenysége tudatos és következetes harc volt a dolgozó tömegek érdekeiért. Mint képviselő gyakran találkozott választóival. Emellett arra is jutott ideje, hogy komolyan foglalkozzék szociológiai kérdésekkel és nyomon kövesse más országok munkásmozgalmának fejlődését.

„Válság és munkanélküliség" című művében így írt: „... a válságok elkerülhetetlenek – ez a kapitalista túltermelés következménye. Az ipar és a földművelés mostani helyzetében a fellendülés és áremelkedés időszakaiban mindenki nagyobb intenzitással dolgozik; a piac határai teljességgel ismeretlenek, a nemzeti és a szomszédos piacok határai eltérnek egymástól, a világpiac határai pedig teljességgel ködbe vesznek. A termelést egyetlen meggondolás irányítja: a konkurrens szétzúzása. Spekulációhoz kell folyamodni, tőkét és erőt kell koncentrálni. Másképp nehéz volna helytállni. A válságok mind nagyobb és nagyobb méreteket öltenek. Formáik a tőkés koncentráció fejlettségétől függően változnak, de a munkanélküliség és a nyomor változatlan kísérőik." Vaillant ebben a brosúrában felveti, hogy szabályozni kellene a termelést és segítséget kellene nyújtani a munkanélkülieknek. Vaillant azonban nem volt marxista, és ezért nem javasolhatott határozott intézkedést a válságok felszámolására, s nem követelte a tőkés termelési mód megszüntetését. Javaslatai munkavédelmi törvények elfogadására, a munka állami szabályozására szorítkoztak.

Vaillant-nak nem kevés érdeme volt a századforduló francia szocialista mozgalmának megerősítésében. Aktívan készítette elő a talajt a guesdisták és más francia szocialista irányzatok egyesítéséhez. Ez a munka végül meghozta a maga gyümölcseit. 1901-ben megalakult Franciaország Szocialista Pártja. A guesdisták országos tanácsának és Vaillant Forradalmi Központi Bizottságának összeolvadásából jött létre az új párt Országos Tanácsa. A párt nagy figyelmet szentelt a sajtó fejlesztésének, a szocialista eszmék propagálásának. Vaillant hívei az új pártba bevitték az egyház és a hadsereg ellen irányuló harcos szellemet, a munkástömegekhez való közeledés képességét, a köztársasági intézmények hatékony felhasználásának tapasztalatait.

1902-ben számos szocialista szervezet létrehozta a Francia Szocialista Pártot. A tours-i kongresszuson Jaurès javaslatára elfogadott szabályzat kimondta, hogy a szocializmus „Az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának" szükséges kiegészítése. Ez a párt Franciaország Szocialista Pártjától eltérően nyíltan reformista volt, és ebből nem is csinált titkot.

A számos szétforgácsolt szocialista szervezet és irányzat két pártba történt koncentrálódása komoly lépés volt a forradalmi mozgalom összefogása felé, és előmozdította az egységfront létrejöttét számos időszerű kérdésben.

Tevékenyen harcolt a dolgozók érdekeiért a forradalmi szocialista képviselők csoportja, mindenekelőtt Vaillant és hívei, akik ezen a téren már hasznos tapasztalatokat szereztek. Franciaország Szocialista Pártjának szabályzata kimondta, hogy a parlamenti képviselőknek törekedniük kell „bármely reform kierőszakolására, amely javíthatja a munkásosztály életkörülményeit".

A politikai életben sok olyan kérdés merült fel, amelyekben Franciaország Szocialista Pártjának és a Francia Szocialista Pártnak a nézetei közel álltak egymáshoz. Egyre több pártaktivista jutott arra a következtetésre, hogy a szocialisták közötti nézeteltérések csak kárt okozhatnak. A franciaországi helyzet mind nyilvánvalóbbá tette, hogy valamennyi baloldali erőnek össze kell fognia a tőke elleni harcra.

Komoly lökést adott az egyesüléshez a II. Internacionálé amszterdami kongresszusának (1904) határozata a szocialista mozgalom egységéről. Ez megtisztította az utat az egyesülés előtt: Franciaország két „ellenségeskedő" szocialista pártja, ugyanazon nemzetközi párt szekciói lévén, kötelesek voltak alávetni magukat az Internacionálé határozatainak.

Néhány nappal a kongresszus után Franciaország Szocialista Pártjának Végrehajtó Bizottsága kijelentette, hogy a párt „kész azonnal eleget tenni kötelességének" és haladéktalanul megvalósítani „a szocialista egységet a nemzetközi kongresszus által megszabott elvek alapján". 1904 végén létrehozták a közös egyesítő bizottságot, amely kidolgozta az egység Chartáját. Jaurès pártja egy

sor elvi kérdésben Guesde, Vaillant és mások álláspontját fogadta el. 1905 áprilisában került sor az egyesítő kongresszusra, amely létrehozta a Francia Szocialista Pártot.

Vaillant egyik aktív vezetője lett az új pártnak, bár egy sor kérdésben opportunista álláspontot képviselt. Guesde-del és Jaurèssel együtt részt vett a Nemzetközi Szocialista Iroda munkájában is.

1905–1907-ben Vaillant Jaurèshez hasonlóan üdvözölte az orosz proletárok fellépését. Ugyanakkor Vaillant elszántan harcolt Franciaország uralkodó köreinek gyarmati politikája és a háborús fenyegetés, a militarizmus ellen.

„Az állandó hadsereg és a katonai bíróságok kiküszöbölése" című brosúrájában ezt írja: „...ahogyan egyre fenyegetőbbekké válnak a munkásmozgalom villámai és egyre inkább feltárja lényegét az állam rendőri és katonai ereje – mind világosabbá válik, hogy a militarizmus a tőkések előjogainak védelmén őrködik. Mindaddig, amíg fennáll a kapitalista rend a maga gazdasági és politikai konfliktusaival, amelyek együtt nőnek a gazdasági koncentrációval és a gyarmati politika kiszélesedésével, addig nem szűnnek meg a háborúk sem."

1914-től Vaillant mégis szociálsoviniszta álláspontra helyezkedett, és arra szólította fel a szocialistákat, hogy „Franciaországért, a köztársaságért, az emberiségért" a végsőkig teljesítsék katonai kötelességüket. Vaillant azonban hibái ellenére haláláig aktív harcot folytatott a tőkés kizsákmányolás ellen, a dolgozó tömegek érdekeiért, rengeteg reformot és intézkedést javasolt a munkások sorsának könnyítésére.

1915. december 18-án, 75 éves korában halt meg. Neve örökre összefonódott a francia forradalmi mozgalommal. „A Francia Kommunista Párt – írta Maurice Thorez – a legjobbat örökölte Vaillant-tól és Jaurèstől – hitüket a munkásosztály jövőjében."

A társadalombölcselet sarkigazsága

CHARLES FOURIER

(1772–1837)

Charles Fourier 1772. április 7-én született, kereskedő fiaként. Amikor betöltötte tizedik életévét, Besançonba küldték az ottani jezsuita kollégiumba. A legjobb tanulók közé tartozott, az évfolyamot rendszerint kitüntetéssel végezte. A fiatal fiút különösen a földrajz érdekelte, gazdag képzelete ilyenkor idegen országokba röpítette. Zsebpénzéből atlaszokat és térképeket vásárolt.

A kollégium elvégeztével Fourier, édesanyja akarata ellenére, aki kereskedőt akart faragni fiából, műszaki iskolába szeretett volna kerülni. Ez a terve azonban meghiúsult. A feudális Franciaország a harmadik rend fiát kitanította a társadalmi igazságtalanságra – az iskolába csak nemesi származású gyerekeket vettek fel.

Charles kénytelen volt előbb Rouenben, majd Lyonban egy kereskedésben dolgozni. „Igába hajtottam a fejemet... legszebb éveimet hazugságban töltöttem, azt hallottam mindenfelől... mint végzetszerű jóslatot: Túlságosan is becsületes ez a fiú!" – írta később keserűen.

Fourier nem sokkal később az apai örökségből önállósította magát, Lyonban gyarmatáru-kereskedést nyitott.

A 18. század végén Lyon Párizs után a legnagyobb kereskedő- és ipari város volt. Az 1789-es forradalom érzékenyen érintette a valaha virágzó város életét. A kereskedelem hanyatlása, a spekuláció ellen hozott szigorú „maximum"-törvények, a kamat nélküli kényszerhitelek, amelyekre a gazdag kereskedőket kötelezték – mindez a Konvent ellen hangolta a vagyonos rétegeket. 1793. május 29-én a lyoni girondisták lázadást robbantottak ki. A jakobinusok uralmát megdöntötték, a községtanács vezetőjét kivégezték. A fiatal kereskedőt is mozgósították a lázadók hadseregébe.

A Konvent a lyoni ellenforradalom leverésére legnevesebb tagjait küldte ki. A lázadók nem tudtak sokáig ellenállni, a város kapitulált. Fourier-t letartóztatták, de sikerült elkerülnie a büntetést, és úgy döntött, hogy hazamegy Besançonba.

Itt újra letartóztatták, kiszabadulása után pedig behívták katonai szolgálatra; a forradalmi Franciaország hűséges, becsületes és bátor védője lett. 1796-ban egészségi állapota miatt felmentették a katonai szolgálat alól, és ekkor újra kezdte „a hazugság és a kép-

mutatás mesterségét", a kereskedést. Saját bőrén tapasztalta most, hogy a filozófusok és közgazdászok által dicsőített polgári rend kiáltó ellentmondásban van az emberi létezés céljaival.

Fourier eltűnődött a létező rossz okain és az emberiség megmentésének módjain. A világ sorsán töprengve jutott el az „egyetemes egység" gondolatához.

Maga Fourier a társadalmi átalakulásról szőtt terveit életének két tényével hozta összefüggésbe: a marseilles-i rizsafférral (amikor 60 000 pud rizst a tengerbe szórtak árdrágítás céljából) és egy párizsi étteremben elköltött ebéddel, ahol is almával kínálták és azért majdnem százszor annyit fizetett, mint amennyibe az Normandiában került. Mindkét eset véglegesen meggyőzte őt a polgári rendszer „ipari mechanizmusának" tökéletlenségéről. Később Fourier elmondta, hogy akárcsak Newton, ő is az almának köszönheti a „társulás" eszméjének felfedezését. „A világon négy híres alma van: kettő közülük bajt hozó, Éva és Páris almája, amely miatt a trójai háború kitört; és két áldást hozó alma – Newtoné és az enyém."

Fourier a társadalmi átalakulásokra szőtt első tervezeteit két munkában tette közzé: „Egyetemes harmónia" (1803) és „A négy mozgás és az egyetemes sors elmélete" (1808) című műveiben.

Az „Egyetemes harmónia" 56 soros kis cikk, amely 1803 decemberében jelent meg egy lyoni újságban. Az olvasók hamarosan meggyőződhettek arról, hogy Fourier úr nem e világról való. A cikk valamiféle matematikai elméletet tartalmazott valamennyi bolygó és lakóik sorsáról. A szerző azt állította, hogy az emberiségnek a fejlődés három lépcsőfokán kell áthaladnia: a vadságon, a barbárságon és a civilizáción, mígnem eljön a Harmónia, amelyben beköszönt az egyetemes boldogság, jólét és „az egész földgolyó egyetlen nemzet lesz és egyetlen kormány fogja vezetni".

A gúny és az értetlenség, amely az „Egyetemes harmónia" című cikket fogadta, csak megerősítette Fourier-nek azt a törekvését, hogy hírül vigye a világnak felfedezését. Érezte azonban, hogy nézetei rendszerezésre szorulnak.

Ehhez pedig nem elég egy cikk; a gondolatot szigorú keretekbe

nem szorító könyvekre és brosúrákra van szükség. Fourier munkához látott. 1807-ben megjelent „A kereskedelmi sarlatánságról" szóló brosúrája, amely a kereskedőket ostorozta, 1808-ban pedig „A négy mozgás elmélete" című terjedelmes könyve.

Utóbbi művében Fourier szigorúan bírálta a burzsoá társadalom fonákságait. Feltárta a kapitalista kereskedelem, a házasság, a „szellemi szabadság" és a nevelés ellenszenves vonásait. Igaz, gondolatait eléggé szögletes formában fejezte ki, bonyolult számításokkal és a „négy mozgás" általa felfedezett törvényeire való számos utalással fejtette ki. A „nevetséges képzelgések" mögött azonban jól láthatók a lángeszű sejtelmek. „Mi sokkal jobban örülünk annak, hogy a fantasztikus lepel mögül lépten-nyomon előtörnek olyan zseniális gondolatok csírái és olyan zseniális gondolatok, amelyeket a filiszterek nem vesznek észre" – írta Engels a szocialista utópisták örökségét védelmezve.

Abban a társadalomban azonban, amelyben a vállalkozás és a profit szelleme uralkodott, a könyv iránt nem mutatkozott kereslet. Még Párizsban is éveken át hevert a könyvesboltok polcain. De ez mit sem zavarta Fourier-t, aki tovább dolgozott eszméinek fejlesztésén.

1816 és 1822 között Lyontól nem messze, vidéken élt. 1822-ben kiadta „A mezőgazdasági és családi társulásról" szóló értekezését, amelyet a halála után megjelent kiadványok „Az egyetemes egység elmélete" cím alatt közölnek. Az „értekezés" egyes részei és fejezetei filozófiai és szociológiai nézeteit taglalják. Jelentős figyelmet szentelt a társadalomkritikának. A legtöbb helyet azonban tanulmányában a harmonikus társadalom leírása foglalja el.

„A négy mozgás elméletétől" eltérően itt részletesen leírja a munkakollektívák életmódját. Megpróbálja elemezni és megindokolni az alsóbb szintű munkasejtek, az általa falanxnak nevezettek berendezkedését. A falanx tagjainak életét, munkáját és pihenését biztosító középületeket a szerző falansztternek nevezte. Fourier abban reménykedett, hogy kísérleti falanxait gyorsan létre lehet hozni, mégpedig az egész társadalmi rend megváltoztatása nélkül.

A falanx a termelők társulása, tehát egy külön szervezet, amely

az egyes és közös érdekek megfelelésén alapul és amelynek alapját a szenvedélyek harmonikus vonzása alkotja, más szóval amelyben az egyes tagok ésszerűen kamatoztathatják képességeiket, hajlamaikat maguk és a társadalom javára. E kollektíva tagjait szériákra és csoportokra bontják, amelyek különböző munkákat végeznek. A társulás tagja munkájában nem kötődik egy meghatározott szériához vagy csoporthoz. Egyik vagy másik csoportba való belépés szabad választás kérdése, ezért a csoportokban való részvétel kielégíti a hatékony szenvedélyeket (mindenki maga választja meg társait).

A „szenvedélyek normális működésének" eredményeképpen a munka termelékenysége a falanxban oly mértékben megnövekszik, hogy annak legszegényebb tagja is teljesebben elégítheti ki anyagi szükségleteit, mint a civilizáció bármely kapitalistája. Az ilyen „önkéntes munkán alapuló harmonikus" rendszerben a hatalom megszerzése szükségtelenné válik. A falanx ügyeinek irányítását az Aeroszpagosz végzi, aki nem ad ki utasításokat és rendeleteket, semmiféle szabályzatot, csupán a közösség tagjainak és a tudománynak a tapasztalataiból kiindulva ad tanácsokat.

A falanx, a föld, a szerszámok, az építőanyag – mindezt részvények eladásából gyűjtött pénzen vásárolják. A falanx jövedelmét nemcsak a munka szerint, hanem a befektetett tőke szerint is elosztják. A jövedelmet 12 részre osztják. Öt tizenketted jut a munkára, három a tehetségre, négy a tőkére. Fourier feltételezte, hogy egy idő múlva a társadalmi munkába bevont gazdagok ugyanolyan termelőkké válnak, mint az egykori szegények; a szegények pedig megvehetik a részvényeket, és ennek következtében nem csak munkájuk, hanem tőkéjük alapján is jövedelemhez jutnak. Ilyen naiv módon akarta Fourier összebékíteni egymás között az osztályokat.

A társulás fokozatosan kiküszöböli a társadalmi ellentéteket és létrehozza a harmóniát. A társulásnak még a „legszegényebb" tagja is mindent megszerezhet, előkelő hintóban járhat és naponta ötször válogathat negyven különféle étel között.

Minden falanxnak ragyogó palotája lesz, amelyben a falanx tag-

jai és családjai fognak lakni, koncert- és báltermekkel, könyvtárakkal, csillagvizsgálóval, télikertekkel stb. A falanxokban hatalmas megtakarítást érnek el a tőkés anarchiára jellemző erő- és pénzpazarláshoz képest. Engels szerint Fourier egyik érdeme éppen az volt, hogy megmutatta a társulás előnyeit az emberi tevékenység megszervezésében.

Fourier munkáiban nagy figyelmet szentelt a munka megszervezésének. Figyelembe kell venni szerinte az emberek olyan sajátosságait, mint a versenyre, a sokféleségre és a kreatív munkára való törekvést. Engels a tudományos kommunizmus elveit kidolgozva azt írta, hogy Fourier-nak a munkáról kifejtett eszméi nagymértékben hozzájárultak a leendő társadalom elméletéhez.

Fourier szentül hitte, hogy akad majd egy gazdag ember, aki megvalósítja az ő elgondolását. Ezért Európa kiemelkedő embereihez és milliomosaihoz fordult, olykor koronás főkhöz is. Naivitása oly nagy volt, hogy újsághirdetésben közölte: déli 12 és 13 óra között lakásán várja azokat, akik hajlandók pénzt adni a falanx létrehozására. Éveken át hiába várakozott.

Fourier ekkor Párizsban és Lyonban hivatalnokoskodott. 1828-ban barátai anyagi támogatásának köszönhetően egy időre sikerült megszabadulnia ettől a rabszolgamunkától. Így befejezhette „Az új gazdasági és társadalmi világ" című könyvét, amelyet egyik tisztelőjének pénzén adott ki. Ez Fourier legjobb műve.

A szerző továbbfejlesztette a társadalom jövőjére vonatkozó nézeteit és ezeket népszerűbben, a misztikumtól megtisztított formában fejtette ki. Bebel ezt a könyvet Fourier nézetei kvintesszenciájának nevezi. „Aki nem akarja mind az öt kötetet elolvasni – mondotta a német szociáldemokrácia vezetője –, és mégis alaposan meg akar ismerkedni Fourier eszméivel, az olvassa el az »Új világot« és megtalál minden szükségeset..."

A szerző „Az új gazdasági és társadalmi világ" című művét a következő alcímmel látta el: „A szenvedélyek szerint elosztott vonzó és természetes munka módjának feltárása". A könyv elején a szerző kifejezi, mit adhatnának az emberiségnek az ő találmányának eredményei. Véleménye szerint az eredmény igencsak ha-

tásos volna: négyszeresére növelhetné a tényleges jövedelmet és hússzorosára a viszonylagos jövedelmet; megvalósítható volna a négerek és a rabszolgák felszabadítása; a „vadak" általánosan kitanulhatnák a földművelést, a „barbárok" pedig a kultúrerkölcsöket; a világban létrejöhetne a nyelvi, pénzbeli, a mérték-, nyomdajelek stb. egyetemes egysége.

A Fourier által felvázolt kép egyenesen fantasztikus. „A szerző – írja magáról – köteles volt előre látni azt a bizalmatlanságot, amelyet gigantikus ígéretei váltanak ki; ezért nem is vállalná a gyanú felkeltését, ha nem rendelkezne több mint elegendő bizonyítékkal." Ezután leírja, véleménye szerint milyennek kell lennie az igazságosabb, új társadalmi rendnek, a falanxok rendjének. Az új könyvet a vonzó ígérgetések ellenére a közönség teljes közönnyel fogadta.

A húszas évek végén Fourier Párizsba költözött, ahol egyre több követőre talált. 1832-ben a fourier-isták megpróbáltak létrehozni egy kísérleti falanxot és gyűjtést is indítottak, de az kudarcot vallott. Ekkor Fourier tanítványai segítségével létrehozta az „Ipari reform" című folyóiratot, amely csak egy évig jelent meg.

Fourier, bár erősen megviselték az élet kudarcai és olykor még saját tanítványai és követői sem értették meg, folytatta a munkát, pedáns módon eleget téve a napi írásnormának. Munkáinak gyümölcse volt a „Hamis ipar" című könyv és egy sor tanulmány, amelyekben társadalmi és gazdasági problémák széles körét taglalta.

A magánéletben jóságos, de kissé különc ember volt. Magányosan élt, mint afféle agglegény. Az emberekkel általában egyszerű és kedves volt. Kellemes és szellemes beszélgetőként meg tudott nevettetni másokat, miközben ő maga komoly maradt. Mindig és mindenben pedáns, pontos és akkurátus volt, szeretett mindent megmérni és kiszámítani.

Nagyon ritkán látták nevetni; arca szüntelen töprengést fejezett ki. Gondolkodó és álmodozó volt.

Mélységesen hitt elhivatásában. Egy elbeszélő költeményben,

amelyet a harmincas évek elején írt, megjósolta; az utódok majd átviszik porait a Pantheonba:

„De megértik fiaid egykoron,
Hogy vétkeztek apáik – és nagyot! –
S befogadja porát a Pantheon.
Dicsteljesebb volt s nagyobb,
Mint Cézár, mint Napóleon!...”

1837. október 10-én a házvezetőnő, aki reggelente feljárt szerény lakásába, a házigazdát holtan találta. Kevés számú barátja és tanítványa kísérte őt utolsó útjára a montmartre-i temetőbe.

Fourier sírján nem volt sírkő. Egy egyszerű márványlapra a következő szavakat vésték:

„ITT NYUGSZANAK CHARLES FOURIER MARADVÁNYAI
A SZÉRIA ELOSZTJA A HARMÓNIÁT –
A VONZÁS ARÁNYOS A SORSSAL”

Fourier életét a társadalmi ellentmondásokkal terhes tőkés rend leleplezésének szentelte. Társadalmi reformerségének indítékait így fogalmazta meg: „Ösztönzést találtam az értelem tévelygéseinek számtalan mutatójában és különösen azoknak a bajoknak a látványában, amelyek a mai társadalmat gyötrik: a nyomorban, a munkanélküliségben, az ostobák sikerében, a kereskedelmi monopóliumban és végül sok egyéb szerencsétlenségben.”

Egész életét és életművét áthatotta a humanista pátosz, az a törekvés, hogy „létrehozza a munka, a megélhetés és a jólét garanciáit a vagyontalan osztály számára”. Fourier bátran fellépett a polgári társadalom ellen: „Ebben a civilizációban – írta – a rossz tíz lépést halad előre, míg a jó egyetlen lépést tesz.”

A marxizmus klasszikusai nagyra becsülték Fourier életművét: „...hatalmas eszének egész energiáját az emberiség társadalmi rendje vizsgálatának szentelte” – jegyezte meg Engels.

Engels elismerte, hogy Fourier művei bizonyos vonatkozásban

elmaradnak Saint-Simon és mások életműve mögött, de elismerte azt is, hogy Fourier-nál mégis van valami, „amit a saint-simonistáknál hiába keresnénk – tudományos kutatás, hideg, elfogulatlan, rendszeres gondolkodás; röviden – társadalmi filozófia". Különösen nagyra becsülte Engels Fourier kijelentéseit a társadalom fejlődésével kapcsolatos dialektikus törvényszerűségről, és hangsúlyozta, hogy akárcsak Hegel, mesterien kezeli a dialektikát.

„De a legnagyszerűbbnek Fourier a társadalom történetének felfogásában mutatkozik – írja Engels. – A társadalom történetének egész eddigi lefolyását négy fejlődési fokra osztja: vadság, patriarchátus, barbárság, civilizáció, mely utóbbi egybeesik a mai úgynevezett polgári társadalommal..."

Fourier véleménye szerint az emberiség nehéz szenvedések árán a civilizáció időszakában elérte az ipari fejlődésnek azt a szintjét, amelyen már lehetséges a harmónia megvalósítása, eközben az emberi létezés feltételei nem javulnak, hanem rosszabbodnak. Élesen kritizálta az úgynevezett civilizált társadalmak állapotát, szervezetlenségüket, nyomorukat és azt a rengeteg élősdit, akik a dolgozók költségén élnek. Fourier, jegyzi meg Engels, „kimutatja, hogy... a civilizáció »hibás körben« mozog, ellentmondásokban, amelyeket folyvást újonnan létrehoz, anélkül, hogy le tudná küzdeni őket, úgyhogy folyvást az ellenkezőjét éri el annak, amit el akar érni, vagy amiről azt állítja, hogy el akarja érni".

A tudományos szocializmus megalapítói azonban munkáikban kitértek Fourier egyes tételeinek hiányosságaira és naivságára is. Marx kimutatta, hogy Fourier a francia materialisták tanításából indult ki. Ez mindenekelőtt két eszméjére vonatkozik, az első az egyetemes egység eszméje – azt állította, hogy az anyagi és szellemi világ mozgásában egység mutatkozik meg; másodszor pedig vonatkozott ez az egyetemes törvényszerűség eszméjére. Fourier hangsúlyozza a mindenség és részeinek egységét, a természet és az emberi társadalom egységét. A természet és az emberi társadalom egyaránt ugyanazon egyetemes törvényeknek engedelmeskedik, amelyeket az értelmes emberiségnek kell feltárnia. Mind a természet, mind pedig a társadalom alapját a mozgás alkotja. Newton a

17. században felfedezte az egyetemes vonzás törvényét, feltárta az anyagi mozgás alapját alkotó törvényszerűségeket; Fourier pedig, mint ő maga vélte, feltárta az emberi társadalom mozgásának törvényeit, a társadalmi világot irányító törvényeket.

Fourier a természet és az ember egységének és egyetemes törvényszerűségének eszméjére támaszkodva arra a következtetésre jutott, hogy az emberre jellemző szenvedélyekben a tömegvonzás egyetemes törvényei nyilvánulnak meg. Az emberre jellemző szenvedély-vonzás irányítja tehát a társadalmi világot. Feltárni a szenvedélyeket, leírni és osztályozni azokat – Fourier szerint –, egyetlen módja a társadalmi viszonyok újjászervezésének és egy új társadalmi rend felépítésének, amely nem ismeri a nyomort.

Fourier-nak az idézett gondolatmenet ködössége és naivitása dacára sikerült felismernie a kapitalizmus egész sor alapvető törvényszerűségét és feltárni fejlődésének tendenciáját. Így például felismerte a koncentráció folyamatát, amely elkerülhetetlenül a monopóliumok kialakulásához vezet és elmélyíti a gazdagokat a szegényektől elválasztó szakadékot. Világosan látta, mennyire illuzórikus a „társadalmi haladás" a kapitalizmusban, és hogy feltartóztathatatlan a dolgozók életszínvonalának csökkenése.

Kimutatta, hogy a burzsoá rend zűrzavart, anarchiát, háborúkat jelent, terjeszti a bűnözést, és annál visszataszítóbb, minél fejlettebb és minél közelebb jut saját hanyatlásához. Fourier a kortársi civilizáció bomlásának és fonákságainak jelét mindenekelőtt a kiáltó rendetlenségben, az anarchiában látja. Erőteljes vonásokkal rajzolja meg azt a spekulációs és alkusz-szellemet, amely a forradalom utáni időszakban olyannyira jellemezte a francia kereskedelmet. Szatirikusan ábrázolja a nemek viszonyát a polgári társadalomban, és ezen belül a nők helyzetét. Ő mondta ki elsőnek azt a gondolatot, hogy egy adott társadalomban a nők emancipációjának foka a természetes mértéke a társadalom emancipációjának.

A tőkés rendet „fonákjára fordított világként" jellemezte. Feltárta a kapitalista ipar és mezőgazdaság antagonizmusát, felfedezte „a civilizációs rend termelési szervezetének hibás körét", lelep-

lezte a földesúri nagybirtok kizsákmányoló jellegét és a paraszti kisgazdaság értelmetlenségét.

A kapitalizmus legfőbb fonákságát és minden rossz okát a termelés anarchiájában látta: „Minden társadalmi rossz fő oka: a termelés szétforgácsoltsága, avagy az összehangolatlan munka..." A vállalkozók közötti verseny rendkívül éles formákat ölt, mivel „minden termelő igyekszik versenytársát letörni".

Műveiben Fourier a kapitalizmus 12 ostoráról beszélt, amelyek között ott van a nyomor, az elnyomás, a szélhámosság, a kölcsönös öldöklés, az ehető áruk hamisítása és az általános önzés. Meggyőzően bizonyította, hogy a kapitalizmus fejlődésével nő a gazdagság és a nyomor közötti szakadék. Ennek következtében áll elő az az elképesztő tény, hogy azokban az országokban, ahol az ipar virágzik, több a koldus, mint a kevésbé fejlett országokban. Fourier tehát zseniálisan előre jelezte a tőkés felhalmozás Marx által feltárt törvényét.

Az utópista Fourier nagy történelmi érdeme az a megállapítás, hogy a kapitalizmus a magántulajdon uralma és a munkanélküliek hatalmas hadserege következtében megfosztja az embereket a munkához való jogtól. Érzékletesen írja le a munkanélküliek szörnyűséges sorsát. A nagy utópista gondolkodó eljutott a társadalmi valóság dialektikus értelmezéséhez, amikor szemébe vágta a kapitalizmusnak: „A civilizáció rendjében a szegénység magából a bőségből születik."

Fourier látta a társadalom osztálytagozódását, észrevette a „belháborút", és bizonyította, „ebben a rendben a szegény osztály mindenféle politikai és társadalmi szabadságot nélkülöz". Nem értette azonban, hogy éppen az osztályharc a történelem alapvető mozgatóereje. Fourier Saint-Simonhoz hasonlóan egynek vélte a vállalkozókat és a bérmunkásokat, és együttesen munkásosztálynak, dolgozó osztálynak tartotta őket. Ebből eredt naiv és idealista hite abban a lehetőségben, hogy a társadalmat békésen is át lehet alakítani az értelem segítségével, egyebek között abban az esetben, ha a világ hatalmasai elfogadják tanításait.

Ily módon, jóllehet helyesen utasította el a „szegénység szocia-

lizmusának" durva egyenlősdijét, tévesen lehetségesnek tartotta a leendő társadalomban a társadalmi osztályok és a munka nélküli jövedelem fennmaradását. Szerinte a munka, a tőke és a tehetség azok a „termelési adottságok", amelyek a társadalom haladását meghatározzák.

Fourier nem tudta feltárni a munka és a tőke közötti antagonizmus lényegét. Figyelmét jelentős mértékben nem az ipari, hanem a kereskedelmi és az uzsoratőkére fordította.

Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a nagyszerű gondolkodó számos hibája a tőkés viszonyok fejletlenségéből eredt; tragédiája más szocialista utópistákéhoz hasonlóan nem az, hogy nem ismerte fel a tőkés társadalom fejlődésének törvényszerűségeit, hanem az, hogy ez akkoriban nem is volt lehetséges.

Fourier nem csupán a kapitalizmus gazdasági hibáit ostorozta, hanem politikáját, erkölcsét, kultúráját és nevelési rendszerét is. Megsemmisítő bírálatnak vetette alá a kereskedelmi ügyletté fajuló polgári házasság intézményét. Marx és Engels nagyra értékelte ezt a bátor és engesztelhetetlen kritikát a „Szent Család" című művében.

Fourier jól látta, hogy az államhatalom, a tudomány, a filozófia, a vallás és az erkölcs az uralkodó osztályok, a gazdagok érdekeit szolgálja. Mélységes iróniával beszél a polgári alkotmányokról, hangsúlyozva, hogy ezek a szegénynek csak látszatjogokat juttatnak, és megfosztják őt a leglényegesebbtől: a karéj kenyértől. Mesterien bírálta a burzsoázia jelszavait: „Szabadság, egyenlőség, testvériség". „Ami a politikai vagy szociális szabadságot illeti – írta –, ettől teljesen megfosztott a társadalom szegény osztálya, amely kénytelen áruba bocsátani bérmunkáját, és ez a munka lelkét nem kevésbé rabszolgaságba hajtja, mint testét." Ebben a helyzetben nincs jogunk azt állítani, hogy a polgári társadalom szociális szabadságjogokat adott volna.

Ez a következtetés Fourier-t élesen elválasztja a 18. századi filozófusoktól, akik a polgári civilizációt „a tökély révén tökéletesedésre alkalmasnak" nyilvánították. Elvetette ezt a gondolatot, a kapitalizmust olyan társadalmi rendszerként mutatta be, amelyet

belső ellentmondások egész rendszere szabdal szét. Fourier „... bizonyítékot szolgáltat arra, hogyan lehet ... felismerni, hogy a fennálló társadalom feltétlenül elvetendő, hogyan lehet pusztán azon bírálat révén, amellyel a burzsoáziát illetik – mégpedig a burzsoáziát belső vonatkozásaiban, eltekintve a proletariátushoz való viszonyától –, eljutni a szociális újjászervezés szükségességéhez. A bírálatnak ebben a vonatkozásában Fourier mostanáig egyedülálló."

Fourier társadalomelemzése a kapitalizmus halálos ítélete: „Sem a jóság, sem pedig a szépség – írja – nem fér össze a civilizáció rendjével." A polgári civilizációt „újonnan feltámadt rabszolgaságnak", „az emberiség szégyenének" nevezte, azok miatt a nélkülözések miatt, amelyeket a kapitalizmus a dolgozó tömegekre zúdított.

A marxizmus klasszikusai megjegyezték, hogy Fourier valamennyi utópista közül a legszellemesebb és legeredetibb bírálatát adta a civilizáció valamennyi oldalának. S bírálata kíméletlen és megalkuvás nélküli. „Célom nem az, hogy megjavítsam a civilizáció rendjét, hanem hogy megsemmisítsem... bizonyítva, hogy a civilizáció rendje mind részleteiben, mind pedig egészében rossz." Éppen ez a megalkuvásnélküliség teszi érthetővé, hogy Marx és Engels Fourier-t Saint-Simonnal és Owennel azok közé a szocialista gondolkodók közé sorolja, akik „sok tekintetben forradalmiak" voltak.

Fourier egész életében utópista maradt. Az uralkodókra apellált, és úgy vélte, hogy akadnak majd filantrópok, akik megvethetik annak a társulásnak az alapját, amely azután spontán módon elterjed az egész világon. Kíméletlen bírálatnak vetette alá a kapitalizmust, felvázolta a polgári társadalom valamennyi fonákságát és ellentmondását, és mégsem tudta következetesen és helyesen feltárni a kapitalizmus valamennyi jelenségének törvényszerűségét és tudományosan megalapozni azt, megmagyarázni a kizsákmányolás okait, kiküszöbölésének módjait.

A jövőbeni kommunista társadalom zseniális vázlata elnyerte a marxizmus klasszikusainak nagyrabecsülését. Marx az utópista

szocialisták hibáitól óva intve így írt: „De ha nem is szabad megtagadnunk a szocializmusnak ezeket a pátriárkáit, mint ahogyan a vegyészeknek sem szabad megtagadniok őseiket, az alkimistákat, azt el kell kerülnünk, hogy tévedéseikbe visszaessünk, mert ezek részünkről megbocsáthatatlanok lennének."

Majdnem másfél évszázaddal ezelőtt mondták ki „a társadalombölcselet sarkigazságát" (Engels), amely szerint mindenkinek „szabad munkát" kell végeznie az „egész társadalom javára." Milyen korszerűen hangzik ez! Ezerszer igaza volt Fourier-nak, amikor azt mondta, hogy a munkához való jog nélkül a tőkés civilizáció többi adománya „haszontalan" vagy „semmivel egyenlő", és hogy csak az új, szocialista társadalom szavatolhatja a dolgozóknak valamennyi társadalmi, gazdasági és politikai joguk érvényesülését.

Az élet és a harc öröme

JEAN JAURÈS

(1859-1914)

Romain Rolland írta Jaurèsről: „A politikai szenvedélyek heve, amely azokban az időkben Franciaország ereiben lüktetett, bennem is felgyújtotta az érdeklődést a fórum látványosságai iránt. Buzgón kezdtem látogatni a parlament legfontosabb üléseit. Az első sikerek ragyogó fénykörében szólalt fel Jaurès: rohamra vitte hadseregét, ezt a fegyelmezett, éber, életörömmel teli, győzelemben hivő sereget: a Szocialista Pártot. Úgy állt ott ez a nagy termetű, erős, az egyszerű parasztember külsőségeit és modorát magán viselő, szakállas, piros arcú, hanyagul öltözködő férfi, hogy egészen beragyogta őt az élet és a harc öröme."

Auguste Marie-Joseph-Jean Jaurès 1859. szeptember 3-án született egy Castreau nevű kisvárosban, Tarne megyében, polgári családból. Gyermekéveit falun töltötte. Munkához szokott, kíváncsi fiú volt. A család szerény jövedelme nem tette lehetővé, hogy Jaurès színvonalas oktatást kapjon, így René Segal abbé kollégiumába került, Tarne megye egyik legszegényebb iskolájába. 1869-ben a rokonok pénzén sikerült egy diákotthonba bejutnia. A legjobb tanítványok közé tartozott, gyakran kapott kitüntetést. A fiatal fiú sorsára később nagy befolyást gyakorolt a helyi „elithez" fűződő rokoni kapcsolata.

1876-ban a tehetséges ifjúra felfigyelt Felix Deltour, a közoktatási minisztérium főfelügyelője. Lebeszélte arról, hogy részt vegyen a helyi postahivatal pályázatán, ahová édesanyja küldte el, és segített neki, hogy beléphessen a párizsi Szent Borbála líceumba.

A líceumban töltött két év sokat jelentett Jaurèsnek. Megismerkedett az antik világ kultúrájával, filozófiát és irodalmat tanult.

1878-ban részt vett a párizsi és versailles-i középiskolák versenyében, és ott díjat nyert. Ez megnyitotta előtte a legelőkelőbb francia oktatási intézmény, az École-Normale kapuit, ahol a leghíresebb professzorok tanítottak. Jaurès az École-Normale tantermiben tett szert szónoki tehetségére. Bejárt a képviselőházba és hallgatta Gambetta, Clemenceau, Buffet beszédeit.

1881-ben Jaurès elvégezte az École-Normale felső tagozatát, és filozófiát tanított, először az albyi líceumban, majd a toulouse-i

egyetemen. Valóban enciklopédikus ismeretekre tett szert, beszéde meggyőző, művelt és világos. Egyformán jól tudott latinul, görögül, németül, angolul, olaszul és spanyolul. Disszertációját „Az érzéki világ realitása" témáról írja.

Ugyanezekben az években kezdődik közéleti tevékenysége is. Először csak kisebb cikkeket tesz közzé a *Dépêche de Toulouse* nevű köztársaságpárti újságban, a castreau-i választási kampányban pedig a mérsékelt köztársaságiak oldalán áll.

Fékezhetetlen temperamentumát és tehetségét a köztársaság védelmének szenteli. Kétségtelen, hogy a Párizsi Kommün által halálra rémített reakció monarchikus mesterkedései elleni harc haladó ügy volt. A kezdő politikus azonban még nem látta, hogy miféle köztársaságot véd. Egy orosz író, Szaltikov-Scsedrin szellemes megjegyzése szerint ez a „kereslet és kínálat köztársasága, a gazdagság felhalmozásának és a ragyogó kereskedelmi mérlegeknek a köztársasága volt. Ez a köztársaság a polgároknak mindent biztosított, biztosította a jóllakottságot, nyugalmat, a vagyongyűjtés lehetőségét."

1885-ben Jaurès, aki akkor már híres ember volt, a Köztársasági Párt jelöltjeként pályázott a parlamenti mandátumra. A választási kampány ragyogóan sikerült. A jelölt arról beszélt: el kell ismerni a szakszervezeteket; bővíteni kell a városi községtanácsok önkormányzatát; javítani kell a dolgozók anyagi helyzetét. Ígéretei nagyon is őszinték voltak, míg a polgári Köztársasági Párt vezetése számára ezek a jelszavak csupán a választási harc manővereihez tartoztak. Jaurès még a köztársaságiaknak azt a követelését is, hogy aktivizálják a gyarmatosító politikát, kissé naivan nem úgy értelmezi, mint új piacok meghódítását, hanem mint a francia kultúra befolyásának kiszélesítését.

Jaurès kapta az összes köztársasági jelölt közül a legtöbb szavazatot és megelőzte a Konzervatív Párt jelöltjét. Ez teljes győzelem volt. Ami Franciaország más megyéit illeti, ott a választások első fordulójában a köztársaságpártiak vereséget szenvedtek, de a második menetben győzelmet arattak. Az új parlamentben 372 republikánus állt szemben 202 monarchistával. A helyzet azonban

továbbra is ingatag volt. A köztársaságpártiaknak nem volt szilárd többsége, különböző irányzatokra szakadtak.

Jaurès, a fiatal és tapasztalatlan képviselő nem mulasztott el egyetlen parlamenti ülést sem. Figyelte Georges Clemenceau-t, a radikálisok vezetőjét, beszélgetéseket folytatott a köztársasági Jules Ferryvel, figyelmesen hallgatta a szocialista képviselők beszédeit, megszavazta a hiteleket a vallási kultuszok támogatására, a tonkini expedíciós hadtestre és a politikai amnesztia ellen szavazott.

1886 októberében mondta el első parlamenti beszédét: a helyi hatóságoknak az elemi oktatással kapcsolatos jogait taglalta. 1887 márciusában, második beszédében ellenezte a gabonaimport-vámok támogatásának bevezetését, amely növelte volna a belső piacon a kenyérárakat. Jaurès leleplezte a nagybirtokosoknak azt a szándékát, hogy a kistulajdonos és a munkás rovására gazdagodjanak meg.

A határozatot, amely sok szempontból hasonlított a szocialisták határozati javaslatára, elvetették, Jaurès népszerűsége azonban megnőtt. Mind gyakrabban hallatta hangját olyan törvénytervezetek vitájában, amelyek a dolgozó tömegek helyzetét javíthatták volna. Fellépett a közoktatási dolgozók béremelése érdekében, javasolta, hogy hozzanak létre nyugdíjalapot a vállalkozók és a munkások kötelező befizetéseiből, síkraszállt amellett, hogy a munkahelyi balesetek áldozatait kártalanítsák, valamint bányászokat védő törvényeket javasolt. A többség azonban rendszerint elvetette javaslatait.

Ebben az időben Jaurès tevékenységében és nézeteiben természetesen nyoma sem volt a szocializmusnak. Először polgári radikálisként lépett fel, majd demokrataként. Őszinte demokratizmusa azonban, amelynek semmi köze sem volt Clemenceau vagy Ferry „demokratizmusához", elvezette őt a szocialisták táborába. Jaurès meggyőződhetett arról, hogy a köztársaságpártiak igazi cselekedetei és nagyvonalú ígéretei elképesztő ellentétben állnak egymással.

Szocialista nézeteinek kialakulására döntő befolyást gyakorolt a Boulanger és hívei elleni harc.

Boulanger Franciaország hadügyminisztere volt 1886–1887-ben. Szenvedélyes republikánus hírében állt, elnyerte a hadsereg bizalmát, neve Franciaországban a legnépszerűbbek közé tartozott. Hamarosan kiderült azonban, hogy a Boulanger köré tömörülő fölöttébb tarka kompánia tervei „fenyegetik a demokráciát" (Jaurès). Boulanger hívei egyenesen puccsról beszéltek. A dolog azonban ritka mód „békésen" végződött. A bukott diktátor, aki megriadt a közeli letartóztatás hírétől, Belgiumba menekült, és hamarosan agyonlőtte magát.

Jaurès meggyőződött arról, hogy amíg a társadalom magántulajdonon alapul, addig a politikai élet a kapitalista morált tükrözi, politikai kalandorságot, Boulanger-kat és hozzájuk hasonlókat teremt. Ekkor írt először a *Dépêche de Toulouse* hasábjain a társadalmi rendszer megváltoztatásának szükségességéről.

A nyolcvanas évek végén visszatért Toulouse-ba, az ottani egyetemen oktatott, megismerkedett a német szocializmus történetével, tanulmányozta Louis Blanc, Proudhon, Jules Guesde, Paul Lafargue, Lassalle és Benoît Malon munkáit.

Nagy befolyást gyakoroltak rá Marx művei. Marxról először 1890-ben emlékezett meg a német szocializmusról írott cikkében. Ismerte „A tőkét", hangsúlyozta annak elméleti megalapozottságát. Nagy megbecsüléssel szólt a kapitalizmus marxi bírálatáról. Jaurès számára azonban a szocializmus erkölcsi eszmény maradt, a köztársaságpárti demokrácia fejlődésének, nem pedig az éles osztályharcnak, a történelem objektív menetének az eredménye.

1890 júliusában megválasztották városi tanácsnokká, majd Toulouse város polgármester-helyettesévé. 1893-ban pedig a szocialisták pótválasztásokon őt jelölték Carmot parlamenti képviselőjévé – a választási kampány az ő győzelmével végződött.

Carmot fontos periódus Jaurès életében. A munkáskörnyezet megerősítette szocialista meggyőződését, amely mindeddig valamelyest elvont, absztrakt eszme maradt. Ő maga is érzékelte a benne végbement változást: beszédei, amelyeket addig a parla-

ment kiválasztott közönségének szánt, egyszerűbbekké, érthetőbbekké váltak. Jaurès parlamenti felszólalásai ezután azért váltottak ki oly nagy visszhangot Carmot munkásainak szívében, mert képviselőjük, a filozófia professzora, most már tudta, miről is álmodoznak, miért is harcolnak a város dolgozó emberei.

Parlamenti tevékenységének kezdete egybeesett a Panama-csatorna botrányos ügyével. A csatorna részvényeinek eladásából 1400 millió frank volt a bevétel, de az építkezésre csak 700 milliót fordítottak. A vizsgálat kiderítette, hogy a különbséget az alkuszok vágták zsebre, a részvények felvásárlására vonatkozó engedélyeket pedig képviselők, politikusok és polgári lapszerkesztők egy részének megvesztegetésével érték el. Jaurès beszédeiben megbélyegezte a korrupt képviselőket, feltárta a pénz hatalmának befolyását, a panamai kaland társadalmi gyökereit, és hangsúlyozta, hogy ez jellemző a polgári társadalom természetére. Egyenesen szemébe mondta Charles Dupuy miniszterelnôknek: „Önök a köztársasági politika szökevényei, mi, szocialisták viszont folytatni fogjuk azt!"

Az 1890-es évek elején Franciaországban aktivizálódtak az anarchisták. Amikor megölték François Sadi Carnot köztársasági elnököt, a reakció a lakosság kispolgári részét magával ragadó zűrzavart és riadalmat kihasználva, a jobboldali nézeteiről híres Casimir-Périer-t juttatta az elnöki székbe. Az új elnök folytatta a korábbi politikát: egymás után jelentek meg a törvények, amelyek korlátozták a köztársaság által meghirdetett demokratikus szabadságjogokat. A demokratikus Franciaország felháborodott. És a „gaz törvények" elleni harc általános kórusában erőteljesen hallatszott Jaurès szenvedélyes felhívása.

Egyetlen alkalmat sem mulasztott el az összecsapásra. Védőként lépett fel Jerot-Richard ügyében, akit az elnök megsértésével vádoltak. A védőbeszéd vádbeszéddé lett: Jaurès feltárta, hogyan szerezte vagyonát uzsora és szélhámosság révén a Périer család és maga az elnök. Fellépése is hozzájárult az elnök lemondásához.

Nem állhatott félre a híres Dreyfus-ügyben sem. Dreyfus a francia vezérkar tisztje volt, akit Németország javára elkövetett kém-

kedéssel vádoltak. Most a reakció az antiszemitizmust használta fel a köztársaság ellen; ezért a haladó erők – Dreyfust védve – a reakció ellen, a demokratikus szabadságjogok védelmében emeltek szót. Az ártatlan embert életfogytiglani kényszermunkára ítélték. Jaurès alaposan áttanulmányozta a Dreyfus-ügyet, és beszédeiben leleplezte a jobboldal manővereit, bírálta a kormány felemás álláspontját. A rá jellemző egyenességgel hangsúlyozta, hogy a proletariátusnak tiltakoznia kell a törvénytelenségek ellen.

Jean Jaurès a francia szocialista mozgalom egyik legjelentősebb vezetőjévé vált. Paul Lafargue 1894 elején így írt Engelsnek: „Nem mi segítettünk Jaurèsnek elfoglalni ezt a helyet; ő maga foglalta el, ő a parlament egyik legtekintélyesebb szónoka. Cselekedetei mindeddig... hasznosak voltak, annak köszönhetően, ahogyan a szocializmus általa bemutatkozott. Lehetővé tette olyan körökbe való behatolásunkat, ahol különben nem lett volna sikerünk."

Jaurès a marxizmus egyes tételeit megpróbálta kibékíteni más demokratikus tanításokkal. Ez a következetlenség Jaurèst elméleti kérdésekben és gyakorlati tevékenységében sok esetben opportunizmushoz és reformizmushoz vezette. Reformizmusa azonban eltért attól, amit Bernstein hirdetett, vagy az angol munkáspárti MacDonald megvalósított. Jaurès szakított osztályával, és sohasem nyújtotta kezét a burzsoáziának, sohasem törekedett együttműködésre, bárhogyan kérték is erre. A vagyonos osztályok égő gyűlölettel gondoltak rá.

Reformista nézeteinek forrása a polgári republikanizmus illúzióiból fakadt. Őszintén hitte, hogy éles osztályharc nélkül, „törvényes úton" is át lehet alakítani a polgári köztársaságot és meg lehet tölteni új tartalommal.

Jaurès azonban a szocialista mozgalom elméletében és gyakorlatában megmutatkozó hibái ellenére meggyőződéses védelmezője volt a demokráciának és következetesen harcolt a reakció és a háború ellen.

A társadalom szocialista átalakításának ellenfeleihez így szólt: „Most pedig mi, mi kérdezzük Önöket: hajlandóak örök időkre arra kárhoztatni a munkásosztályt, hogy tűrje a tulajdonnak ezt a

formáját? Vagy talán a társadalom, amelyben a munkaeszközök – a föld, a vasérctelepek és a gyárak – nem az uralkodó kapitalisták kisebbségének birtokát alkotják, hanem az egész dolgozó osztályét, talán ez a társadalom nem lesz jobb, igazságosabb, emberibb?"

Jaurèsnek Clemenceau belügyminiszter válaszolt, aki hosszú beszédében igazolni igyekezett a kormány tevékenységét, és támadta a sztrájkokban részt vevő munkásokat: „Azt kérdezem Jaurès úrtól – kiáltotta Clemenceau –, hogy talán őszintén hisz abban, hogy jelenleg, sőt a távoli jövőben is a munkásosztály vállalkozhat valamennyi ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi vállalat irányítására?" „Igen – felelte Jaurès –, a munkásosztály képes erre. És ezt olyan határozott intézkedések révén fogja tenni, mint a bankok, hitelintézmények, vasutak, bányák és az ország más kincseinek köztulajdonba vétele."

Jaurès a gyakorlati megvalósítás módjait tekintve sok szempontból naiv volt. Hitt abban, hogy a tőkés társadalom egyes elemei fennmaradhatnak a szocialista társadalomban is. Ilyennek ítélte a termelés általános törvényeit, ezért szerinte a szocialistáknak az újraelosztás reformjára kell törekedniük. Rendszere középpontjában a szocialista termelés és elosztás problémája állt; de hogyan lehet a szocialista termelés keretein belül összehangolni az emberek képességeinek és szükségleteinek különbözőségét? Jaurès határozott ellenfele a gazdasági élet centralizálásának, és ezért az egyes iparágak irányítását megfelelő szakszervezetek vagy korporációk kezébe akarja juttatni. Véleménye szerint az elosztási rendszernek azon az elven kell alapulnia, hogy a munkást munkájának teljes értéke illeti meg. Azt bizonygatja, hogy ez az elosztási rendszer ösztönzi a fogyasztást és a felhalmozást, s ezek révén a technikai haladást is. A proletariátus szempontjából a legcélszerűbbnek és legelőnyösebbnek a kapitalizmusnak a szocializmusba való békés belenövését tartotta. Szerinte a burzsoázia saját érdekében kénytelen lesz beleegyezni a szocializmus törvényes úton való bevezetésébe.

1898-ban új parlamenti választásokra került sor. A szocialisták

jelölték Jaurèst, ezúttal azonban a reakció mesterkedései miatt nem választották meg. A *Petite République* politikai szerkesztője lett, és előadó körúton járta az országot. Cikkeket ír a Dreyfus-ügyről, amelyek később a „Bizonyítás" című könyvében jelentek meg. Igen sok időt fordított franciaországi utazásaira és ennek során az ügy felülvizsgálása mellett agitált.

Waldeck-Rousseau alakított kormányt 1899 nyarán, a hadügyminiszter Galliffet tábornok, a Kommün hóhéra lett. Belépett a kormányba a szocialista Millerand is.

Paul Lafargue, Vaillant és mások elítélték Millerand-t, Jean Jaurès támogatta. Úgy vélte, amikor veszély fenyegeti a köztársaságot, védelmére a szocialistáknak is be kell lépniük a kormányba. August Bebel 1904-ben az amszterdami munkáskongresszuson Jaurès magatartását értékelve így szólt: „Ön magát járatta le Millerand tartós támogatásával. Ez volt a legvégzetesebb lépés az Ön életében, s legveszélyesebb ajándék, amelyet a nemzetközi szocializmusnak adhatott."

Jaurès többször is elítélte Millerand cselekedeteit, de úgy vélte, a polgári kormányban való részvétel bizonyos helyzetekben megengedhető. Lenin elítélte azokat, akik elvileg elutasították a szocialistáknak a polgári demokratikus kormányban való részvételét, hangsúlyozva, „Aki dialektikus materialista szempontból akarja megítélni a jaurèsizmust, annak szigorúan külön kell választania a szubjektív motívumokat és az objektív történelmi feltételeket. Jaurès szubjektíve meg akarta menteni a köztársaságot, ezért lépett szövetségre a polgári demokráciával. Ennek a »kísérletnek« az volt az objektív feltétele, hogy a köztársaság Franciaországban már tény volt, és semmilyen komoly veszély nem fenyegette; – hogy a munkásosztálynak minden lehetősége megvolt önálló politikai osztályszervezetének fejlesztésére, és ezt a lehetőséget nem használta ki eléggé, részben éppen azért, mert vezérei túlságosan buzgón űzték parlamenti játékaikat –, hogy a történelem objektíve már kitűzte a munkásosztály elé annak a szocialista forradalomnak a feladatait, amelytől a Millerand-ok apró-cseprő szociális reformok ígérgetésével elterelték a proletariátust."

Jean Jaurès az 1890-es években sokat dolgozott „A francia forradalom története" című munkáján. Szervezője és szerkesztője lett egy többkötetes kollektív kiadványnak is, amelynek a francia forradalomról szóló első négy kötetét ő maga írta.

A múltat tanulmányozva megpróbált tanulságokat leszűrni a jövő számára. Munkája a szocialista forradalom koncepciójának kidolgozását tűzte ki célul. Jaurès ellenfelei azt bizonygatták, hogy ő elvi ellensége a forradalomnak és kizárja a forradalmi erőszak lehetőségét, de ez nem így volt. Jaurès gyakran elítélte az erőszakot és a kegyetlenséget, de csak ott, ahol azt el lehetett volna kerülni, vagy nem lehetett semmivel igazolni. Ott, ahol szükséges és elkerülhetetlen volt, lehetségesnek tartotta, sőt határozottan támogatta a forradalmi intézkedéseket. Az erőszakos forradalmat olyan rendkívül nehéz, gyötrő folyamatnak tartotta, amelyet jobb volna könnyebb, humánusabb harci módszerrel felváltani.

Művében azt vizsgálja, mennyire alkalmazhatók Marx és Engels eszméi a forradalmi taktikáról, amelyeket a „Kommunista Kiáltványban" fejtettek ki, Franciaországban és más nyugati országokban. Jaurès az egyes konkrét történelmi problémák kutatásában közel jutott a marxizmushoz. Ő maga a francia forradalomról írott könyvét „szocialista történetnek" nevezte, és hogy ennek az elnevezésnek eleget tegyen, figyelemmel tanulmányozta a forradalom-korabeli szociális mozgalmakat, a munkások első fellépéseit, a szocialista mozgalmak és eszmék csíráit.

Többek között Jaurès érdeme is a Francia Szocialista Párt létrehozása. Amikor a munkásmozgalom század eleji fellendülése szükségessé tette a franciaországi proletárpártok egyesítését, 1901-ben a guesdisták és a blanquisták megalapították Franciaország Szocialista Pártját. Két szocialista párt létezett tehát, s ezek 1905 áprilisában létrehozták az Egyesült Francia Szocialista Pártot, amelyben Jaurès és hívei fokozatosan vezető szerepre tettek szert.

Az 1902-ben választásokon Jaurèst beválasztották a képviselőházba. Ebben az időszakban szenvedélyesen fellépett a klerikalizmus ellen, támogatta a progresszív jövedelmi adó bevezetését.

1904-ben megalapította a *l'Humanité* című újságot, a forradalmi demokrácia harcos orgánumát. Haláláig szerkesztője volt annak a lapnak, amely a Francia Kommunista Párt 1920-ban történt megalakításával a FKP Központi Bizottságának lapja lett.

Jaurès aktívan részt vett a francia népek az 1905–1907-es orosz forradalom iránti szolidaritás jegyében kibontakozó mozgalmában. Reá jellemző szenvedélyes haraggal vádolta az orosz cárizmust: „Micsoda balsors kényszerítette arra a cárt, hogy engedjen a legőrültebb, legtehetségtelenebb, legbecstelenebb elemeknek? Magának az abszolutizmusnak a balsorsa, az értelem elkerülhetetlen vaksága és elkerülhetetlen elsötétülése, amelyet a korlátlan, realitásérzékét veszítő hatalom szül abban az ürességben, amelyet ő maga hoz létre maga körül. A romlás és a kétségbeesés végzetes fényében, amely most betör a Téli Palota zárt ablakredőnyei mögé, vajon eltűnődnek-e mindezeken legalább egy pillanatra a császárné és udvarhölgyei? Megkérdik-e maguktól, hogy mi volt az oka a katasztrófának és ki a bűnös benne? Aligha, hiszen agyukban az önkényuralom korlátlan hatalma már kijelölte a gondolat minden munkáját."

Jaurès, jóllehet „a társadalom békés átalakításának" híve volt, üdvözölte az 1905-ös eseményeket és helyeselte a proletariátus forradalmát. Egyike volt azoknak, akik először vették észre, hogy az orosz forradalom révén az orosz proletariátus vezető szerepet szerzett a világforradalmi mozgalomban. „Az orosz nép felszabadulása... – írta Jaurès 1905. május 4-én a *l'Humanité* hasábjain – az orosz proletariátust kétségkívül az európai proletariátus élcsapatává tette." 1905. december 25-én, a moszkvai fegyveres felkelés napjaiban így írt: „Ebből a jégországból, amelyben – azt hittük – minden életet befagyasztott az örök tél, most Európába érkezett a szabadság és az igazság forró lehelete."

Jaurès a decemberi felkelés leverése után is megőrizte hitét az orosz forradalomban.

1909-ben „A cár európai utazása és néhány képviselő angliai látogatása" című cikkében Lenin megjegyezte, hogy Jaurès francia, valamint néhány angol és olasz szocialista képviselő „a Nemzetkö-

zi Szocialista Iroda felhívásának eleget téve, ország-világ előtt kijelentették, hogy a munkásosztály mérhetetlenül gyűlöli és megveti a pogromrendező Miklóst, a hóhér Miklóst, aki most a perzsa népet fojtogatja, és Franciaországot orosz kémekkel és provokátorokkal árasztja el".

Ebben az időszakban Jaurès nézetei sokkal forradalmibbak, bár továbbra is arra törekedett, hogy elkerülje a régi társadalom erőszakos átalakítását, a fegyveres harcot. 1910-ben, egy parlamenti beszédében ezt mondotta: „Elkerülhetetlen a társadalmi változás, nem maradhat el a szocialista forradalom. Csak az fontos, hogy tudjuk: összecsapások és válságok eredményeképpen jön-e létre, vagy a demokratikus haladás nagy, szervezett mozgalma révén. És mindennek ellenére, a proletariátusba csalásokkal és árulásokkal belenevelt gyűlölet ellenére hiszek abban – és itt tiszta szívből beszélek, akár a népgyűléseken –, hiszek a demokráciává szerveződő haladás erejében."

Jaurès gyakran hirdette a harc békés formáinak lehetőségét, gyakran fordult az uralkodó osztályokhoz – értelmükre, lelkiismeretükre, tudatukra apellálva –, pedig ezekre csak egyetlen érv hathatott, a proletariátus szervezett ereje. Szubjektív szándékai ellenére, amelyek mindig nemesek és tiszták voltak, olyan irányvonalat védett, amelyet politikailag nem lehet másképpen meghatározni, mint reformista irányvonalat, mint az osztálybéke hirdetését.

Jaurès tehát többnyire a francia és a nemzetközi szocialista mozgalom jobbszárnyán működött. Több fontos elvi és taktikai kérdésben (így például a Millerand-ügyben) elfoglalt hibás álláspontját a forradalmi marxisták kíméletlenül bírálták.

Szociális reformokra törekedett, de nem feledkezett meg a végcélról, a szocializmusról. Ebben különbözött Bernsteintől és más revizionistáktól, akik a végcélról lemondtak. Jaurès azonban szubjektív szándékai ellenére reformista politikájával nem a forradalomhoz közeledett, hanem olykor éppenséggel eltért tőle. Ily módon a Szocialista Párt nem vált a proletariátus harci szervezetévé. Az osztályellentmondásokat eltussolták, a polgári befolyás tért hódított a munkások soraiban. Jaurès azonban elméleti tévedései

ellenére is nagy odaadással és őszintén, bátran küzdött a kapitalizmus ellen.

Hatalmas érdemei voltak a háború kirobbantása elleni küzdelemben is. Korának egyik legnagyobb szónoka, leleplezte a legfőbb háborús gyújtogatót, az imperialista burzsoáziát, és harcolt a militarizmus bármiféle megnyilvánulása ellen.

Maurice Thorez gyakran ismételte Jaurès megfogalmazását: „A kapitalizmus magában hordja a háborút, mint a felhő a vihart." Jaurès ezt az igazságot 1895. március 7-i képviselőházi beszédében mondta ki első ízben. Életének különösen utolsó tíz évében, utolsó beszédeiben továbbfejlesztette és konkretizálta ezt a tételt. 1908-ban, amikor Franciaország megtámadta Marokkót, Jaurès aktívan fellépett a francia imperializmus agresszív politikája ellen. A képviselőházban ellenezte, hogy hiteleket nyújtsanak a kormánynak a hadműveletekhez.

1908. augusztus 28-án a *l'Humanité* hasábjain így írt: „Az álnok bankárok, akik uzsorahitelekkel zsákmányolták ki az országot; a muzulmán temető közös német–francia felrobbantása, hogy kőbányává változtassák azt; Casablanca szörnyűséges bombázása, Sauja felgyújtása, az ottani vérontás; másfél ezer női és gyermekholttest egyetlen és szégyenteljes gyászos nap alatt – íme, ilyennek mutatkozik Európa a marokkóiak szemében."

1913-ban a képviselőházban a katonai szolgálat két évről három évre való fölemeléséről folyt a vita. Franciaország-szerte tüntetések kezdődtek, a katonák között lázadás érlelődött. Jaurès élére állt azoknak a demokratikus erőknek, amelyek a törvény ellen léptek fel. A törvényt mégis elfogadták. Jaurès harca a „háromléves törvény" ellen különösen elkeseredett gyűlöletet váltott ki a soviniszta és militarista körökből, amelyek rágalmazni kezdték, azzal vádolva őt, hogy Franciaország érdekeit elárulva Németország javára kémkedik.

Az első világháború küszöbén, érezve annak közeledtét, különösen nagy figyelmet fordított a békéért vívott harcra. „Abban az órában, amikor öldöklés és barbárság fenyeget bennünket – írta –, csak egy lehetőségünk van a béke fenntartására és a civilizáció

megmentésére: a proletariátusnak össze kell szednie minden erejét, amely rengeteg francia, angol, német, olasz és orosz testvért jelent, és mi ezt a sokezernyi embert arra szólítjuk fel, hogy egyesüljön és szívének egyöntetű dobogásával oszlassa szét a szörnyű rémséget."

1912-ben a bázeli nemzetközi szocialista kongresszuson így beszélt: „Minden országban két ellentétes áramlat van. Az egyik a béke ellen, a másik a háború ellen lép fel. A kormányok kezében van az a mérleg, amelyre a népek sorsát helyezték, ám a mérleg nyelve ingadozik. Előfordulhat, hogy az, aki ma még kételkedik, hirtelen megszédül. Ezért mi, valamennyi ország dolgozói és szocialistái kötelesek vagyunk megelőzni a háborút, és minden erőnket a béke mérlegére helyezni!"

1914 júliusában Jaurès a Szocialista Párt rendkívüli kongresszusán javaslatot tett arra, hogy háború esetén hirdessék ki az általános sztrájkot; a javaslatot elfogadták.

Jaurès utoljára július 25-én, Vuesde-ben, Lyon munkásnegyedében szólalt fel választói előtt. Arról beszélt, hogy a béke megőrzésének egyetlen esélye Franciaország, Anglia, Németország, Olaszország, Oroszország proletariátusának egyesítése a háború elleni harcban.

A *l'Humanité*ben közzétett utolsó cikkében, amely a világháború kitörése előtti napon jelent meg és néhány órával előzte meg halálát, a proletárokat a háború elleni harcra szólította fel. Cikkét szenvedélyes felszólítással fejezte be: „Amire most szükség van – a permanens cselekvés, a proletár gondolat és lelkiismeret állandó ébren tartása, ez az igazi védelem, ez a jövő záloga."

A háborús gyújtogatók elleni harcban tanúsított következetessége és bátorsága kihívta maga ellen a felül levők gyűlöletét. Az uralkodó körök tisztában voltak erejével és befolyásával, és megpróbálták megvesztegetni. Semmi sem volt elég drága nekik: miniszteri tárcákkal, hatalommal, dicsőséggel, pénzzel kecsegtették. Meggyilkolása előtt néhány órával miniszteri széket ajánlottak föl neki Viviani kormányában.

1914. július 31-én Jaurèst meggyilkolták.

Halála a tömegfelháborodás hullámát indította el. Gyűlésekre és tüntetésekre került sor. A felháborodás olyan erős volt, hogy a kormány kénytelen volt külön felhívást intézni a néphez a miniszterelnök aláírásával, amelyben nyugalomra szólított fel és megígérte, hogy megtorolják a gyilkosságot.

Később, amikor a burzsoá bíróság felmentette a gyilkost, 300 000 francia munkás tüntetett vezérének emlékére, tiltakozva a döntés ellen. A burzsoá Franciaország végül is kénytelen volt számolni a Jaurès iránti rokonszenvvel, és beleegyezni abba, hogy 1924-ben Carmot bányászai Jaurès hamvait a Pantheonba, a legnagyobb franciák sírhelyére szállítsák.

Az igazságtalan igazság

PIERRE PROUDHON

(1809–1865)

A francia alkotmányozó gyűlésben sokan nem tudták leplezni ellenszenvüket Proudhon képviselővel szemben. A „tébolyult cikkek" szerzője, „a tulajdon megsemmisítője", „szörnyember" – így illették őt a jobboldali képviselők. Proudhont megpróbálták nem észrevenni, nem nyújtottak neki kezet, ritka felszólalásai közben közönyösen, üres tekintettel meredtek rá. Nagy birtokok tulajdonosai, előkelő nemzetségek sarjai, gyárosok, gyárosok örökösei hogy is vették volna észre ezt az egyszerű embert, aki a népből jött, a nép fia volt.

És Proudhon? Háborítatlan nyugalommal lépett fel a szószékre: „Tizennégy paraszti ősöm van, nevezzenek meg egyetlen családot, amelynek ennyi előkelő őse van!"

Pierre-Joseph Proudhon 1809. január 15-én született Besançonban, egy szegényparaszti család ötödik gyermekeként. Tizenkét éves koráig a falubeli fiúkkal pásztorkodik. Egy helyi mecénás segítségével azonban sikerült bejutnia a gimnáziumba. Sokat olvasott, buzgón látogatta a könyvtárat, pénze természetesen alig volt, a szükséges tankönyveket osztálytársaitól kölcsönözte.

Végül nem tudta befejezni a gimnáziumot. Először szedő lett, majd korrektor a Gautier fivérek nyomdájában. A nyomdatulajdonosok azonban hamarosan tönkrementek, és Proudhon munka nélkül maradt. Munkát keresve járta az országot, megfordult Párizsban, Marseille-ben, Lyonban és Toulonban. Besançonba visszatérve ismét a Gautier fivéreknél dolgozott, akik közben új nyomdát nyitottak. 1836-ban sikerült némi tőkét összeszednie és így szülővárosa kis nyomdájának társtulajdonosa lett.

Proudhon egész idő alatt önműveléssel foglalkozott, latinul, görögül és héberül tanult. Rendszeres képzettségre azonban nem tett szert. Az „Egy forradalmár gyónása" című művében így írt: „Mindazt, amit tudok, a kétségbeesésnek köszönhetem. A sors megfosztott engem attól, hogy tudást szerezzek, és ezért egyszer csak az általam gyűjtött foszlányokból akartam saját tudományomat létrehozni."

1837-ben megírta első művét, „Az egyetemes nyelvtan tapaszta-

latait", amelyben filológiai kérdésekkel foglalkozott. A besançoni Akadémián 1838-tól 3 éven át 1500 frank ösztöndíjat kapott. Az Akadémia pályázatán („A vasárnap ünneplésének hasznáról" témában) Proudhon is részt vett, és 1839-ben díszoklevelet és érmet kapott pályamunkájáért. Az Akadémia azonban hamarosan beszüntette a kis brosúra árusítását, mert a szerző eszméit túlontúl paradoxaknak vélte. Ennek a kis munkának az alapgondolata, mint később Proudhon írta, az volt, hogy „a heti pihenőnap bevezetése elszakíthatatlanul összefügg az egyenlőtlenségen alapuló politikai rendszerrel". Megjegyezte, hogy „a felsőbb osztályok már nem ismerik a vasárnapot. A hét minden napja hasonlít egymásra."

Az első könyv megjelenése szárnyakat adott Proudhonnak. Ekkor átköltözött Párizsba. Anyagi nehézségekkel küzdött; egy berlini barátjának így írt: „Kérem Önt, leveleit közvetítővel küldje, mint én teszem. Két frankot nehezen fizetek ki a postáért..."

Az állandó pénzhiány szerénységre tanította Proudhont, a hozzátartozóiról való gondoskodás pedig takarékosságra és egyszerűségre. „Kötött gyapjú pufajkát és kopogó facipőt hordott" – emlékezett Franz Mehring.

Ilyen körülmények között dolgozott. „Halálos párviadalban kell megölnöm az egyenlőtlenséget és a tulajdont – írta egyik levelében –, vagy vak vagyok, vagy soha nem fog magához térni a csapástól, amelyet hamarosan reá mérek." 1840-ben jelent meg „Mi a tulajdon?" című könyve. Ez egycsapásra híressé tette szerzőjét és népszerűséget szerzett neki a radikális értelmiség körében. Ez az éles és ugyanakkor meggyőző munka bátran támadja a polgári társadalom alapelveit. „Bizonyítom – írta –, hogy azok, akiknek jelenleg nincs tulajdonuk, ugyanolyan jogon tulajdonosok, mint azok, akiknek van, ám ahelyett, hogy ezen az alapon a tulajdon szétosztását követelném mindenki között, én közbiztonsági intézkedésként követelem, hogy a tulajdont mindenki számára semmisítsék meg. Ha azonban kudarcot vall ez a követelés, akkor nekünk, tehát Önöknek valamennyiüknek, proletároknak és nekem csak az marad hátra, hogy átvágjuk a torkunkat; mert ugyan mi

egyebet követelhetnénk a nemzet igazságérzetétől...” A továbbiakban Proudhon felvetette a kérdést: milyen legyen a jövő társadalmi berendezkedése? Szabad társulás a termelési eszközök közös tulajdona és az egyenlő csere figyelembevételével. Proudhon úgy gondolta, hogy az igazság érdekében a cserét pénz és profit nélkül kell lebonyolítani. Csak ilyen körülmények között lehet elérni véleménye szerint azt az igazságosságot, amely művének fő eszméje volt. „Az igazságosság az a vezércsillag, amely a társadalmakat irányítja, az a tengely, amely körül az egész politikai világ forog, minden egyezmény elve és szabálya... semmi sem történik az igazságosságra való apellálás nélkül. Az igazságosság nem törvény eredménye: ellenkezőleg, a törvény mindig az igazságosság hirdetése és alkalmazása mindazon körülmények között, amelyekben az emberek egymással kapcsolatba kerülhetnek.”

Ily módon Proudhon úgy vélte, hogy csak egy öröktől adott és változatlan igazságosság létezik, amelyet a leendő társadalom alapjává kell tenni. Marx és Engels harcolt e metafizikus megközelítés ellen. A társadalmi és gazdasági kategóriákat nem lehet öröktől adottaknak és abszolútaknak tekinteni. „A kispolgár Proudhon – írja Engels »A lakáskérdéshez« című tanulmányában – olyan világot kíván, amelyben mindenki külön, önálló terméket állít elő, s az rögtön elfogyasztható és a piacon kicserélhető: ha aztán mindenki visszakapja munkájának teljes értékét egy másik termékben, ezzel már beteljesült az »örök igazságosság« és létrejött a világok legjobbika.”

A „Mi a tulajdon?” című könyv tartalmazta ezt a szállóigévé vált mondatot: „a tulajdon – lopás”. Proudhon ezt a mondatot Brissot-tól kölcsönözte, a 18. század végi francia polgári forradalom egyik kiemelkedő alakjától. Proudhon munkájának eredetisége csak a formájában nyilvánult meg: szerette a szép fordulatokat és ezeket kihívó vakmerőséggel alkalmazta.

Amikor Schweitzer, a lassalleánusok egyik vezető németországi képviselője, akkoriban az Általános Német Munkásegylet elnöke azzal a kéréssel fordult Marxhoz, hogy mondjon véleményt Proudhonról, 1865-ben Marx így írt neki: „Proudhon első kísérleteire

már nem emlékszem. A »Langue universelle«-ről írt iskolás dolgozata mutatja, milyen fesztelenül mert nekivágni olyan problémáknak, amelyek megoldásához még elemi előismeretei is hiányoztak.

Első műve, »Qu' est-ce que la proprieté?«, feltétlenül a legjobb műve. Korszakalkotó, ha nem is új tartalma, de az új és merész mód révén, ahogy a régit kimondja...

Proudhonnak ebben az írásában — ha szabad magamat így kifejeznem – még a stílus izmossága uralkodik... Kihívó dac, amellyel hozzányúl a közgazdaságtan »szentekszentjéhez«, szellemes paradoxonok, amelyekkel a közönséges polgári értelmet ugratja, megsemmisítő ítéletek, keserű irónia, a fennállónak a gyalázatossága feletti felháborodás itt-ott átszűrődő mély és igaz érzése, forradalmi komolyság – mindezzel a »Qu' est-ce que la proprieté?« felvillanyozta az olvasókat, és első megjelenésekor nagy hatást keltett. A politikai gazdaságtan szigorúan tudományos történetében ez az írás aligha volna említésre méltó. De az ilyen szenzációs írásoknak éppúgy megvan a maguk szerepe a tudományokban, mint a regényirodalomban."

Proudhon tehát azt állította, hogy a tulajdon lopás, mivel ellentmond az igazságosság elvének. Tulajdonon pedig „a visszaélések összegét" értette, és valójában csak a nagytulajdon ellen lépett fel és azt szembeállította az általa „birtoknak" nevezett kistulajdonnal. Tehát amikor a magántulajdont bírálta, akkor csak a tőkés nagytulajdonra gondolt, amely kizsákmányolja és tönkreteszi a kistermelő tulajdonosokat; csak az uzsoratőke, a tőzsde és a spekuláció ellen lépett fel, ugyanakkor – először a „birtoklás" örvén, majd később nyíltan is – védelmezte a kismagántulajdont, amely véleménye szerint alapja lehet a gazdasági haladásnak és a termelő „személyes szabadságának".

„Semmisítsétek meg a tulajdont és őrizzétek meg a birtoklást: csak ennek segítségével változtathatjátok meg gyökeresen a törvényeket, a kormányt, a gazdaságot és minden intézményt: csak így semmisíthetitek meg a rosszat a földön" – hirdette. A kistulajdon volt az ő eszményképe, vagyis: a kispolgárság álláspontjáról vetette alá bírálatnak a polgári tulajdont.

Nagyon is természetes, hogy a „Mi a tulajdon?" heves gyűlöletet váltott ki a tőkésekből. Valóságos keresztes hadjáratot indítottak a „szent magántulajdon" védelmében. A besançoni Akadémia is negatívan reagált. Proudhon így írt erről: „Könyvemnek az Akadémiára gyakorolt hatása szörnyű következményekkel járt rám nézve: botrányról, hálátlanságról beszéltek, az öreg Drose pedig... könnyes prédikációt mondott, amely mindenkit ellenem hangolt. Emberevőnek, farkasnak, kígyónak neveznek; barátaim és jótevőim kitérnek utamból... Úgy látszik, a legszívesebben azt követelnék tőlem, tagadjam meg meggyőződésemet; úgy ítélnek el, hogy a könyvet el se olvassák." Az Akadémián viharos ülésre került sor, javasolták, hogy a szerző tagadja meg könyvét, és foszszák meg őt az ösztöndíjtól. Proudhont gyűlöletkeltéssel vádolták a kormánnyal és különböző osztályokkal szemben, továbbá vallásgyalázást vetettek szemére. Még bírósági eljárást is indítottak, a bíróság azonban felmentette Proudhont és engedélyezte a könyv árusítását.

1843-ban Proudhon intézőként dolgozott egy lyoni szállítási cégnél. Sokat utazgatott, több bírósági tárgyaláson védte a cég érdekeit. 1844-ben Párizsban megismerkedett Marxszal. Marx később visszaemlékezett arra, hogy hosszú, sokszor éjszakába nyúló vitáik során „nagy kárára megfertőztem őt a hegelianizmussal, amelyet azonban ő, mert németül nem tudott, nem tanulmányozhatott rendesen. Amit én megkezdtem, azt Párizsból való kiutasításom után *Karl Grün* úr folytatta. Neki, mint a német filozófia tanítójának, velem szemben még az az előnye is megvolt, hogy ő maga semmit sem értett belőle."

Marx a reá jellemző egyenességgel óva intette Proudhont Grüntől: „Ez az ember egy irodalmi szélhámos és semmi egyéb, afféle sarlatán, aki modern eszmékkel szeretne házalni. Tudatlanságát fellengzős és hetyke szólamok mögé próbálja rejteni, ám csak azt érte el, hogy *zagyvaságaival* nevetségessé tette magát. Amellett ez az ember *veszélyes* is. Visszaélve ismeretségeivel, melyeket pimaszsága révén neves szerzőkkel kötött, a maga számára piedesztált épít ebből és ily módon kompromittálja ezeket a szerzőket a német

közönség előtt... Őrizkedjék ettől a parazitától." Proudhon azonban nem hallgatott erre a figyelmeztetésre.

1843-ban közzétette „A rend megteremtéséről az emberiségben" című munkáját és hozzálátott „A gazdasági ellentmondások rendszere, vagy a nyomor filozófiája" című könyve megírásához, amely 1846-ban jelent meg. Proudhon ebben a könyvben már alaposabban kifejtette az igazságos társadalmi berendezkedésre vonatkozó nézeteit. A munka egy sor hibás elméleti tételt tartalmazott, amelyet a tudományos szocializmus alapítói komoly bírálattal illettek.

Proudhon nem sokkal a könyv megjelenése előtt írt Marxnak: „Várom az Ön szigorú bírálatát." Egy idő múlva meg is kapta művének szigorú elemzését, amely Marx szavaival szólva „örökre véget vetett barátságunknak".

Marx az eredeti proudhoni címet kiforgatva, munkájának „A filozófia nyomorúsága" címet adta (1847). Proudhon nézetei komoly befolyást szerezhettek volna a munkások között, és ezért alapos bírálatnak kellett alávetni. Marx munkájában a proudhoni felfogás bírálata mellett egy sor új tételt is kifejtett.

Marx Proudhon könyvével megismerkedve már 1846 decemberében, Annyenkovhoz szóló levelében azt írta, hogy Proudhon összekeveri az eszméket és a dolgokat. „Az emberek sohasem mondanak le arról, amit már megszereztek, de ez nem jelenti azt, hogy sohasem mondanak le arról a társadalmi formáról, amelyben bizonyos termelőerőket megszereztek... Azok a gazdasági formák tehát, amelyekben az emberek termelnek, fogyasztanak, cserélnek, *múlékony és történelmi* formák. A szerzett új termelőképességekkel az emberek megváltoztatják termelési módjukat, és a termelési móddal együtt megváltoztatják az összes gazdasági viszonyokat, amelyek csupán a meghatározott termelési módnak voltak szükségszerű kapcsolatai. Ez az, amit Proudhon nem értett meg..."

Proudhon a tőkés viszonyokat bírálva támadja a munkásosztály ideológiáját. Ezzel kapcsolatban Marx megjegyezte, hogy Proudhon a kispolgárság ideológusa, szocializmusa a kézművesek és a parasztok szocializmusa: „A szintézis akar lenni, pedig ő csak ösz-

szetett tévedés. Mint a tudomány embere, a burzsoák és a proletárok felett akar lebegni; pedig ő csak kispolgár, aki állandóan ideoda hányódik a tőke és a munka, a politikai gazdaságtan és a kommunizmus között."

Valamivel később Proudhon „elméleti felfedezéseire" támaszkodva tervet javasolt a társadalomnak egy népbank megszervezésére. A bank ajándék-hitelt köteles nyújtani a rászorulóknak és terméket termékkel köteles cserélni. E célból, javasolta Proudhon, a bankjegyeket nem fémpénzzel, aranyrögökkel vagy ingatlannal, hanem közvetlenül termékekkel kell fedezni. E bank tevékenységének eredményeképpen azután elértéktelenedik és megsemmisül az arany- és ezüstérme, korlátlan lesz az értékesítés, felszámolják az adókat, a vámokat, átalakul a tulajdon, megsemmisül az állam stb. A társadalom valamennyi tagjának kölcsönös szolgáltatási szervezetéről beszél, amellyel véleménye szerint fel lehet számolni a dolgozók kizsákmányolását is. „Amikor ugyanazon szakmájú emberek egy társaságban egyesülnek, akkor eloszthatják maguk között a megrendeléseket."

Proudhon ugyanebből a célból valamivel később kifejtette a „cserepiac" létrehozásának eszméjét.

Lenin Proudhon gazdasági elméletének lényegét vizsgálva így írt: „Nem kell megsemmisíteni a kapitalizmust és alapját, az árutermelést, hanem meg kell *tisztítani* ezt az alapot a visszaélésektől, a kinövésektől stb.; nem kell megsemmisíteni a cserét és a csereértéket, hanem ellenkezőleg, »konstituálni« kell, általánossá, abszolúttá, »gazdaságossá« kell tenni, le kell győzni az ingadozásokat, a válságokat, visszaéléseket – ez Proudhon eszméje."

Proudhon fellép mind a korabeli kapitalizmus, mind pedig a kommunizmus ellen. „A kommunizmus – írta – tagadja a függetlenséget és az arányosságot, a tulajdon pedig [a nagytulajdon] nem elégíti ki az egyenlőség és a törvény követelményeit." Feltételezte, hogy ő találta ki „azt a harmadik társadalmi formát, a közösség és a tulajdon szintézisét", a társadalmi fejlődés sajátos harmadik útját, amely nem kapitalista és nem kommunista.

Proudhon alábecsülte a termelés szerepét és túlbecsülte a forga-

lom és a kereskedelem szerepét. Úgy vélte, hogy a munkások nyomora nem a vállalkozói kizsákmányolás eredménye, hanem abból fakad, hogy a csere igazságtalan, nem egyenértékű és ez az egyenlőtlenség a nyomor tulajdonképpeni oka. Proudhon szerint a cserének igazságosnak kell lennie, és ez esetben a nyomor, a luxus, az elnyomás, a bűnözés és az éhség megszűnik.

Proudhon szerint a társadalmi átalakulás fő útja nem a forradalom, hanem a csere átalakítása. Még a „Nyomor filozófiájának" megjelenése előtt így írt Marxnak: „Én inkább a tulajdon lassú tűzön való megégetése mellett vagyok, ahelyett, hogy új erőt adjunk neki azzal, hogy Szent Bertalan-éjszakát rendezünk a tulajdonosok között." 1847 végén nézeteinek propagálása céljából Párizsban kiadja a *Népképviselő* című újságot. Itt olyan cikkeket ír, amelyekben állhatatosan hirdeti rendszerének előnyeit. Proudhon nem sokkal az 1848. februári forradalom előtt meglehetősen szerénytelenül azt állította, ő az az egyetlen ember, akire számíthat a nép és akitől rettegnek a reakciósok.

A párizsi utcákon zajló forradalmi eseményekben azonban nem vett részt. Mint Marx írta, a forradalom Proudhonnak igen rosszkor jött, mivel néhány héttel azelőtt azt bizonygatta, „a forradalomnak korszaka örökre elmúlt". A forradalomhoz való viszonyáról ő maga így beszélt: „... A forradalom, a köztársaság és a szocializmus egymásra támaszkodva hatalmas léptekkel közeledtek. Láttam őket, szinte megérintettem őket; menekültem a demokratikus és szociális szörnyetegtől, amelynek rejtélyét nem tudtam megmagyarázni magamnak: a rémület megfagyasztotta bennem a lelket, megölte bennem a gondolatot. Átkoztam a konzervatívokat, akik gúnyt űztek az ellenzék haragjából, még inkább átkoztam az ellenzéket, amely gyökerestül szakította ki a régi társadalom alapjait, könyörögtem barátaimnak, akik részt vettek a mozgalomban, hogy ne bonyolódjanak bele az előjogokról szóló, köztársaságaik számára oly abszurd vitába, amelyből hirtelenül-váratlanul előpattan a forradalom."

1848 júniusában az Alkotmányozó Gyűlés pótválasztásain jelöltette magát. Közzétette „forradalmi programját", amelyben Szaj-

na megye választóihoz fordulva feltárta rendszerének lényegét. Nem tagadta meg a „tulajdon – lopás" tételt, hanem megmagyarázta, ő ugyanolyan híve a tulajdonnak, mint bármely burzsoá. „Ez talán meglep benneteket, de elvem ugyanaz, mint a tiétek, nevezetesen maga a tulajdon. Nincsenek más jelszavaim és elveim, mint az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatában kifejtett elvek: szabadság, egyenlőség, biztonság, tulajdon... A tulajdon az a jog, hogy szabadon rendelkezzünk jövedelmünkkel, munkánk és mesterségünk eredményeivel, gyümölcseivel."

Proudhon elérte, amit akart, képviselő lett. Látszólag soha nem járt még ilyen közel céljához, a társadalom békés átalakításához: rendelkezésére állt az Alkotmányozó Gyűlés szószéke, az újságok készek voltak propagálni eszméit, és maga a kormány is reformokat hirdetett.

Az események menetébe azonban olyan erők avatkoztak be, amelyeket Proudhon több ízben is vissza akart tartani. A párizsi proletárok belefáradtak a frázisokba. Miután a burzsoá kormány becsapta őket, és elegük lett a „munkához való jog" ígérgetéséből, majd a nemzeti műhelyek bezárásával provokálták őket, a munkások fegyvert ragadtak, hogy megvédelmezzék jogaikat és összecsapjanak kizsákmányolóikkal.

Június közepén a város utcáin barikádok nőttek ki a földből. Fölöttük vörös és háromszínű zászló lengett, s transzparensek: „Éljen a szociális Köztársaság!" Proudhon megrémült, de a munkásfelkelés elfojtásában nem vett részt.

Az Alkotmányozó Gyűlésen mondott beszédében elítélte a párizsi felkelés résztvevőivel való leszámolást. Újra megemlékezett a saját csere-rendszeréről, amely szerinte „gyógyírja" lehetne minden bajnak, és ezzel bebizonyította, hogy semmit sem értett meg azokból az eseményekből, amelyeknek tanúja volt. „Ugyanúgy, ahogy a politikai egyenlőség összeegyeztethetetlen a monarchiával és az arisztokráciával, ugyanúgy a csereforgalmi egyensúly, a termelés és a fogyasztás egyenlősége, más szóval a munka biztosítása összeegyeztethetetlen a pénz uralmával és a tőke arisztokráciájával. Mivel ez a kétféle eszme lényegében szolidáris, ezért arra kö-

vetkeztethetünk, hogy a tulajdon, a tiszta jövedelem, amely csak kizsákmányolás révén létezhet, lehetetlen a Köztársaságban; és hogy a kettő között választani kell: vagy a tulajdon teszi tönkre a Köztársaságot, vagy a Köztársaság semmisíti meg a tulajdont..." Beszédét több ízben dühödt kiáltások szakították félbe: „hatvan évvel ezelőtt Marat-nak hívták", „zárják oroszlánketrecbe". Proudhon később így emlékezett vissza erre: „Nem hiszem, hogy van példa hasonló gyűlölködésre. Templomokban prédikáltak ellenem, színpadon gúnyoltak, dalokban, hirdetőoszlopokon, életrajzokban, karikatúrákon szidalmaztak, sértegettek és átkoztak... Szüntelenül a lopás teoretikusának, a prostitúció énekesének, Isten személyes ellenségének, Antikrisztusnak neveztek, olyasvalaminek, amire nincs is szó."

Marx 1865-ben Proudhon ekkori magatartását értékelve így írt: „Fellépése a nemzetgyűlésben, bármily kevés bizonyítékát adta a fennálló viszonyok megértésének, minden dicséretet megérdemel. A júniusi felkelés után ez nagyon bátor cselekedet volt. Azonkívül azzal az előnyös következménnyel járt, hogy *Thiers* úr Proudhon javaslatai elleni beszédében, amelyet azután külön kiadtak, egész Európának bebizonyította, hogy milyen kisgyermek-katekizmusi talapzaton állott a francia burzsoáziának ez a szellemi pillére. Thiers úrral szemben Proudhon valóban özönvíz előtti óriássá nőtt."

Proudhon megpróbálta gyakorlatilag is realizálni terveit, és *Peuple* című újságjában hirdetést tett közzé a „Népbank" részvényeiről. Harminchatezer frank összegben sikerült részvényeket kibocsátani. 1849. február 11-én bejelentette a bank megnyitását.

Milyen reményeket fűzött Proudhon a „Népbankhoz"? „...a proletárok *takarítsanak meg* kis részvényeket. Ebből (10 000–20 000 munkáson alul természetesen el sem kezdik) előbb egy vagy több szakmában egy vagy több műhelyt rendeznek be, a részvényesek egy részét ott foglalkoztatják, a termékeket pedig eladják... Ahogy a társaság tőkéje újonnan belépők vagy a régi részvényesek új megtakarításai révén gyarapodik, új műhelyeket és gyárakat létesítenek, és így tovább, és így tovább, amíg – *minden*

proletárt nem foglalkoztatnak, az országban fellelhető *minden* termelőerőt fel nem vásárolnak, és ezáltal a burzsoák kezében levő tőkék el nem vesztették ama hatalmukat, hogy a munka fölött parancsnokoljanak és profitot hozzanak!... Ezek az emberek nem többet és nem kevesebbet forgatnak a fejükben, mint azt, hogy a proletárok megtakarított pénzén és a profitról meg tőkéjük kamatairól való lemondásuk révén egyelőre egész Franciaországot, később talán a világ többi részét is felvásárolják... Mégiscsak gyalázatos dolog, hogy az embernek még mindig ilyen barbár értelmetlenség ellen kell hadakoznia."

Az árutermelés, a konkurrencia körülményei között ez a terv természetesen kudarcra volt kárhoztatva. Két hónap sem telt bele, és Proudhon bejelentette bankjának csődjét és visszaadta a pénzt a részvényeseknek.

Proudhont 1849 márciusában letartóztatták a Louis Bonaparte köztársasági elnök elleni cikkeiért, és 3 évi börtönbüntetésre, valamint 3000 frank pénzbüntetésre ítélték. Újságját betiltották, bár barátai a Herzen által letétbe helyezett 24 000 frank kaució segítségével új lapot alapíthattak *Voix de Peuple* címmel. Proudhon a börtönben is írt.

1849-ben jelent meg „A forradalmár gyónása" című munkája, majd valamivel később „A 19. századi forradalom egyetemes eszméje" című műve.

Ez utóbbiban arról írt, ha van „elegendő ok a forradalomra, akkor semmiféle hatalom nem tudja megakadályozni ennek kitörését", és hozzátette: „a 19. században elég ok van a forradalomra". „A 19. századi forradalom lerombolja a politikai államokat és eltöröl általában mindenféle kormányt." A forradalomnak Proudhon véleménye szerint meg kell semmisítenie „a törvényeket" és „csupán a szerződéseket szabad meghagynia". „Nincs szükség többséggel vagy egyhangúlag elfogadott törvényekre, minden állampolgárnak, minden kommunának és testületnek saját törvényeit kell érvényesítenie."

Proudhon az osztályellentmondások legfőbb forrásának az államot tartotta, és utópikus terveket szőtt az állam békés felszámolá-

sára. Létrehozta az „anarchia" és a „szociális felszámolás" rendszerét. Ennek lényege az államiság tagadása, a kormány és a hatalom kiküszöbölése a társadalmi viszonyokból és a társadalomnak szerződés és csere alapján való átszervezése kényszer nélkül. Javasolta, hogy a politikai centralizálást gazdaságival váltsák fel.

Proudhon idealista társadalma azonban nem centralizált, sőt ellenkezőleg: teljesen szétforgácsolt és kis önálló árutermelőkből áll.

„A dolognak ez a szemlélete – írta Plehanov – a proletariátus politikai programját a lehető legnagyobb mértékben egyszerűsítette. Az az állam, amely csak a minden állampolgárra nézve kötelező és közös törvényeket ismerte el, nem szolgálhatott eszközként a szocialista eszmények eléréséhez. A szocialisták azzal, hogy céljaik érdekében használják, csak növelik azt a rosszat, amelynek kiirtásával kezdődnie kell a »szociális felszámolásnak«. Az államnak »fel kell bomlania«, és így kell megteremtenie »minden állampolgár, minden közösség és testület« teljes szabadságát arra, hogy kibocsássa »saját törvényeit« és megkösse az ezekhez szükséges »szerződéseket«."

Marx Engelshez írott 1851. augusztus 14-i levelében így értékeli a proudhoni elmélet legfőbb tételeit: „A proudhoni bölcsesség – és az egész mindenekelőtt polémia a kommunizmus ellen... – véleményem szerint a következő okoskodásra lyukad ki:

A tulajdonképpeni ellenség, amely ellen harcolni kell, a tőke. A tőke tiszta gazdasági igenlése a kamat. Az ún. profit nem más, mint a bér egy különös formája. A kamatot megszüntetjük azáltal, hogy a tőke annuitásává, azaz évi törlesztésévé változtatjuk. Így a munkásosztálynak – olvasd: ipari [industrielle] osztálynak – örökre biztosítjuk az elsőbbségét, s a tulajdonképpeni tőkésosztályt fokozatos elenyészésre kárhoztatjuk. A kamat különböző formái a pénzkamat, a házbér, a haszonbér. Így a polgári társadalmat megtartjuk, igazoljuk és csak rossz tendenciájától fosztjuk meg."

1852-ben Proudhon könyvet írt „A társadalmi forradalom a december 2-i államcsíny fényében" címmel, amelyben azt állítja, hogy a bonapartista puccs a „forradalom" eszméjét testesíti meg

és hogy Franciaország a „teljes szocializmus" megvalósulásának folyamatában van. Proudhon megpróbálta igazolni az 1851. december 2-i bonapartista puccsot, amelyet a második császárság rendszerének megszilárdulása követett. Karl Marx ezt a könyvet „egyenesen aljasságnak" nevezte, amelynek célja, hogy a puccsot a francia munkások szemében elfogadhatónak tüntesse fel.

Marx kifejti: Proudhon „... Louis Bonaparte-ról szóló könyvében nyíltan vallja azt, amire a »Philosophie de la Misère«-jéből még csak következtetni lehetett, ti. ..., hogy a kispolgár az eszményképe. Franciaország, úgymond, 3 osztályból áll: 1. burzsoáziából, 2. középosztályból (petit bourgeois), 3. proletariátusból. A történelemnek, sajátosan a forradalomnak, célja mármost az, hogy az 1. és 3. osztályt, a végleteket, a helyes középútban oldja fel, és ez a proudhoni hitelműveletek révén megy végbe, melyeknek végső eredménye a kamat különböző formáinak eltörlése."

Proudhon politikai ingadozásai, kijelentéseinek ellentmondásossága nem volt véletlen, a kispolgárságnak a kapitalista társadalmon belüli ingatag helyzetét tükrözte, és Proudhon ennek a rétegnek a hűséges védelmezője.

Az ötvenes években sokat írt, egyebek között közzétette „Vezérfonal tőzsdespekulánsok számára" című könyvét. 1858-ban „Az igazságosságról a forradalomban és az Egyházban" című antiklerikális művéért, amelyet betiltottak és elkoboztak, Proudhont ismét börtönbüntetésre ítélték, de sikerült Belgiumba szöknie. 1860-ban amnesztiában részesült, de csak két év múlva tért vissza Franciaországba. A hatvanas években is sokat dolgozott, így 1861-ben közzétette „Háború és béke" című könyvét, amelyet Engels Proudhon „iskolás művei közül a legutópikusabbnak" nevezett. Többek között az „Adóelmélet" című kötetéről írta Marx: „itt a zsenialitásnak utolsó nyoma is eltűnik. Nem marad más, csak a szintiszta kispolgár."

Proudhon 1865 januárjában halt meg. Utolsó könyve, „A munkásosztályok politikai képességéről", halála után jelent meg.

Nehéz egyértelműen értékelni Proudhon tevékenységét. Mint politikus arra törekedett, hogy javítsa a legnyomorultabb, legel-

nyomottabb osztályok helyzetét. Teljes joggal mondhatta: „Aki szegény, az rokonom." „Én a munkásnép között születtem és nevelkedtem fel – írta –, osztottam örömét és bánatát, értelmemmel és szívemmel köztük éltem. Életem célja, hogy azoknak a javát szolgáljam, akiket testvéreimnek és társaimnak szeretnék nevezni. És ezt a célt elértem, és boldog leszek, ha a népben elhinthetem annak a tanításnak a magvait, amelyet én az erkölcsös világ törvényének nevezek."

A fennálló társadalom átalakulására irányuló elvei utópikus elgondolások voltak, az osztályharc tagadásán alapuló módszerei helytelen, káros illúziókat keltettek a munkások között arra vonatkozólag, hogy „népbankok", „cserepiacok" stb. segítségével gyökeresen javíthatják helyzetüket. Az állam szerepének teljes meg nem értése vezette Proudhont mindenféle állam tagadásához. Munkái az anarchisták „elméletének" egyik fő forrását alkották.

Maga a történelem bizonyította be a proudhoni tervek lehetetlenségét. A „Mi a tulajdon?" szerzője még életében meggyőződhetett a „népbank" csődjéről. A proudhonizmusra azonban a legszörnyűbb csapást az 1871-es Párizsi Kommün mérte. Bármilyen paradox, a proudhonisták, akik aktívan részt vettek a párizsi proletariátus felkelésében, egyáltalán nem úgy cselekedtek, mint ahogyan azt tanítójuk várta volna tőlük. Magának az osztályharcnak a logikája olyan társadalmi és gazdasági intézkedéseket diktált nekik, amelyekről egy szó sem esik Proudhon művében.

Az 1871-es Párizs a „Kommunista Párt Kiáltványa" szerzőjének igazát bizonyította.

A proudhonizmus történelmi jelenség, amely „a francia munkásmozgalom gyermekségét és éretlenségét" tükrözte. „... Proudhon az európai munkásmozgalom történetében sokkal jelentősebb szerepet játszott, semhogy minden további nélkül feledésbe merülhetne. Elméletileg elintézve, gyakorlatilag félretolva, mégis megőrzi történelmi érdekességét. Aki valamennyire behatóan foglalkozik a modern szocializmussal, annak a mozgalom »túlhaladott álláspontjait« is meg kell ismernie."

Proudhon világos és ragyogó stílusú művei senkit sem hagytak

közönyösen, érdeklődést keltettek a proletariátusban a szocialista áramlatok iránt. Az Alkotmányozó Gyűlésben szinte egyedül vette védelmébe 1848 júniusának párizsi proletárjait. Támadásai a vallás és az egyház ellen, a papok képmutatását és szélhámosságát leleplező szavai előmozdították a dolgozók vallásellenes nevelését.

Proudhon a börtönben az uralkodó osztályokhoz fordulva így írt: „Csak szőjék az összeesküvésüket a hatalmasságok a népek ellen; csak hulljanak a köztársaságiak a szuronyok csapásai alatt és haljanak meg a városok falainál; az egyenlőség, a szabadság és a testvériség mégis a társadalmi berendezkedés eszménye marad. Igen, mi szocialisták le vagyunk győzve, meg vagyunk alázva, le vagyunk fegyverezve, meg vagyunk bilincselve és börtönbe vagyunk vetve, de ettől még nem vagyunk-e a jövő emberei? Vajon elveszítettük-e hitünket magunkban és ügyünkben? És ti, kislelkű és vérszomjas plutokraták, család és tulajdon képmutatói és gazemberei! Ti most nyugodtan éltek? Vidáman ünneplitek győzelmeteket? Én figyellek benneteket, gyönyörködöm bennetek és bármit szóltok, bármi mozdulatot tesztek – én azt mondom, hogy ti *elvesztetek!*"

Nyugtalan szellem

MIHAIL BAKUNYIN

(1814-1876)

1903. május 1-én a lenini *Iszkra* szerkesztősége hirdetést tett közzé, amely szerint gyűjtés indult M. A. Bakunyin orosz forradalmár emlékművére. Az újság szerkesztősége így írt: „Hozzá kell tennünk, hogy bár nézeteinket mély eltérések választják el Bakunyin nézeteitől, mégis becsülni tudjuk benne azt az embert, aki egész életében szilárdan és önfeláldozóan harcolt meggyőződéséért. Sajnos kevés ilyen ember van még Oroszországban, és ezért emléküknek az ellenfeleik számára is értékesnek kell lennie."

Azt hisszük, aligha találni a múlt század 40–60-as éveinek európai forradalmi mozgalmában nyugtalanabb és ellentmondásosabb személyiséget, mint Bakunyin volt. Belinszkij barátságukról írva megjegyezte, Bakunyinban „főleg az élet mozgása, a nyugtalan szellem, az igazságra való élénk törekvés" ragadta meg.

Mihail Alekszandrovics Bakunyin 1814. május 18-án született a tveri kormányzóság novotorzsoki járásának Prjamuhino falujában. Szülei régi nemesi nemzetségből származtak. Anyai ágon Bakunyin rokonságban volt a Muravjovokkal, akik a dekabrista mozgalomban tüntették ki magukat. Mihail Alekszandrovics apja művelt ember volt, aki tisztelte a 18. századi francia felvilágosodás alakjait. Külföldön tanult, a páduai egyetemen védte meg filozófiai disszertációját, majd sokáig teljesített diplomáciai szolgálatot különböző államokban. A nagy család – Bakunyinnak négy nővére és öt öccse volt – barátságban és egyetértésben élt. Az irodalom, a zene, a festészet kezdettől érdeklődési körükhöz tartozott. Az apa történelemmel, fizikával, kozmográfiával és földrajzzal ismertette meg gyermekeit.

1828-ban Bakunyint a pétervári tüzériskolába íratták be. „Hirtelen megismertem az élet sötét, piszkos és visszataszító oldalát" – emlékezett vissza később. 1833 januárjában tisztté avatták és egy katonai egységhez küldték szolgálatra, amely a grodnói kormányzóság egyik isten háta mögötti falujában állomásozott. Ekkoriban sokat olvas és a jövőről töpreng. Arról ábrándozik, hogy „testvéreiért fog élni, megmutatja nekik az igazsághoz vezető utat, a természetből kiszedi titkait, hogy feltárja azokat az emberiség előtt,

eszméjének erejével elnyomja az anyagot és a szokásokat..." Törekvéseiben azonban gátolta a katonai szolgálat, amelyhez semmiféle elhivatottságot nem érzett. 1835-ben Bakunyin titokban, hogy apja ne tudja meg, „saját kívánságára" leszerelt.

Moszkvába költözve azt írta apjának, hogy nincs szüksége semmiféle segítségre, mivel matematikaoktatással kívánja fenntartani magát. Ezt a határozott lépést jórészt az N. V. Sztankevics körével való megismerkedés hatására tette.

A Sztankevics-kör tagjai a német idealista filozófiával foglalkoztak. Bakunyin itt találkozott a későbbi forradalmi demokratákkal, V. G. Belinszkijjel, A. I. Herzennel és Ny. P. Ogarjovval.

Ebben az időszakban Oroszországban, Bakunyin kifejezésével élve, „minden, ami alacsonyrendű, durva, csúszó-mászó, kegyetlen és aljas volt, az trónra került Miklós cárral". Az orosz demokrata mozgalom történetének válságos szakasza volt ez, válságba került a nemesi forradalmiság, új eszmék és tendenciák kellettek. A forradalmárok a dekabristák bukásának okait elemezve mind gyakrabban tűnődtek el a népről és szerepéről a társadalmi mozgalomban.

Ezekben az években Bakunyin Hegel filozófiájának híve. „Aki nem élt akkoriban – emlékezett vissza később –, az sohasem fogja megérteni, micsoda ereje volt ennek a filozófiai rendszernek a harmincas és a negyvenes években. Azt hittük, végre megtaláltuk és megértettük az örökkön keresett abszolútumot, s most végre nagyban vagy kicsiben meg is lehet vásárolni Berlinben." 1837 májusában Bakunyin lelkesen írta a nővéreinek: „Hegel egészen új életet adott nekem. Teljesen alámerültem benne."

„Bakunyin órákon át, reggeltől estig tudott beszélni, fáradhatatlan volt a vitában, és nem veszítette el a beszélgetés dialektikus fonalát, sem a meggyőzés szenvedélyes erejét – emlékezett vissza Herzen. – Mindig kész volt arra, hogy magyarázzon és ismételjen, a legcsekélyebb dogmatizmus nélkül. Ez az ember misszionáriusnak, propagandistának, lelkésznek született. A függetlenség és az értelem autonómiája volt akkor a zászlaja, és a gondolat felszabadításáért az Egyházzal és minden tekintéllyel hadakozott. És mivel

a propagandista heve hatalmas személyes bátorsággal egyesült nála, ezért már akkor előre lehetett látni, hogy egy olyan korban, mint a mienk volt, forradalmár lesz belőle, heves, szenvedélyes és hősies. Egész életét a propagandának szentelte."

Bakunyin azonban, a kör más tagjaihoz hasonlóan, a hegeli dialektikával együtt elfogadta annak gyakorlati következtetését is, amely szerint mindaz, ami valóságos: ésszerű, és amely végül is erősítette benne az oroszországi jobbágyrendszerbe és az önkényuralom mindenhatóságába való belenyugvás eszméjét. Csak fokozatosan, a parasztság antifeudális harcának hatására küzdötte le ezt. 1840-ben Németországba utazott. Berlinbe azért ment, hogy alaposabban tanulmányozhassa a filozófiát, de ott az európai politikai szenvedélyek és megrázkódtatások forgatagába került, tanúja lett a proletariátus első forradalmi fellépéseinek. A lyoni és a sziléziai takácsok felkelése, az Angliában fellendülő chartista mozgalom őszinte érdeklődést váltanak ki Bakunyinból a legszegényebb és legelnyomottabb osztály iránt.

A leendő forradalmár továbbra is tudományos és irodalmi tevékenységet folytatott. Míg azonban első békülékeny és hegeliánus szellemű munkái felháborították Herzent, addig 1842-ben a *Deutsches Jahrbuch*ban megjelent „Reakció Németországban. Egy francia beszámolója" című cikkét forrón üdvözölte. Ez a cikk fordulatot jelentett Bakunyin nézeteiben. Itt már szó sem volt a valósággal való megbékéléséről. Ellenkezőleg, a cikk forradalmi felhívásként hangzott. Szerzője azt állította, hogy napirendre került a forradalom kérdése. A forradalom elkerülhetetlen, érlelődik, mégpedig nemcsak Európában, hanem még Oroszországban is, ahol az elnyomott, rabszolgasorba hajtott és kizsákmányolt néptömegek reménykedve várják. A cikk tartalma, egész értelme abban a gondolatban koncentrálódott, hogy a történelem fejlődése elkerülhetetlenül a reakció szétveréséhez és a forradalom győzelméhez vezet. Bakunyin ebben a cikkben hirdette meg először jelszavát, amelynek híve maradt egész élete végéig: „Bízzunk az örök szellemben, amely azért rombol és pusztít, mert kimeríthetetlen és örökké alkotó forrása mindenfajta életnek."

A cikk széles körű visszhangot váltott ki, Herzen, aki még nem ismerte a cikk szerzőjének kilétét, naplójában így írt: „Művészileg ragyogó cikk. Alighanem az első francia ez (azok közül, akiket ismerek), aki megértette Hegelt és a német gondolkodást. Hangos, nyílt, diadalmas megszólalása ez a demokratikus pártnak, amely tele van erővel, és szilárdsága a jelen és a jövő iránti bizalomból fakad... Az egész cikk, úgy ahogy van, ragyogó." Amikor pedig megtudta, hogy a szerző Bakunyin, ezt írta róla: „Lemossa a korábbi bűneit. Teljesen megbékültem vele."

A „Németországi reakció" megjelenése után a szász kormány különös gyanakvással kezelte Bakunyint. 1843-ban ezért kénytelen volt átköltözni Svájcba, és ott forradalmi agitációt folytatott a reakciós német kormányok ellen. Az orosz követség itt is figyeltette, ezért 1844 elején titokban továbbutazott Svájcból Brüsszelbe, majd Párizsba, ahol megismerkedett Marxszal és Engelsszel. Bakunyinnak a nyugat-európai szocialista mozgalommal való kapcsolatai jelentősen kiszélesedtek.

Marx logikája arra kényszerítette Bakunyint, hogy nyíltan fellépjen az orosz önkényuralom és jobbágyrendszer ellen, támogassa a lengyel szabadságmozgalmat. Kapcsolatai „mindazon főbb személyekkel, akik az államügyek jelenlegi rendjének gonosz megváltoztatására törekednek", mint a cári III. Ügyosztály jelentette, hamarosan ismét ráirányították az orosz kormány figyelmét. A cár utasítására a szentpétervári udvari bűnügyi bíróság kamarája Bakunyint valamennyi jogától, vagyonától megfosztva Szibériába száműzte, kényszermunkára. Így döntötte el I. Miklós a „szolgálaton kívüli zászlós" sorsát.

Bakunyin volt az egyik első orosz politikai emigráns. A sors viszontagságai azonban nem riasztották el. Párizsban teljes lélekkel belevetette magát a francia szocialista mozgalomba. Különösen nagy befolyást gyakorolt Bakunyinra ebben az időben Proudhon a személyi szabadság követelésével és az állam tagadásával. Proudhon óriási szerepet játszott Bakunyin eszméinek fejlődésében. Később maga Bakunyin gyakran a tanítójának nevezte őt.

1847 őszén Párizsban, az 1830–1831-es lengyel felkelés emléké-

nek szentelt gyűlésen Bakunyin beszédet mondott, amelyben leleplezte a cárizmust, megjósolta az orosz forradalom elkerülhetetlenségét, és a haladó Oroszország nevében szövetségre hívta a lengyeleket valamennyi szláv felszabadítására. Ezért a beszédéért az orosz kormány kérésére kiutasították Franciaországból. Brüsszelbe települt át. 1848 tavaszán, a párizsi forradalom kitörése után, Herzen szavai szerint, „belevetette magát a forradalom tengerébe". Az orosz forradalmár részt vett az 1848-as prágai felkelésben, majd leverése után Boroszlóba menekült és ott akart új felkelést szervezni. A drezdai események azonban módosították a fiatal emigráns terveit, Bakunyin az ottani felkelés egyik vezetője lett. A volt tisztnek most kapóra jöttek katonai ismeretei, jóllehet kalandor akciókat is tervezett: javasolta, hogy a város védelmében rakják ki a várfalakra a drezdai képtár legértékesebb és legjobb képeit. Szerinte a poroszok „túlságosan műveltek" lesznek ahhoz, hogy ilyen műalkotásokra lövöldözzenek.

A felkelés leverése után Bakunyin két bajtársával (az egyik Richard Wagner, a zeneszerző) egy határmenti városban rejtőzködött. Wagnernek sikerült megmenekülnie, de Bakunyint elfogták és kiadták a porosz hatóságoknak. Először egy szászországi börtönben tartották fogva, ahol 1850 januárjában halálra ítélték, de az ítéletet életfogytiglani várfogságra változtatták. Az erődben Bakunyint utolérte az osztrák igazságszolgáltatás „büntető keze", amely a prágai felkelésért kívánt „megfizetni". Szászország az osztrák kormány követelésére kiadta Bakunyint Ausztriának. Ismét bírósági tárgyalás, ismét halálos ítélet, majd újabb kegyelem: az ítélet életfogytiglani börtönbüntetés, magánzárkában.

Bakunyint falhoz láncolva tartották, nem vették le róla a kéz- és lábbilincseket. 1851-ben mégis átadták szövetségesüknek, I. Miklósnak. A döntés következtében Bakunyin 11 évi távollét után ismét Oroszország földjére lépett, ahol először a Péter-Pál erőd Alekszej éksáncába zárták, majd a slisszelburgi erődbe. Bakunyin a Péter-Pál erődből egy gyónó levelet intézett I. Miklóshoz, a „legkegyelmesebb uralkodóhoz", amelyben beszámolt az európai forradalmi eseményekről és az ő személyes szerepéről. Miklós persze

nem akart könnyíteni a fogoly sorsán, s mikor annak halála után Bakunyin másodszor is kérvénnyel fordult az új cárhoz, II. Sándor 1857-ben beleegyezett, hogy a börtönbüntetést szibériai száműzetésre enyhítsék. Ekkor már nyolc évet töltött szász, osztrák, orosz erődökben, magánzárkákban. Négyesztendei szibériai tartózkodás után sikerült megszöknie, s világkörüli útra indult. „Amerikában – írta – egy hónapot töltöttem, és sokat tanultam. Megláttam, hogyan jutott el ez az ország a demagógia révén ugyanazon szánalmas eredményekhez, amelyeket mi a despotizmus révén értünk el." Amerikai tartózkodása bizonyos szerepet játszott Bakunyin későbbi anarchista nézeteinek kialakulásában, és abban, hogy tagadta a demokrácia és a despotizmus közötti különbséget. Londonban azonnal csatlakozott Herzen *Kolokol* című folyóiratához, jóllehet nem értett egyet a londoni emigráns számos nézetével.

A sokéves börtön és száműzetés nem törte meg Bakunyin forradalmi szellemét, de észrevehetően elmaradt az élettől. A hatvanas évek új forradalmi és nemzeti fellendülése során a proletariátus aktívabban lépett fel a történelem színpadán. Kedvező körülmények teremtődtek a proletariátus első nemzetközi forradalmi szervezetének, a Nemzetközi Munkásszövetségnek a megalakításához. Az élet egyre meggyőzőbben igazolta a marxizmus eszméinek igazát. Bakunyin azonban továbbra is olyan koncepciókra támaszkodott, amelyek a legkülönbözőbb kispolgári elméleteket szívták magukba.

1864 végén belépett a Nemzetközi Munkásszövetségbe, de gyakorlatilag az Internacionálé ellen dolgozott. 1867-ben aktívan részt vett a polgári pacifista Béke és szabadság ligája tevékenységében, amelyet az Internacionáléval szemben hoztak létre. Terveket dolgozott ki a „Liga" és az Internacionálé egyesítésére: kifejtette, hogy a proletariátusnak támogatnia kell a burzsoáziát a polgári demokratikus szabadságjogokért vívott harcban, és hogy a burzsoázia ugyanakkor segíthet a proletariátus gazdasági felszabadításában. A terv kudarcot vallott, Bakunyin kilépett a Ligából, s megalapította az anarchista Szocialista Demokrácia Nemzetközi Szövetségét, más néven az Alliance-ot, amely szervezeti és politikai

önállóságát megőrizve belépett az Internacionáléba. Az volt a cél, hogy a proletár szervezetet belülről hódítsák meg. A Marx vezette Főtanács azonban felvette a harcot: követelte az Alliance feloszlatását, az Internacionálé szekciójává való átszervezését. Bakunyin elfogadta ezt a feltételt, de nem mondott le arról, hogy a proletár szervezetet saját céljaira használja fel és szakadár politikát folytatott a szövetségen belül.

Marx és Engels elszánt harcot vívott az anarchizmus ellen. A marxizmus alapítói az Internacionálé szervezeti önállóságát védelmezték, fellépve mindazon kísérletek ellen, hogy a munkásmozgalmat az anarchizmus medrébe tereljék. „Ezek az emberek – írta Engels – hivatásos szektások, akik törpe kisebbséget alkotnak az Internacionáléban... azt követelik, hogy a Főtanács süllyedjen le egy egyszerű tájékoztató és statisztikai iroda szintjére."

A bakunyinisták ellenezték a proletariátus diktatúráját, a párt létét és a politikai harcot. Úgy vélték, mindez összeegyeztethetetlen a személyiség szabadságával. A személyiség általuk individualista módon értelmezett szabadsága nevében nemcsak a szervezett proletármozgalmat tagadták, hanem minden módon igyekeztek lerombolni a Marx és Engels által létrehozott nemzetközi proletárszervezetet. Marx és Engels Bakunyin anarchista fölfogását leleplezve bebizonyította, hogy a proletárdiktatúra történelmi szükségszerűség, a proletariátus és a burzsoázia osztályérdekeinek kibékíthetetlenségéből fakad. A proletariátus diktatúrájára szükség van a kommunizmus felépítéséhez.

Marx és Engels tevékenysége nyomán a bakunyinizmus rövidesen szétesett. 1872-ben az Internacionálé hágai kongresszusa kizárta Bakunyint a szervezet soraiból. A 19. század nyolcvanas éveiben már nem is létezett mint eszmei és politikai áramlat, bár Bakunyin egyes eszméi időről időre ilyen vagy olyan formában újjászülettek. Nagy érdemei voltak a bakunyinizmus megújult áramlatai elleni harcban Leninnek, aki a marxizmus és az anarchizmus közötti harc történetének új szakaszát nyitotta meg.

1870-ben kitört a francia–porosz háború. Már a francia csapatok első vereségei után tömeges spontán munkástüntetésekre ke-

rült sor Párizsban, III. Napóleon bonapartista rendszerének megdöntését, a köztársaság kikiáltását, a fegyverviselésre alkalmas polgárok felfegyverzését követelték. 1871. március 18-án kikiáltották a Kommünt, s ezzel új szakasz kezdődött az Internacionálé fejlődésében.

Bakunyin, bár részt vett a lyoni proletariátus felkelésében, nem hitt a forradalom sikerében. Hatalmas tisztelettel beszélt azonban a párizsi proletárokról. „Bárhogyan is végződjék – írta Ogarjovnak –, meg kell mondani, hogy nagyszerű emberek... Valószínűleg legyőzik őket. De az is valószínű, hogy Franciaországnak mostantól kezdve nem lesz más lehetősége, mint a szociális forradalom."

Fellépése a Kommün védelmében számos hívet szerzett a munkások között. Akkor adta ki Bakunyin két fontos művét, a „Levelek egy franciához a mai válságról", „Az ostoros-német birodalom és a szociális forradalom" címűeket, amelyekben kifejtette az európai helyzetre és a szociális forradalom feladataira vonatkozó nézeteit. Sonville-ben munkásközönség előtt tartott előadásában arról beszélt, hogy a munkásokat vezető szerep illeti meg a szociális forradalomban, és hogy szövetségre kell lépniök a parasztsággal. A Kommün tapasztalatai sugallták neki a munkások megszervezésének szükségességét. „Az egyetlen osztály, amely valóban nyíltan hordja méhében a forradalmat, ez a városi munkások osztálya" – fogalmazta meg álláspontját „Az ostoros-német birodalom" című munkájában.

A munkásmozgalom gyakorlati tapasztalatai tehát arra indították, hogy mondjon le a néppel kapcsolatos utópikus gondolkodásmódjáról és közelebb jusson a proletariátusnak a szociális forradalomban betöltött szerepe megértéséhez. Bakunyin azonban a marxizmussal folytatott harcában a Párizsi Kommün általa anarchista módon értelmezett tapasztalatára támaszkodott, amely véleménye szerint mindenféle állam megsemmisítésére, a föderalizmus és az anarchia elveinek megvalósítására irányuló kísérlet volt. Mint Lenin megjegyezte, az anarchisták „nem értették meg sem a Kommün tanulságait, sem e tanulságok marxi elemzését. Az anar-

chizmus nem adott semmiféle, az igazságot csak félig-meddig is megközelítő feleletet azokra a konkrét politikai kérdésekre, hogy *össze* kell-e *törni* a régi államgépezetet? s *mivel* kell helyettesíteni?"

A Párizsi Kommünt az anarchisták megpróbálták „sajátjukká formálni", saját tanításuk igazolásának tekinteni. „Én különösen azért vagyok a Párizsi Kommün híve – írta Bakunyin –, mert bátor és világosan kifejezett tagadása volt az államnak."

Ezzel kapcsolatban helyénvaló idézni Marx és Engels értékelését Bakunyin anarchista doktrínájáról. „Az anarchia – íme, ez a nagy harci ménje mesterüknek, Bakunyinnak, aki a szocialista rendszerekből csak a címeket vette át. Minden szocialista ezt érti anarchián: mihelyt a proletármozgalom elérte célját, az osztályok megszüntetését, eltűnik az államhatalom, amely arra szolgál, hogy a nagy többséget, a termelőket, a csekély számú kisebbség, a kizsákmányolók igájában tartsa, és a kormányzási funkciók egyszerű igazgatási funkciókká alakulnak át. Az Alliance fordítva fogja fel a dolgot. Azt hirdeti, hogy a proletárok sorainak anarchiája a legcsalhatatlanabb eszköz a kizsákmányolók kezében összpontosult óriási társadalmi és politikai hatalom szétzúzására. Ezzel az ürüggyel éppen akkor, amikor a régi világ az Internacionálé megsemmisítésére törekszik, azt követeli tőle, hogy szervezetét anarchiával cserélje fel. A nemzetközi rendőrség sem kíván többet ennél ahhoz, hogy örök életűvé tegye a Thiers-féle köztársaságot, császári palástot borítva rá."

Bakunyin életének utolsó éveiben mélységes csalódást és lelki válságot élt át. Látta, hogy elmélete és taktikája nem talál visszhangra a szervezett munkások többségénél. Az anarchisták kísérletei, hogy 1873 nyarán Spanyolországban, 1874 augusztusában Olaszországban felkeléseket robbantsanak ki, teljes kudarccal végződtek, és megkönnyítették a reakció számára, hogy különösen a Párizsi Kommün leverése után elárassza Európát.

Bakunyin forradalmi működése közben egyáltalán nem gondolt saját jólétére, szüntelenül anyagi nehézségekkel küszködött. Kopott ruháját, rendkívüli szegénységét, személyes szükségleteinek szerénységét mindazok megemlítették, akik valamit is írtak róla.

„Mindig egy és ugyanazon kopottas ruhát viselte – tanúsítja egyik kortársa –, amit evett, az aligha volt elegendő, még kényelmes ágya sem volt: keskeny vaságyán nehezen fért el hatalmas teste. Rövid volt neki az ágy, ingadozott, recsegett, a nagy, régi kendő pedig, amelyet takarónak használt, alig fedte be a testét. Egyetlen luxusa a dohány és a tea volt. Egész nap dohányzott, szünet nélkül, sőt egész éjszaka is alvási szünetekkel, amikor a fájdalom aludni engedte."

Bakunyin sokat dolgozott, életének utolsó napjáig. 1876. július 1-én halt meg Bernben, anélkül, hogy megértette volna: elmélete és taktikája hibás volt.

Bakunyinnak a nemzetközi forradalmi mozgalomban játszott szerepét nehéz egyértelműen meghatározni. Forradalmár volt, aki egész életét a dolgozóknak a kizsákmányolás és elnyomás alóli felszabadítására áldozta. Leleplezte a despotikus és burzsoá rendszereket, forradalomra hívta fel a néptömegeket és maga is részt vett a forradalmi harcokban, bebizonyította, hogy csak a termelési eszközök kollektív tulajdonán alapuló szocialista társadalom teszi lehetetlenné az ember ember általi elnyomását, biztosítja az egyenlőséget, a szabadságot, az igazságot. Nagyszerű szónok volt. „Szavai, kiáltásai, mennydörgései, oroszlán-morgásai, villámcsapásai, vihar-üvöltése, mindebben volt valami elemi, elképesztő és megfoghatatlan – írta róla egy kortársa. – Ezt az embert a forradalom számára teremtették. A forradalom volt a természetes eleme..."

Bakunyin észrevehető forradalmasító hatást gyakorolt kortársaira. Különösen erős befolyást gyakorolt Oroszországban, ahol a proletariátus mint osztály még csak születőben volt. Ilyen körülmények között a bakunyinizmus kedvező talajra lelt, „lázadásként" fogadták, a paraszti tömegeknek a jobbágyi kizsákmányolástól való felszabadulása eszközének tartották. Bakunyin a Razin- és Pugacsov-felkelésre hivatkozva bizonyította, hogy lehetséges országos méretű parasztfelkelés Oroszországban.

1873-ban Oroszországban megjelent az „Államiság és anarchia" című könyve. Ezt a művet joggal nevezik az anarchizmus bibliájá-

nak. Bakunyin ebben fejti ki idealista és szubjektivista nézeteit a társadalomról, a nemzetről, az államról, a szociális forradalomról.

Bakunyin és nyomában a narodnyikok a polgári demokratikus forradalmat szocialistaként tüntették fel, mivel a parasztság kispolgári érdekeit azonosították a munkások szocialista követeléseivel. Mint Lenin rámutatott, a narodnyikok szocialista elméleteiben szemernyi valódi szocializmus sem volt. A „paraszti szocializmus" teóriája ennek ellenére objektív tartalmát tekintve a széles paraszti tömegeknek azt a törekvését fejezte ki, hogy megsemmisítsék a földesúri földbirtoklást és megtisztítsák az utat a kapitalizmus szabad fejlődéséhez.

Bakunyin lényegében véve a társadalomnak zárt gazdasági egységek konglomerátumára való szétesését propagálta. A munkának és a tulajdonnak ilyen társulások keretében való összpontosulása, az egységes, központi, össztársadalmi méretekben koordináló gazdasági hatalom hiánya oda vezettek volna, hogy a termelést egymással versengő, önmagukban zárt egységek folytatták volna. Szó sincs a társadalmi termelés megtervezésének szükségességéről. Eszméi lényegében véve az orosz faluközösség életképességét hirdetik, amelyet ő a szocializmus sejtjének tartott. Ezért nem meglepő, hogy – mint Plehanov írta – „a bakunyinisták terjesztették el Oroszországban az orosz faluközösség csodatevő tulajdonságairól szóló előítéleteket".

Objektíve a bakunyinista anarchizmus és forradalmiság a kapitalizmus által tönkretett kispolgári tömegek elégedetlenségét, tiltakozását tükrözte. „Egészében véve a proletármozgalom gyermekkora ez, ugyanúgy, ahogyan az asztrológia és az alkímia is a tudomány gyermekkora" – írta róla Marx és Engels. Bakunyin szerint minden kizsákmányolás fő oka az állam, az állam általában, ezért a forradalom célját mindenekelőtt az állam felszámolásában látta. Nemcsak az önkényuralmat és a burzsoá államot ostorozta (ez alkotta agitációjának pozitív oldalát), de ellenezte a proletariátus diktatúráját is.

Mivel Bakunyin nem ismerte fel az osztályantagonizmus lényegét, ezért nem is tudta elképzelni, hogy kin fog uralkodni a prole-

tariátus. A marxizmusnak parasztellenességet tulajdonítva feltételezte, hogy a marxizmus a proletariátusnak a parasztság fölötti uralmára gondol. Marx határozottan megbélyegezte az anarchisták állításait, rágalmait, amelyek szerint, ha a proletariátus hatalomra kerül, el fogja nyomni a parasztságot.

Mivel nem értette meg a tőkés társadalom fejlődési törvényszerűségeit, arra a következtetésre jutott, hogy mindenféle államot fel kell számolni: „Ahol állam van, ott okvetlenül uralom van, tehát rabszolgaság; állam rabszolgaság nélkül, nyílt vagy álcázott rabszolgaság nélkül elképzelhetetlen – ezért vagyunk az állam ellenségei."

Bakunyin számára a forradalom főleg az egyetemes rombolás eszköze volt. „A forradalmár katekizmusa" című művében egyenesen kimondja, hogy a forradalmár „csak egy tudományt ismer – a rombolás tudományát". Az anarchiát szembeállította minden olyan társadalommal; amelyben van állam.

Lenin rámutatott, hogy a proletariátusnak a kommunizmus felépítéséhez szüksége van az államra: „Az állam megszüntetésének mint *célnak* kérdésében egyáltalán nincsenek nézeteltéréseink az anarchistákkal. Azt állítjuk, hogy ennek a célnak az elérésére az államhatalom fegyvereinek, eszközeinek, módszereinek ideiglenes felhasználása a kizsákmányolók *ellen* éppoly elkerülhetetlenül szükséges, mint ahogy az elnyomott osztály ideiglenes diktatúrája szükséges az osztályok megszüntetéséhez."

Bakunyin azt hirdette, hogy a hatalom a vele felruházott embert „megrohasztja", tehát azok a „munkások", akik belépnek a kormányba, „már nem munkások", hanem elnyomók. Ilyen „az ember természete", állította. „A hatalom megsemmisíti a szabadságot, ezért a társadalomban nem lehet helye a hatalomnak." A szabadság – ez Bakunyin szociológiai hitvallása – nem egyéb, mint az egyén abszolút szabadsága. Az anarchista eszmék alapját alkotó individualista elve a burzsoá politikai tudomány fegyvertárából származik. Éppen ezért mutatott rá Lenin, hogy az anarchizmus – „fonákjára fordított *polgári individualizmus*".

Bakunyin meg volt győződve arról, hogy eszméi meghozzák a

felszabadulást a dolgozóknak, ezért megpróbálta a munkásmozgalmat az anarchizmus útjára terelni. Tagadta a politikai szabadságjogokért folytatandó harcot. Ezek a szabadságjogok meggyőződése szerint nem hoznak javulást a nép helyzetében, csak a burzsoáziát erősítik és elvonják a tömegeket a lázadó érzelmektől, állami illúziókkal rontják meg. Bakunyin véleménye szerint az államformának sincs semmilyen szerepe. Még a monarchia és a köztársaság között se látott nagyobb különbséget. A népnek semmivel sem könnyebb a helyzete, „ha azt a botot, amellyel ütik, ezentúl népi botnak nevezik". Marx és Engels rámutatott: a proletariátus politikai harcának tagadása azt jelenti, hogy a munkásokat alávetik a burzsoá politikának, a proletárdiktatúra szükségességének tagadása pedig, hogy tagadják az önálló politikai párt szükségességét.

Az anarchizmus elmélete és taktikája már régen elavult, de a forradalmár Bakunyin emléke megmaradt. Megmaradt azért, mert önfeláldozóan harcolt a forradalom diadaláért. Bátran és forradalmi erővel küzdött az orosz cári önkényuralom és a nyugat-európai tőke ellen. És ezzel a kíméletlen harcával tartós emlékművet emelt magának.

Meggyőződésem diadalra jut

NYIKOLAJ CSERNISEVSZKIJ
(1828–1889)

A húszéves fiatalember így írt naplójában: „Lényegében nem sajnálom az életemet meggyőződésem diadaláért, a szabadság, az egyenlőség, a testvériség és a jólét diadaláért, a nyomor és a szegénység megszüntetéséért, ha csak meg vagyok győződve arról, hogy meggyőződésem igaz és diadalra jut... Még azt se sajnálom, hogy nem fogom megérni nézeteim győzelmét és uralomra jutását, és édes lesz a halál, nem pedig keserű, ha erről meg vagyok győződve... Így gondolkodom én Oroszországról: telve a közeli forradalom leküzdhetetlen várásával!"

Nyikolaj Gavrilovics Csernisevszkij 1828. július 24-én, Szaratovban született, egy pap fiaként. Társadalmi helyzetét tekintve a „raznocsinyec", a nem nemesi származású értelmiségi kategóriába tartozott, amely olyan nagy szerepet töltött be az orosz felszabadító mozgalom történetében.

Nyikolaj 7 éves korában kezdett tanulni atyja irányításával, aki művelt, olvasott ember volt. Szellemi fejlődésében különösen nagy szerepet töltöttek be a könyvek. 1842-ben, miután otthon elkezdte már a papnevelde tananyagának elsajátítását, a 14 éves Csernisevszkij a szaratovi szeminárium hallgatója lesz. Ez az egyházi intézmény híres volt skolasztikus oktatási rendszeréről és a tanárok többségének tudatlanságáról. Különösen tisztában volt ezzel az olvasott Csernisevszkij, akinek már tekintélyes ismeretei voltak. Nyikolaj már a szemináriumba való belépése előtt tanult latinul, görögül, héberül, franciául, lengyelül és németül. A szemináriumban megtanulta a tatár és az arab nyelvet. A fiatalember társai körében általános megbecsülésnek örvendett, nemcsak eszéért és tudásáért, hanem baráti segítőkészségéért is.

Tizennyolc éves korában otthagyta a szemináriumot. 1846-ban beiratkozott a pétervári egyetem bölcsészeti fakultására. Apja helyeselte, hogy a fia nem akar pap lenni. Csernisevszkij unokatestvéréhez írott levelében így írt: „Hadd vigye be Oroszország a világ szellemi életébe azt, amit be kell vinnie... Hadd tegye meg ezt az erőteljes, önálló és az emberiséget megváltó lépést... Hadd valósuljon meg legalább részben általunk ez a nagy esemény, és akkor

nem hiába élünk ezen a földön... Segíteni a hon nem múló, hanem örök dicsőségét és az emberiség javát – ugyan mi lehet fennköltebb és kívánatosabb ennél?"

Az egyetemen ismerkedett meg M. L. Mihajlovval, a később száműzetésben elhunyt forradalmárral. Mihajlov egy szabadon bocsátott jobbágy unokája volt. Csernisevszkij jó barátra és a világirodalom ragyogó ismerőjére lelt benne. Társadalmi nézeteik közelsége is összehozta őket. Később Csernisevszkij bevallotta, hogy Mihajlovtól kapta az első biztatást fejlődéséhez. Az ismeretség hozzásegítette irodalmi és politikai látóköre kiszélesedéséhez. „Rendkívül okos ember" – így nyilatkozott róla.

Komoly befolyást gyakorolt a fiatal Csernisevszkij forradalmi nézeteinek alakulására I. I. Vegyenszkij pedagógus irodalmár köre. Itt ismerkedett meg 1848 novemberében a Petrasevszkij-körhöz tartozó Hanikovval, aki sokat beszélt neki Fourier-ról, és javasolta, hogy Csernisevszkij ismerkedjék meg a francia gondolkodónak a társadalmi élet igazságos átalakítását hirdető tanításával. Csernisevszkij érdeklődni kezdett Fourier iránt, és azonnal megtalálta tanításában a nagy igazságok csíráit, könyveiben azok misztikus színezete dacára meglelte a szociális eszmék forrásait, amelyeket azután „Mit tegyünk?" című ragyogó művében fejlesztett tovább. Csernisevszkij Fourier-t olvasva megjegyezte: „látni, hogy itt határozottan mindenben új észjárással van dolgunk, de rengeteg különcséggel".

Ugyancsak Hanikov tanácsára tanulmányozta a német filozófiát, főleg Hegelt és Feuerbachot. Ez utóbbi materializmusa és valláskritikája arra késztette, hogy felülvizsgálja számos korábbi elképzelését. 1850-ben meggyőződéses és harcos ateistává vált. „Majdnem teljesen, tiszta szívből híve lettem Feuerbach tanításának" – jegyzi fel naplójában.

Változnak politikai nézetei is. Míg a negyvenes évek közepén egyfajta felvilágosító tevékenységről ábrándozott, addig az évtized végére, különösen a Nyugat-Európát megrázkódtató forradalmi események és a Petrasevszkij-kör elleni eljárás után úgy dönt,

hogy erejét a forradalmi eszmék terjesztésének szenteli, hogy előkészítse a népet a cárizmus megdöntésére.

Saját kifejezése szerint „a szocialisták, a kommunisták és a szélsőséges köztársaságiak" határozott hívévé vált. Az 1848-as forradalom tapasztalatainak elemzéséből arra a következtetésre jutott, hogy a társadalmi átalakulás békés útja lehetetlen, hogy csak a forradalom szabadíthatja meg a dolgozókat a rabszolgaságtól. 1850 májusában azt írta Mihajlovnak, hogy „1848 februárja óta mind a mostani pillanatig egyre inkább bekapcsolódom a politikába és egyre szilárdabbá válok az ultraszocialista gondolkodásmódban".

A múlt század közepén Oroszország történetének egyik legkomorabb szakaszát élte. A „pusztulás korának" nevezte Herzen az 1825–1855 közötti éveket. A sokmilliós parasztság jobbágysorban sínylődött; az országban rendőrönkény uralkodott, amely kegyetlen földesúri kizsákmányolással párosult. A fiatalságot 20–25 évre cári kaszárnyákba kergették; a testi fenyítés, a botbüntetés a tiltakozás legcsekélyebb megnyilvánulásait is elfojtotta. Ilyen körülmények között virágzott a korrupció és a vesztegetés. A „szabad szellemet" még a szakácskönyvekből is kiirtották.

Csernisevszkij előre látta a változásokat. A nagy utópista szocialisták és a német filozófusok munkáinak elmélyült tanulmányozása eredményeképpen Csernisevszkijben véglegesen megérlelődött a despotizmussal, a jobbágyrendszerrel és az önkényuralommal szembeni gyűlölet.

Egy héttel záróvizsgája előtt kapott hírt arról, hogy Szaratovban megüresedett egy tanítói hely, s 1851-ben az új irodalomtanár átlépte a szaratovi gimnázium küszöbét. „Szaratovban még nagyobb tompaságot találtam, mint Nyizsnyij-Novgorodban Ön" – írta két hónap múlva Mihajlovnak. Csernisevszkij irodalomórái itt különösen újaknak és érdekeseknek hatottak. Nap mint nap tanítványai kíséretében tért haza, akikkel baráti beszélgetést folytatott.

1853 januárjában rokonainál megismerkedett Olga Szokratovna Vasziljevával, és ugyanazon év februárjában megkérte a kezét.

Meglehetősen furcsa, váratlan ajánlat volt ez. „Az én gondolkodásmódom olyan – mondta az akkor 25 éves Csernisevszkij leendő feleségének –, hogy bármely percben megjelenhetnek itt a csendőrök, elvihetnek Pétervárra és akkor ki tudja, hány évre börtönbe zárnak. Én olyan dolgokkal foglalkozom, amelyeknek kényszermunkaszaga van." Olga Szokratovnát azonban nem riasztották el a jövő nehézségei.

Az esküvőt, amelyet beárnyékolt Csernisevszkij anyjának váratlan halála, 1853 tavaszán tartották. A fiatalok nemsokára elhagyták Szaratovot és Pétervárra költöztek. Csernisevszkij itt buzgón hozzálátott tervei végrehajtásához. Legközelebbi célja az volt, hogy tudományos fokozatot érjen el, s hogy az egyetemi tanszékre kerülhessen. Kérvényt nyújtott be a tankerület pártfogójának, hogy engedélyezzék számára a magiszteri vizsga letételét.

A fővárosban sokba került az élet. Ezért Csernisevszkij magánórákat is adott, korrektúrákat javított, folyóiratoknál dolgozott. Tíz év múlva ezekre az évekre visszaemlékezve így ír: „Akinek vagyona van, az azt csinálhat, amit akar; akinek nincs vagyona, az nem a dicsőség, hanem a megélhetés számára ír, nem a maga gyönyörűségére, hanem szükségből dolgozik."

Közben folytatta munkáját „A művészet esztétikai viszonya a valósághoz" című disszertációján, amelyben ki akarta mutatni az idealista művészetfelfogás reakciós voltát és szembe akarta állítani azt egy forradalmi materialista esztétikával. A disszertáció megvédésére 1855 májusában került sor. N. V. Selgunov így emlékezik erre: „A vita színhelyéül szolgáló kis előadóterem tele volt hallgatókkal. Voltak itt diákok is, de úgy emlékszem, hogy több volt az idegen, fiatal tisztek és civilek. A terem zsúfolásig tele volt, a hallgatók egy része az ablakban állt. Én is ezek közé tartoztam, mellettem Szerakovszkij állt [vezérkari tiszt, aki később részt vett a lengyel felkelésben – *A szerző*]. Csernisevszkij a reá jellemző szerénységgel, de ugyanakkor a megingathatatlan meggyőződés szilárdságával védte disszertációját."

1853 őszén dolgozni kezd a demokratikus körökben népszerű *Szovremennyik* című folyóiratnál. Már első publikációival is

figyelmet keltett. Elképesztő tudás, gondolati mélység és következetes, demokratikus tendencia jellemezte. Csernisevszkij viszonylag rövid idő alatt számos cikket írt bel- és külpolitikai kérdésekről, filozófiáról, történelemről, politikai gazdaságtanról, irodalomelméletről és -történetről, így: „Vázlatok az orosz irodalom gogoli periódusáról", „Lessing", „A faluközösségi birtoklással szembeni filozófiai előítéletek bírálata", „A júliusi monarchia", „Az antropológiai elv a filozófiában", „A tőke és a munka", valamint más műveket. „A földtulajdonról" című cikkében egyebek között megjegyezte, hogy a földtulajdonnak az a formája a legjobb a mezőgazdaság szempontjából, amely a tulajdonost, a gazdát és a munkást egy személyben egyesíti. A faluközösségi birtoklású állami tulajdon áll véleménye szerint a legközelebb ehhez az ideálhoz.

Csernisevszkij az 1861-es jobbágyreform népellenes és rabló jellegét bírálta „Cím nélküli levelek" című cikkében. A cenzúra ezt a cikket töröltette a számból, ezért az csak 1874-ben külföldön, P. L. Lavrov *Vperjod!* című folyóiratában jelenhetett meg.

A forradalmi demokraták tisztában voltak azzal, hogy a nép egyelőre nem áll készen a forradalomra. Ezért mindent megtettek eszméik legális és illegális terjesztésére. Csernisevszkij kifejezésével élve arra törekedtek, hogy „külső hatást" gyakoroljanak a parasztra, megértessék vele, milyen nagy szerepe lehet a felszabadulásban. Különösen élesen fogalmazott Csernisevszkij „Nem változás kezdete-e?" című cikkében, amely a folyóirat 11. számában jelent meg.

A *Szovremennyik* forradalmi szelleme nem kerülhette el a cári hatóságok figyelmét. 1862 júniusában a kiadványt „káros iránya" miatt nyolc hónapra betiltották. V. P. Nyekraszovnak sikerült engedélyt szereznie ahhoz, hogy a folyóirat 1863 februárjában ismét megjelenjék, de Csernisevszkij ekkor már nem volt a szerkesztőségben. A cári hatóságok letartóztatták és ekkoriban a Péter-Pál erődben raboskodott.

Lenin Csernisevszkijt jellemezve rámutatott, hogy „forradalmi szellemben tudott hatni korának politikai eseményeire, s a cenzúra minden akadálya és gátja ellenére a parasztforradalom eszméjét, a

régi hatalom megdöntéséért folyó tömegharc eszméjét hirdette". Szerinte Herzennél „sokkal következetesebb és harcosabb demokrata volt. Munkáiból az osztályharc szelleme árad."

Csernisevszkij hitt az orosz forradalom közelségében és részt akart venni abban. „Nem riasztanak – mondotta – sem a szenny, sem a botot rángató részeg muzsikok, sem a mészárlás." Forradalmi demokráciájának közvetlen feladata a jobbágyrendszer megszüntetése és az agrárkérdésnek a dolgozó parasztság érdekében történő megoldása volt, végcélja pedig a szocializmus.

Publikációi erős csapást mértek a cári önkényuralomra és a jobbágyrendszerre, leleplezték az 1861-es reformmal kapcsolatos polgári liberális illúziókat. De nem érte be cikkeiben a parasztforradalom eszméjének hirdetésével, hanem közvetlenül a néphez fordult, és „A földesúr parasztjait jóakarói köszöntik" címmel illegális proklamációt írt. Ebben leleplezte a cárizmust, megmagyarázta a parasztoknak a cári hatalom osztályjellegét, a cár mint első földbirtokos szerepét, és felszólította őket arra, hogy ne reménykedjenek a reformokban, hanem készüljenek a felkelésre.

A „Cím nélküli levelekben" megvonja a parasztreform mérlegét: a nemesség és a nemesi hatalom, amely vállalkozott a reform lebonyolítására, mindenekelőtt saját önző érdekéből indult ki. Csak a forma változott, a földbirtokosok és a parasztok viszonya lényegében a korábbi maradt. Érzékletesen olyan folthoz hasonlította a reformot, amelyet a szétesőruhára raktak. Ahogyan a folt sem tudja megakadályozni a már elkopott szövet szétesését, ugyanígy a reform se menti meg az elavult önkényuralmi földesúri rendszert: „Az egész társadalom mind gyakrabban hangoztatja azt a szükségletét, hogy tetőtől talpig új ruhába kíván öltözni, és senki nem akar már foltozni."

A cári kormány úgy határozott, hogy véget vet Csernisevszkij és hívei tevékenységének. Az első áldozat Mihajlov lett, akit 1861. december 14-én 12 évre Szibériába száműztek kényszermunkára. Nem véletlenül választották éppen ezt a napot a „szertartás" lebonyolítására. „Az ifjú nemzedékhez" című proklamációban, amelyet Mihajlov Herzen londoni nyomdájában nyomtatott ki orosz-

országi terjesztés céljából, arra szólított föl, hogy az emberek készüljenek fel „arra a szerepre, amelyet játszaniuk kell... Keressetek vezéreket, akik készek mindenre és akik benneteket nagy diadalra vezetnek, ha kell dicső halálra a hon megmentéséért, keressétek meg december 14-e áldozatainak árnyait."

Mielőtt Mihajlovot Szibériába küldték, a várbörtönben Nyekraszov, Csernisevszkij, Olga Szokratovna, Segunov és más jóbarátai vettek búcsút tőle. Ez a látogatás már önmagában véve Csernisevszkij „megbízhatatlanságát" bizonyította. Márpedig a fővárosban folytatódott a forradalmi erjedés. Egyik letartóztatás a másikat követte. A kormány bezáratta a vasárnapi iskolákat, a népi olvasóköröket, betiltotta az újságokat és a folyóiratokat, egyebek között a *Szovremennyik*et is.

Dolgokukov csendőrfőnök II. Sándorhoz írott 1862. áprilisi jelentésében azt javasolta, hogy tartsanak házkutatást 50 gyanús személynél. A listán első helyen Csernisevszkij neve állt. 1862. július 7-én Csernisevszkijnél rendkívül alapos házkutatást tartottak, és bár ez semmi eredménnyel nem járt, Csernisevszkijt letartóztatták és az Alekszej éksáncba zárták, ahol a cári önkényuralom legveszélyesebb ellenségeit tartották. A Csernisevszkij elleni vád „alapja" Herzennek egy levele volt, amelyet a rendőrség elkapott és amelyben ez a mondat állt: „Készek vagyunk kiadni a *Szovremennyik*ot itt Csernisevszkijjel vagy Genfben."

Csernisevszkij nem adta meg magát. Magánzárkájában négy hónap alatt megírta a „Mit tegyünk?" című regényt. Hogy gyorsabban dolgozzon, a szokásos kézírásról áttért az általa kidolgozott gyorsírási rendszerre, és lemondott a sétáról. 1863. január 26-án a kézirat első részét a börtönből elküldte a rendőrfőnöknek, hogy az adja át Csernisevszkij unokatestvérének azzal, hogy közzétegye „a cenzúra által megszabott szabályok tiszteletben tartásával". Ő a kéziratot Nyekraszovnak küldte tovább, aki a *Szovremennyik*ben máris közölni kezdte volna anélkül, hogy bevárta volna a folytatást. Amikor Nyekraszov hazatért, roppant izgatott volt és elmondta feleségének, hogy nagy baj történt: a nyomdába menet elejtette a kéziratot.

Február 5-én a „Szentpétervári rendőrségi tudósítóban" a következő hirdetmény jelent meg: „Elveszett kézirat. Február 3-án vasárnap délután a Bolsaja Konyusennaján, a Demut Szállodától a Kapper-sarokházig vezető úton, majd onnan a Nyevszkij-sugárúton, a Karavannaján és a Szemjonov-hídon át Krajevszkij házáig, a Lityejnaja és a Básszéjnaja sarkán elejtettek egy csomagot, amelyben két, spárgával átkötött kézirat volt »Mit tegyünk?« címmel. Aki ezt a csomagot Krajevszkij említett házába elhozza Nyekraszovhoz, az 50 ezüst rubelt kap." Ez a hirdetés háromszor jelent meg a „tudósítóban", de senki sem válaszolt. Nyekraszov kétségbe volt esve. Az ötödik napon azonban átadtak neki egy feljegyzést: „Meghozták a kéziratot"... „Ha tudta volna a rendőrség, hogy olyan kézirat keresésében segédkezett, amelyet a publikáció után azonnal be fog tiltani!"

A regény művészi formában fogalmazta meg azokat a szocialista eszméket, amelyeket a szerző elméleti munkáiban már kifejtett. A regény az olvasók több nemzedékének tankönyve lett, mivel a benne érintett problémák az egész haladó orosz értelmiséget foglalkoztatták: mit tegyünk, hogy megszabadítsuk az országot az önkényuralom és a jobbágyrendszer igájától? „Ki nem olvasta, ki nem lett áldásos hatására tisztább, jobb, rendesebb és bátrabb?" – írta a regényről Plehanov.

A szerző szenvedéllyel rajzolta meg a „múlt" embereit, azoknak tompaságával, gyávaságával, ragadozó haszonélvezetével és mellettük az „új embereket", az ún. raznocsinyec-demokratákat. A regény legérdekesebb figurája a forradalmár Rahmetov. Az ő alakjában a szerző az orosz irodalomban elsőként ábrázolt forradalmárt, teoretikust és a gyakorlat emberét, aki kész volt bármely megpróbáltatásra a nép ügyéért folyó harcban. Csernisevszkij meggyőzően kimutatta, hogy az egyes ember igazi boldogsága csak a magánérdekeknek a társadalmi érdekekkel való összeolvadása révén érhető el.

Eszményképe, a jövő társadalma szocialista társadalom volt, amelynek képét Vera Pavlovna álmaiban rajzolja fel. A szerző szabadon megszakítja a cselekményt az olvasóval folytatandó beszél-

getések kedvéért. Ő maga is cselekvő személye a regénynek, gyakran polemizál „jóhiszemű olvasójával" – egyfajta gyűjtőfogalma ez annak az olvasónak, aki a kor liberálisainak és reakciósainak szokásos nézeteit testesíti meg. Csernisevszkij számára ez a fogás lehetővé tette, hogy kigúnyolja a liberális fecsegőket.

A regényt, miután a *Szovremennyik*ben megjelent, betiltotta a cenzúra, és egészen 1905-ig nem is látott napvilágot újra. A folyóiratszámok azonban kézről kézre terjedtek. A regény illegális külföldi kiadása megvolt Lenin ifjúkori könyvtárában is, és mint Krupszkaja tanúsítja, a legapróbb részletekig ismerte.

Öt hónappal azután, hogy befejezte a munkáját, Csernisevszkij ismét új könyvvel jelentkezett, ezúttal „Alferjev. Az új emberekről szóló emlékezésekből" címmel. Ugyanakkor fordítással is foglalkozott: a várbörtönben fordította le Gervinus „A 19. század története" című monográfiáját, Thomas Macaulay „Anglia története" című művének két kötetét, Schlosser „Egyetemes történetét", írt 29 elbeszélést, egy önéletrajzi kisregényt, néhány cikket, valamint „A politikai gazdaságtan vázlatai" című (Mill nyomán írott) művet és sok egyéb tudományos munkát és fordítást.

A kutatók érdekes számításokat végeztek arról, mi mindent írt Csernisevszkij a börtönben. Ezek a számok önmagukért beszélnek: 60 nyomdai ív szépirodalom, 12 ív tudományos munka, 10 ív önéletrajz, 4 ív bírósági anyag és nyilatkozat, 11 átdolgozás, 100 ív fordítás, 50 ív vázlat. Mint látjuk, elképesztő eredmény: két év alatt 255 nyomdai ív (több mint 6000 gépírt oldal). Ez az irigylésre méltó munkaképesség arról tanúskodott, hogy Csernisevszkij hű maradt önmagához.

1864. május 19-én a pétervári Mitnyin téren Csernisevszkijen végrehajtották az úgynevezett polgári kivégzés szertartását. Ennek a középkori szertartásnak az volt a célja, hogy őt a társadalom szemében megfossza becsületétől. Arra kényszerítették, hogy letérdeljen és feje felett kettétörtek egy kardot. A kivégzés helyét megerősített csendőrkíséret őrizte, a diákok ennek ellenére nyíltan üdvözölték a „politikai bűnözőt" és virágcsokrokat dobáltak az emelvényre. Csernisevszkij polgári kivégzését követően Herzen

*Kolokol*ja így írt: „... Emelkedik és világra nő az *új* Oroszország, amely súlyos bilincsben indul nehéz útra, amely nyomorban, gyászban és megaláztatásban edződik, és szorosan kötődik a nép életéhez. Teljes nagyságában csak Belinszkijjel jelent meg... Erre az új Oroszországra tüzeltek Modlinban, ezt szórják szét egész Oroszországban a szegény diákok személyében és végül ezt az *új* Oroszországot mutatta meg a népnek az *aljas* Oroszország, amikor Csernisevszkijt a szégyenfához szögezte. Csapás csapás után éri ezt a közeget, szinte egyenként verték le, de az *ügyet* nem verték le, sokkal kevésbé verték le, mint december 14-én – az eke tovább ment és mélyebbre hatolt. A cári vetés magvai nem fognak elveszni a száműzetésben, átnőnek a vastag börtönfalakon és hófödte ércbányákon.

Ennek az új közegnek a számára akarunk írni és hozzátenni a távolban bolyongók szavát ahhoz, amire Csernisevszkij a cári szégyenoszlop magasából tanít, amiről a cári kincstárak földalatti hangjai beszélnek, amiről éjjel-nappal prédikál a cári erőd – a mi szent bölcsőnk, a mi szomorú Péter-Pál templomunk a Néván, a bennünket körülvevő rémségek közepette, fájdalom és megaláztatások közepette, de szeretnénk még egyszer elmondani nekik, hogy *velük vagyunk,* és hogy a lelkünk él..."

1864. május 20-án este Csernisevszkijt két csendőr kíséretében útnak indították Szibéria felé. Valóságos „Odüsszeia" volt az út Tobolszkon, Irkutszkon, az angarai Uszoljén, majd ismét Irkutszkon, Csitán és Nercsinszken át. A hosszú és nehéz utazás aláásta a fogoly egészségét és ezért orvosi javaslatra katonai kísérettel Kadaj falu katonai kórházába szállították. Itt találkozott ifjúkori barátjával és harcostársával, Mihajlovval.

A kényszermunka, a kegyetlen éghajlat megtette a magáét: Mihajlov ekkor már gyógyíthatatlanul beteg volt. Fél évvel később, amikor a meggyógyult Csernisevszkij búcsút venni jött a költőhöz, annak már csak néhány hónapja volt hátra.

Csernisevszkijt a kadaji ércbányán egy roskatag házba költöztették. A forradalmár erre az időre emlékezve azt írta, hogy reumája „elég erősen megérezte az itteni téli viharokat". Húsz évet

töltött Szibériában, ebből hét évet a nercsinszki bányákban, kényszermunkával. A legéberebb titkos felügyelet alatt állt. A börtönparancsnokság, amelyet a III. Ügyosztály és Suvalov csendőrfőnök instruált, „minden szükséges intézkedést megtett, hogy megakadályozza Csernisevszkij szökését vagy kiszabadítását".

1868-ban a pétervári hatóságok sietve figyelmeztették a nercsinszki börtönőröket, hogy Csernisevszkijre nem terjed ki az amnesztia. Mi több, amikor a kényszermunka kötelező hét éve letelt, sem engedték szabadon, hanem további 12 évre a viljujszki börtönbe küldték. Még gyötrőbb, erkölcsi és fizikai megpróbáltatásokkal teli évek következtek. Törhetetlen akaratra volt szükség ahhoz, hogy valaki győztesen kerüljön ki az egyenlőtlen küzdelemből.

Oroszország forradalmi körei többször is megpróbálták Csernisevszkijt kiragadni a cár fogságából, de hiába. 1870 végén Pétervárra utazott Szakics török alattvaló útlevelével G. A. Lopatyin, a híres narodnyik forradalmár, Marx barátja, és a Földrajzi Társaság tagjának irataival elindult Irkutszkba. Sokáig maradt itt, hogy adatokat gyűjtsön Csernisevszkij hollétéről. Ekkor azonban a külföldi ügynökség már közölte a III. Ügyosztállyal, hogy egy emigráns titokban Szibériába indult külföldről. 1871. február 1-én Lopatyint Irkutszkban letartóztatták. A bátor forradalmár háromszor kísérelt meg szökést az őrizet alól, míg 1873-ban végre sikerült megszöknie és külföldre menekülni. Kudarcot vallott I. Miskin kísérlete is, jóllehet Neserinov csendőrfőhadnagy néven egészen Viljujszkig jutott, itt azonban leleplezték és letartóztatták.

Nagy bátorsággal és szilárdsággal viselte el Csernisevszkij a nercsinszki kényszermunka nehézségeit s a gyötrő magányt a viljujszki börtön nyirkos és sötét cellájában. Életkörülményei nagyon nehezek voltak. Emberekkel nem érintkezhetett, elszakították munkájától, mintegy élve eltemették, de ő nagy méltósággal élte át ezeket a nagyon nehéz esztendőket.

Hogy Csernisevszkijt lejárassa és akaratát megtörje, a kormány megpróbálta rávenni, hogy kegyelmi kérvényt írjon alá a cárhoz. 1874 nyarán Viljujszkba érkezett Vinnyikov ezredes, aki megígérte

Csernisevszkijnek, ha kérvényt nyújt be, akkor egészen biztosan kiengedik, sőt idővel még vissza is térhet Oroszországba, annak valamelyik belső kormányzóságába. Csernisevszkij erre az ajánlatra így válaszolt: „Köszönöm, de hát tulajdonképpen miért kellene kegyelmet kérnem?... Azt hiszem, engem csak azért száműztek, mert a fejem és Suvalov csendőrfőnök feje különböző utakon jár, de hát lehet-e ezért kegyelmet kérni?" Ekkor Vinnyikov arra kérte, legalább azt írja alá, hogy olvasta a felajánlott kérvény szövegét. Ezt a kérést teljesítette és a papírra ráírta: „Olvastam és nem vagyok hajlandó kérvényt benyújtani. Nyikolaj Csernisevszkij."

Annak ellenére, hogy Csernisevszkij minden munkája be volt tiltva, még a nevét sem volt szabad megemlíteni a sajtóban, a száműzetés során minden alkalmat megragadott arra, hogy tovább folytathassa irodalmi és tudományos tevékenységét. Ezért minden könyvküldemény különösen nagy örömet okozott neki. Rendkívül sokat írt a legkülönbözőbb témakörökben. Hozzátartozóihoz intézett levelei olykor sajátos elméleti tanulmányokká nőttek, amelyek a filozófia, a történelem, a természettudomány vagy a politikai gazdaságtan egyes kérdéseivel foglalkoztak. Ezekből az eleven társadalmi valóságtól elszakadt, cenzúrázott írásokból is kitűnt hatalmas műveltsége, forradalmi felvilágosító pátosza és meggyőződésének ereje.

A szibériai száműzetésben alkotott kiemelkedő műve a „Prológ" című regény volt. Cselekménye 1857-ben, tehát a jobbágyreform előkészítésének időszakában játszódik. A szerző a pétervári társadalom különböző rétegeit ábrázolja, a forradalmi demokratáknak a jobbágytartó földesurak és a liberálisok ellen vívott éles eszmei harcát mutatja meg. Lenin a „Prológnak" azt a passzusát idézve, amikor Volgin, a regény hőse meggyőzi barátját, Szokolovszkijt arról, hogy semmiféle különbség nincs a földesurak és a liberálisok között, így írt: „Csernisevszkijnek igenis zseniálisnak kellett lennie ahhoz, hogy a jobbágyreform végrehajtásával egyidőben (amikor még Nyugaton sem elemezték kellőképpen) ilyen világosan lássa annak alapvetően polgári jellegét."

1871 januárjában Csernisevszkij egy véletlenszerű alkalmat kihasználva elküldi feleségének a „Prológ" című regényét (a „Prológ" „prológját" és „Levickij naplóját"), az „Egy lány története" című kisregényt, a „Barbarossa utóda" című elbeszélés első három fejezetét, a „Dráma kifejlet nélkül", a „Nagylelkű férj" és „A kásafőzés mestere" című darabok kéziratát. A „Prológ" első része 1877-ben Londonban jelent meg, a többi csak a szerző halála után került közlésre.

Nagy tisztelettel és rokonszenvvel beszélt Csernisevszkijről Marx, akinek könyvtárában orosz könyvek között megvolt Csernisevszkij minden alapvető műve is.

Marx eredetiben olvasta Flerovszkij „A munkásosztály helyzete Oroszországban" című könyvét és Csernisevszkij közgazdaságtani munkáit. Beckerhez írott, 1870. augusztus 2-án keltezett levelében kérte, hogy küldjék el neki Csernisevszkij Genfben megjelent könyvét; az I. Internacionálé orosz szekciójának tagjaihoz intézett levelében így írt: „Az olyan munkák, mint Flerovszkijé és az Önök tanítójáé, Csernisevszkijé, valóban becsületére válnak Oroszországnak és azt bizonyítják, hogy az Önök országa is kezd részt venni századunk általános mozgalmában."

Marx és Engels „A szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetközi Munkásszövetség" című munkájában hangsúlyozta: „A szocialista eszmék annyira behatoltak az orosz iskoláknak nagy többségében parasztok és más szegény emberek fiaiból álló fiatalsága közé, hogy ezek a fiatalok már a szocializmus azonnali megvalósításáról álmodoztak. Az iskolákban ez a mozgalom napról napra általánosabb lett, és szegény, plebejus származású, iskolázott, és szocialista eszméktől áthatott fiatalság egész nemzedékét dobta be az orosz társadalomba. E mozgalom elméleti lelke a ma Szibériában sínylődő Csernisevszkij volt."

„A szociális kérdés Oroszországban" című tanulmányának utószavában Engels Csernisevszkijt olyan nagy gondolkodóként jellemezte, akinek Oroszország végtelenül sok mindennel tartozik, és akinek a sokéves száműzetés általi lassú meggyilkolása örök szégyenfolt marad.

1883. augusztus végén Csernisevszkijt Irkutszkba szállították. Itt megtudta, hogy áthelyezik Asztrahányba. Ugyanezen év október 22-én, kéthónapi kimerítő utazás után érkezett meg szülővárosába, Szaratovba. Engedélyezték, hogy találkozhassék szeretteivel. Mivel tartottak attól, hogy a városban a Csernisevszkijjel rokonszenvezők zavargásokat rendeznek, ezért egy csendőrezredes lakásában szállásolták el. Itt került sor találkozására Olga Szokratovnával. Megbeszélték, hogy Csernisevszkij felesége másnap gőzhajóval Asztrahányba utazik. Csernisevszkij október 27-én ért el oda, nem sokkal később pedig Pétervárról megérkeztek a fiai, akiket apjuk még gyerekként hagyott otthon, Alekszandr 29, Mihail pedig 25 éves volt.

Miután Szibériából a Volga mellé került, Csernisevszkij szeretett volna létrehozni egy folyóiratot, hogy aköré gyűjtse a legjobb erőket. Új regényeket és kisregényeket akart írni, tervezte az emberiség egyetemes történetének és az emberi tudás enciklopédiájának megírását is. Ezeknek a terveknek a végrehajtásában azonban megakadályozta őt a rendőri szigor. 1888-ban Csernisevszkij cikket közölt „Az életért folyó harc áldásossága teóriájának eredete" címmel. Ebben élesen bírálta Malthus angol lelkész ismert elméletét, aki a polgári rendet igazolandó azzal magyarázta a dolgozók nyomorát és szenvedéseit, hogy „a néptömegek meggondolatlanul szaporodnak". Hogy az ifjú nemzedéket emlékeztesse a hatvanas évek nagy alakjaira, megírta emlékezéseit V. P. Nyekraszovról és Ny. A. Dobroljubovról és előkészítette az „Anyagok Dobroljubov életrajzához" című munkát. Ez a rendkívül értékes könyv életében nem jelenhetett meg, csak 1890 után látott napvilágot.

Csernisevszkij alkotó útkeresése ugyanazon irányban folyt, mint Marxé és Engelsé. A félfeudális Oroszország gazdasági és politikai feltételei azonban határtalanul messze voltak az élenjáró nyugat-európai államok életkörülményeitől. A proletariátus még alakulóban volt, a parasztság forradalmi harca nem ment túl a szétforgácsolt spontán kirobbanások színvonalán.

A gazdasági és politikai viszonyok éretlensége dacára Csernisevszkij igen közel jutott a dialektikus materializmushoz.

Eszméi a kizsákmányolók ellen harcoló parasztok érdekeit fejezték ki. Marx és Lenin több ízben hangsúlyozta az orosz társadalom Csernisevszkij vezette eszmei mozgalmának az orosz néptömegek mozgalmával való igen szoros kapcsolatát. Csernisevszkij a kapitalizmus éles hangú bírálója, a kommunizmus híve volt. A polgári rendszert a kapitalizmus által megnyomorított dolgozók szemszögéből nézte. Zseniális éleslátással megsejtette: a szocializmus törvényszerű és elkerülhetetlen, mivel magának a társadalmi termelésnek a jellegéből fakad. Ezzel kapcsolatban így írt: „... ha megváltozik a termelési folyamat jellege, akkor okvetlenül megváltozik a munka jellege is, és következésképpen nem kell félnünk a munka leendő sorsa miatt: javulásának elkerülhetetlensége maguknak a termelési folyamatoknak a fejlődésében rejlik"

Csernisevszkij azt állította, hogy a történelemben az egyszerű népnek kell uralomra jutnia, mert csak a nép számára előnyös és szükséges olyan berendezkedés, amelyet szocialistának lehet nevezni. Csernisevszkij azonban a hatvanas évek Oroszországának társadalmi-gazdasági viszonyai következtében nem láthatta, hogy csak a kapitalizmus, illetve a proletariátus kialakulása teremti meg a szocializmusra való áttérés feltételeit, illetve hordozóját. Utópista szocialista volt, és természetesen eszményítette a patriarchális paraszti faluközösséget, úgy vélte, hogy azon keresztül is el lehet jutni a szocializmushoz. Társadalmi forradalomra van szükség – hirdette. Csernisevszkij várta azt és törekedett feléje. „A történelem útja – írta – nem olyan, mint a Nyevszkij sugárút járdája: hol poros, hol sáros mezőkön, hol mocsarakon, hol pedig irdatlan erdőkön át halad célja felé. Aki fél, hogy belepi a por vagy bepiszkítja a csizmáját, az ne foglalkozzék közéleti tevékenységgel." Csernisevszkijnek ez a gondolata magára vonta Marx és Lenin figyelmét. „Az orosz forradalmárok – jegyezte meg Lenin – Csernisevszkij idejétől kezdve számtalan áldozattal fizettek ennek az igazságnak a tagadásáért vagy elfeledéséért."

Nehéz időkben Lenin, Krupszkaja emlékei szerint, gyakran idézte Csernisevszkijnek ezt a mondását.

Annak ellenére, hogy Csernisevszkij és az általa vezetett forradalmi demokraták, a forradalmi parasztság ideológusai, utópista szocialisták maradtak, a Marx előtti korszak gondolkodói közül ők jutottak legközelebb a tudományos szocializmusig. Bátran küzdöttek az önkényuralom ellen, a nép felszabadításáért. Csernisevszkij forradalmi demokratizmusa materialista filozófiára támaszkodott. Lenin megjegyezte: „Csernisevszkij az egyetlen igazán nagy orosz író, aki az ötvenes évektől kezdve egészen 1888-ig egy egységes és következetes filozófiai materializmus színvonalán tudott maradni és félre tudta dobni az újkantiánusok, a pozitivisták, a machisták és egyéb zavaros fejűek szánalmas badarságait."

Különösen sokat és feszített ütemben dolgozott életének utolsó éveiben, az asztrahányi száműzetésben, ahol több mint öt évet töltött. 1889-ben hozzátartozóinak és barátainak állandó közbenjárása következtében megengedték, hogy hazatérhessen szülővárosába, Szaratovba. Csak négy hónapig élt ott. 1889 októberében súlyosan megfázott, és október 17-én szíve megszűnt dobogni.

Temetése népes demonstrációvá változott. Szaratovot valósággal elárasztották a részvéttáviratok. A helyi rendőrfőnökség megparancsolta a hatóságoknak, hogy a nyilvános gyászszertartást tiltsák be, annak kezdeményezőit fogják el.

Szigorú rendőri őrizet alatt temették el. A hatalmas tömeg némán búcsúztatta.

Csernisevszkij még börtönéből írta feleségének: „Mondok Neked valamit: a mi életünk a történelemé; évszázadok múlnak el és nevünket az emberek még mindig szeretni fogják, és hálával fognak megemlékezni rólunk, pedig akkor már régen elfelejtenek majdnem mindenkit, aki velünk egy korban élt."

Tagadjuk meg a régi világot

PJOTR LAVROV

(1823–1900)

Huszonhat évesen ezredes. A Szent Anna és a Szent Szaniszló Rend lovagja. A Pétervári Tüzérségi Akadémia tanára. Ragyogó matematikus, aki számára nyitva áll az út a szédítő tudományos és katonai pálya felé... Hivatásos forradalmár. A hatvanas évek „propagandista" áramlatának egyik teoretikusa. Politikai emigráns. Költő. Az I. Internacionálé tagja. Marx és Engels közeli barátja.

Nehéz elhinni, hogy ezek a tények egyetlen emberre, Pjotr Lavrovra vonatkoznak.

Pjotr Lavrovics Lavrov 1823. január 14-én született egy gazdag földbirtokos családjában. Szülei művelt emberek voltak, akiktől ugyan nem volt idegen a liberalizmus, de kellőképpen szigorúak voltak ahhoz, hogy fiukat ne kényeztessék el, és kellőképpen jószágosak, hogy felfigyeljenek gyermekük mindig megújuló foglalatosságaira. Kíváncsi és eleven fiuk mindenekelőtt nagyon szerette a könyveket. Ötéves korában már szabadon olvasott oroszul és franciául, tizennégy éves korában már németül és angolul is. Foglalkozott matematikával, szerette a történelmet és az irodalmat.

1837-ben tüzérszakiskolába küldték Pétervárra. A kíváncsi serdülő azonban nem érte be az ott kapott ismeretekkel: önképzőkört alakított. A kör tagjai irigylésre méltó türelemmel tanultak meg mindent, ami ott porosodott az iskolai könyvtárban. Lavrov megszerezte Saint-Simon, Proudhon és Charles Fourier műveit is.

1842-ben, az utolsó évfolyam elvégeztével matematikatanárként ott maradt az iskolában. Néhány évvel később Osztogradszkij, a neves akadémikus átadja neki helyét a Pétervári Tüzérségi Akadémia matematikaprofesszori székében.

Lavrovra korán felfigyeltek: 1849-ben vállait már ezredesi rangjelzés díszíti. De sem az aranyhímzéses mundér, sem pedig a csaknem szédítő karrier nem feledtette az orosz nép szenvedéseit és az önkényuralom despotizmusát. Az ötvenes-hatvanas évtized fordulóján bekövetkező forradalmi erjedés légkörében Lavrov a liberalizmus álláspontjáról fokozatosan eljut a forradalmi demokratizmushoz.

Lavrov a számára új terepen először irodalmárként mutatkozott be. Filozófiai tanulmányokat írt, amelyet Csernisevszkij a *Szovremennyik* hasábjain igen sokra értékelt. Tudománytörténettel is foglalkozott. Ez keltette fel érdeklődését a történettudomány, a szociológia, az antropológia és a filozófia iránt. 1852-től cikkeket kezdett közölni haditechnikai és természettudományi kérdésekről, 1856-ban öt versét elküldte Londonba Herzennek. Megírta első publicisztikai művét „Levél a kiadóhoz" címmel, amelyben kifejtette Oroszország jelenére és jövőjére vonatkozó nézeteit. „Fokozatosan" című cikkében (1862) a szerző kigúnyolja azt az illúziót, amely szerint Oroszország társadalmi rendjét reformok révén is át lehet alakítani.

1860-ban látott napvilágot „A gyakorlati filozófia kérdéseiről. A személyiség" című tanulmánya, amelyre válaszul Csernisevszkij megírta „Az antropológiai elv a filozófiában" című művét.

1861 májusában a cári kormány megpróbálta eltörölni az egyetemi önkormányzatot, korlátozni a szegények arányszámát. Szeptemberben az ország összes egyetemén zavargások kezdődtek; a pétervári, a moszkvai és a kazányi egyetemet ideiglenesen bezárták. Pétervárott október 12-én a diákok összeütköztek a rendőrséggel. Háromszáz diákot zártak a Péter-Pál-erődbe, sokakat kitiltottak az egyetemről. Herzen ekkor fogalmazta meg a jelszót: „A nép közé! Ott a helyetek, tudomány száműzöttjei!" Ezt Lavrov is elfogadta. Beszédet mondott egy diáktalálkozón és petíciót írt alá Mihajlov letartóztatása és a reakciós egyetemi szabályzat bevezetése ellen. Az élenjáró irodalmárok és közéleti személyiségek tiltakozása azonban nem hatott a cárra: Mihajlovot szibériai kényszermunkra ítélték. 1862. március 23-án Lavrov verset küldött Mihajlovhoz, amelyben így írt:

„Lám, pirkad a hajnal Oroszhon felett,
A szabadság csillaga fénylik,
S a hű szolganépek keserveiket
A cártól még számonkérik."

1862-ben Lavrov belépett a Föld és Szabadság (Zemlja i Volja) nevű titkos forradalmi társaságba. Egyidejűleg ő szerkesztette „Az orosz tudósok és irodalmárok enciklopédikus szótárát"; főszerkesztői tisztségét kihasználta haladó eszmék és természettudományos ismeretek propagálására. Különösen élesen lépett fel a vallás mint a tudatlanság és csalás szülötte ellen. A kiadvány felháborította az uralkodó osztályokat, ezért 1863-ban betiltották. Ugyanez a sors érte a *Külföldi Hírnök* című folyóiratot is, amelyet 1864–1866 között jelentetett meg. 1865 márciusában javasolja az Irodalmi Alapnak, adjanak pénzügyi segélyt Csernisevszkijnek, és egyúttal közbenjárt a kormánynál ügyének felülvizsgálása érdekében. Még ebben az évben, Oroszországban először, megszervezi a Női Munka Társaságát, részt vesz az Írástanítók Bizottsága, valamint az Olcsó Könyvet a Népnek társaság munkájában. Közéleti tevékenysége, Csernisevszkijhez fűződő kapcsolatai, a forradalmi érzelmű diákság védelmében tett lépései miatt csakhamar a „rebellis professzor" hírébe került. Megfigyelés alá veszik, nyilvános előadásait betiltják, 1861-ben pedig a kormány megakadályozza, hogy a pétervári egyetem filozófiai tanszékének tanárává válasszák.

1866-ban, a cár elleni sikertelen merényletet követően házkutatási és letartóztatási hullám kezdődik az országban. Mindenütt terroristákat keresnek. Jártak a rendőrök a „rebellis professzor" lakásán is.

A cár elleni gúnyversek, a lakás gazdájának a „felségáruló" Csernisevszkijhez és Mihajlovhoz fűződő kapcsolatáról tanúskodó levelek elegendő alapnak bizonyultak ahhoz, hogy Lavrovot hadbíróság elé idézzék. Azzal vádolták, hogy „együttérez és közel áll olyan emberekhez, akiket a kormány bűnös irányzatukról ismer", és ezért kilenchónapi börtönbüntetésre ítélték.

Kiszabadulás után száműzték, először az isten háta mögötti Totyma városkába, majd Vologda kormányzósági székhelyre, de két hónap múlva a helyi csendőrök még Totymánál is távolabbra, Kadnyikovba küldték. Ebben az időszakban írta „Történelmi leveleit".

A levelek Mirtov aláírással jelentek meg a *Negyelja* című folyóiratban, majd 1870-ben külön könyv formájában is napvilágot láttak. Lavrovnak ez a műve fontos mérföldköve az értelmiségi körökben végbemenő forradalmi erjedésnek. A Csernisevszkij forradalmi propagandáján iskolázott olvasók Lavrov könyvét lelkesedéssel fogadták.

A „Történelmi levelek" olyan pillanatban jelent meg, amikor a radikális orosz értelmiség választúton állt. Lavrov az értelmiségben látta a társadalmi haladás „hordozóját", s figyelmeztetett a nép iránti kötelességükre. A „Történelmi levelek" nagymértékben hozzájárult a „nép közé járás" elindulásához. A fiataloknak a nép közé kell menniük, hirdette Lavrov, a néppel kell dolgozniuk, fel kell világosítaniuk. A nép legyőzhetetlen erő, de ő maga ezzel nincs tisztában. Segíteni kell neki, erre pedig csak a művelt emberek képesek.

Lavrov a száműzetésben végleg meggyőződött arról, hogy a kormány figyeli tevékenységét. A kadnyikovi száműzött háza körül járkáló két csendőr szemmel láthatóan erre utalt. Úgy döntött tehát, hogy külföldre szökik. Első kísérlete azonban kudarcot vallott. Lavrov szerencséjére ekkoriban jelent meg Pétervárott G. A. Lopatyin. Ez a bátor és önfeláldozó ember titokban megszöktette a száműzetésből. 1870. március 1-én Lavrov egy Dr. Weymor névre szóló hamis útlevéllel Párizsba érkezett.

Hála elővigyázatosságának, egy ideig senki sem vette észre a fogoly eltűnését: a csendőrök éjszaka odamentek a házhoz, körülnéztek, majd nyugodtan elmentek, mivel a függöny mögött látni lehetett a forradalmár alakját. Eszükbe sem jutott, hogy Jelizaveta Karlovna, Lavrov anyja az. Ő nem sokkal fia sikeres szökése után érkezett Párizsba. Nem akarta elhagyni fiát, és megosztotta vele a száműzetést.

Párizsban Lavrov kapcsolatba lépett tudós körökkel, beválasztották az antropológiai társaságba. Ugyanakkor baráti kapcsolatba került a francia szocialistákkal, és 1870 őszén Louis Varlinnek, Bakunyin egyik elvbarátjának javaslatára tagja lesz az Internacio-

nálé párizsi szekciójának. 1871-ben, a Párizsi Kommün napjaiban Lavrovot is elkapta az események forgószele.

Március végén két jelentést is küldött Brüsszelbe a párizsi eseményekről. Az *Internacionálé* című újságban megjelent cikkek világosan kifejezésre juttatták szerzője viszonyát a forradalmi munkásmozgalomhoz és a Kommünhöz: kifejti, a francia forradalom, amelynek következtében létrejött a Párizsi Kommün, elvileg különbözik más forradalmaktól. Legfőbb sajátossága, hogy most az egyszerű munkások kerültek hatalomra. Lavrov feltétel nélküli, teljes támogatásáról biztosította a proletariátus köztársaságát. 1871 májusában azt írta, hogy mindazok számára, akik igazán kívánják az emberiség haladását, akik tudják, hogy „csak a társadalmi átalakulás teszi lehetségessé a jelenben ezt a haladást, akik hozzászoktak ahhoz, hogy mélyebben hatoljanak a történelem menetébe és nem riadnak vissza bizonyos mennyiségű vértől és szennytől, amelyek ilyenkor az emberiség sebeiből folynak, azok számára a Párizsi Kommün a történelem legragyogóbb jelenése". A levél prófétai szavakkal fejeződik be: „Az 1871-es Párizsi Kommün fontos mérföldköve lesz az emberiség mozgalmának és ezt a dátumot nem fogják elfelejteni."

Lavrov a Párizsi Kommün megbízásából ment Belgiumba, ahol az Internacionálé belga szekciójának jelentést tett a párizsi helyzetről. Ezt követően a kommünárok megbízásából 1871 májusában Londonba utazott, hogy találkozzék az Internacionálé Főtanácsának képviselőivel.

1871 júniusában A. Balasevics-Potockij, a cári III. Ügyosztály titkosügynöke közli Pétervárral: „Megérkezett ide Párizsból Lavrov ezredes és ma együtt ebédeltünk vele a hotelban..." Lavrov „részt vett az Internacionálé ügynökeinek és tagjainak" gyűlésén, és Angliában „létre fogják hozni az Internacionálé Központi Bizottságát". Két héttel később az ügynök jelenti, Lavrovot megválasztották az orosz kommunisták küldöttévé a londoni Központi Bizottságban. Maga Lavrov londoni útjának legfőbb eredményét abban látta, hogy ott „megismerkedett Karl Marxszal és Friedrich Engelsszel".

Lavrov egyike volt ama kevés személynek, akitől Marx hiteles adatokat kaphatott a franciaországi eseményekről. Számos ismeretlen részletet közölt vele. Londoni tartózkodása során meleg és baráti kapcsolat szövődött köztük.

1871. július végén Lavrov visszatért Párizsba. Több mint egy hónap telt el a Kommün leverése óta. Augusztus 9-én Engels azt írja Lavrovnak, egyre többen vannak Londonban azok közül a párizsi barátai közül, akiknek némelyikével nemrégiben együtt ebédelt: „Különböző újonnan jöttjeink vannak itt, valószínűleg Williams megírta Önnek, a többi között Vaillant, Jean Longuet... Meg kell kapnunk a leghitelesebb szöveget a versailles-i perekről a történelmi tanulmányainkhoz..." Engelsnek szüksége volt Párizs részletes térképére is. „Amint látja, kedves barátom, nem lehet büntetlenül Párizsban tartózkodni, és valószínűleg nekem több megbízatásom lesz az Ön részére, mint Önnek számomra. Addig is tudassa velem, hogy mit csináljak az angol könyvek dolgában és fogadja legszívélyesebb üdvözletemet. *F. Engels.*"

Marxszal Lavrov csaknem három évvel később találkozott újra, amikor Londonba települt át a *Vperjod!* című forradalmi folyóirat szerkesztősége, amelynek munkatársa volt.

Amikor megjelent a *Vperjod!* harmadik kötete, Lavrov megküldte azt Marxnak. Marx levélben mondott köszönetet az ajándékért, és különösen nagy érdeklődést tanúsított a „Mi történik odahaza?" című rész iránt. Közli Lavrovval, hogy elküldte neki „A tőke" második német kiadását.

Egy idő múlva, amikor Pétervárról megérkezik a „Történelmi gondolkodás tapasztalatának" éppen akkor megjelent első kötete, Lavrov elküldi Marxnak, és így dedikálja: „Karl Marxnak, a szocialisták tanítójának, a szerzőtől, barátsága és tisztelete jeléül". 1875 elejétől 1877 májusáig Marx és Lavrov többször is meglátogatták egymást, sokat beszélgettek különböző természettudományi és társadalmi kérdésekről. Marx Lavrovtól értékes információkat kapott, ő pedig segített az orosz emigránsnak abban, hogy létrehozza és továbbfejlessze konspiratív kapcsolatait Oroszországgal.

Marx halála mélységesen megrendítette Lavrovot. Az orosz szocialisták nevében írott nekrológban, amelyet Marx sírjánál veje, Longuet olvasott fel, így fejezi ki tiszteletét: „Kihunyt az egyik legnagyobb elme; meghalt a proletariátus kizsákmányolása elleni harc egyik legerőteljesebb képviselője... Karl Marx halála mindenkiben gyászt kelt, aki megérthette gondolatait és felbecsülhette korunkra gyakorolt hatását."

Marx könyvtárában számos orosz könyv volt. Halála után Engels ezeket Lavrovnak ajándékozta. „Önnek mint az orosz forradalmi emigráció elismert képviselőjének és mint az elhunyt régi barátjának bizonyára mindenkinél inkább joga van erre a könyvgyűjteményre, mely az Ön és a mi oroszországi barátaink készséges küldeményeinek köszönhető; használja fel őket akár személyesen, akár arra, hogy az orosz forradalmi emigráció könyvtárának magvát képezze."

Engels egészen haláláig barátja maradt Lavrovnak. Lavrov számára ez az ismeretség igen jelentős volt. Még inkább áthatotta őt a hit, hogy Oroszországban szükséges és lehetséges a forradalom. A Párizsi Kommün tapasztalatai hozzásegítették ahhoz, hogy megszabaduljon a liberalizmus és a demokratizmus közötti ingadozástól, amely a hatvanas években még jellemezte, és megerősítette internacionalista érzelmeit. A Kommün tapasztalatait propagálva igyekezett ezen a példán nevelni az orosz ifjúságot, ez egyike Lavrov kétségtelen érdemeinek az orosz forradalom történetében.

1873-tól 1876-ig szerkesztette a *Vperjod!* című folyóiratot, amely nemcsak az orosz, hanem a nemzetközi munkás- és szocialista mozgalom orgánuma is lett. A folyóiratnak széles olvasóközönsége volt és befolyása nem szorítkozott az illegális körökre.

Egész életében engesztelhetetlenül gyűlölte az orosz önkényuralmat, a burzsoáziát és a reakciót, joggal látva ezekben népe és országa szegénységének fő okát. „Egyetlen tehetséges államférfi sincs; karrieristák, szélhámosok és egyszerűen gazemberek – ezek irányítják Oroszországot –, ostorozta Lavrov egyik cikkében az önkényuralmat. – Semmi sem érdekli őket a személyes előnyökön kívül, bárkinek hűségesküt tesznek ezekért az előnyökért... Ideje,

hogy az orosz nép rendezze a Romanovokkal az immár 260 éves számlát." „Az orosz államrend mindenütt kiszívja az orosz nép erejét és végzetesen elfajulásra kárhoztatja azt. Ha ez a rend még egy ideig fennáll, abba elkerülhetetlenül belepusztul egész Oroszország, az egész orosz nép."

A hetvenes évek végén csődbe jutott a narodnyikok „nép közé járás" programja. A mozgalom fokozatosan áttért a politikai terrorra, Lavrov oroszországi befolyása fokozatosan csökkent. 1877-ben Londonból Párizsba költözött. Itt megszervezte az orosz–lengyel forradalmi kört, kapcsolatba lépett a varsói szocialista mozgalommal, valamint a Fekete Újrafelosztás (Csornij Peregyel) és a Népszabadság (Narodnaja Volja) nevű orosz szervezetekkel, az utóbbinak külföldi képviselője lett. Lavrov ezt a felelős megbízatást rendkívül lelkiismeretesen látta el, mert tisztában volt a küldetés fontosságával.

Egyik kezdeményezője volt az orosz forradalmi emigráció gyűléseinek, amelyeken megvitatták a szocialista elmélet kérdéseit és az „oroszországi orosz szocialisták gyakorlati tevékenységét", megszervezte a Narodnaja Volja „orosz szociálforradalmi könyvtárat", külföldi Vörös Keresztjét, szerkesztője volt a Narodnaja Volja *Közlöny*ének (1883–1886), részt vett a zürichi szocialista irodalmi alap Szocialista Könyvtárának, valamint a „régi narodovolecek csoportjának" létrehozásában.

Lavrov a terroristák hősiességének hatására, akik meggyilkolták II. Sándor cárt, már-már hajlott a terror taktikája felé. A Narodnaja Volja *Közlöny*ében számos cikket közölt, amelyekben narodnyik nézeteit fejtette ki. Meggyőződése lett, hogy a marxista elméletet nem lehet Oroszországra alkalmazni. Igen nagyra becsülte a nemzetközi proletariátus vezéreit, akikhez személyes barátság is fűzte, és nem engedte meg, hogy a liberális narodnyikok az általa szerkesztett újság hasábjain támadják a marxista tanítást. Ugyanakkor kategorikusan megtagadta Plehanovtól, hogy közzétegye annak „Szocializmus és politikai harc" című brosúráját, amely marxista álláspontról bírálta a narodnyikságot.

Lavrov nem értette meg a marxizmus történelmi jelentőségét és

a proletariátusnak a küszöbön álló forradalomban betöltendő szerepét. Becsületes forradalmár és szocialista maradt, de narodnyik illúzióit nem tudta leküzdeni.

Pjotr Lavrovics Lavrov 1900. február 6-án halt meg. Temetését február 11-re tűzték ki. A házhoz, ahol tetemét felravatalozták, kora reggeltől özönlöttek az emberek. Az egész párizsi orosz kolónia eljött, hogy búcsút vegyen attól az embertől, aki negyedszázadon át szilárd támaszuk és reményük volt. Fél kettőkor a nyolcezres tömeg elindult, hogy utolsó útjára kísérje Lavrovot. „Éljen az Internacionálé!", „Éljen a Kommün!" jelszavakkal hömpölygött a tömeg előre az utcákon. Előbb halkan, majd egyre hangosabban hallatszott az Internacionálé, annak az eszmének a himnusza, amelyet Lavrov egész életében olyan önfeláldozóan szolgált. A temetőben Paul Lafargue a francia szocialisták nevében így beszélt: „Örök dicsőség az orosz szocialistának, amiért a világ munkásosztályának ezt a hős gondolkodót adta, aki oly szelíd és ugyanakkor oly legyőzhetetlen ember volt!"

A temetésen Plehanov is részt akart venni, de a francia hatóságok azt szabták feltételül, hogy nem szólalhat fel a sírnál. Plehanov ezért lemondott az utazásról, de a temetés napján a genfi emigránsok körében beszédet tartott! „Különböző utakon haladtunk. Olykor az elmélet vagy a gyakorlat egy-egy kérdésében lehettünk és voltunk is ellenfelek, de soha nem lehettünk és nem is voltunk ellenségek. Nem voltunk és nem lehettünk azért, mert bár különböző utakon, de ugyanazon cél felé haladtunk. Lavrov szenvedélyes és meggyőződéses híve volt a modern nemzetközi szocializmusnak. Ebben az értelemben elvtársunk volt... Ez azonban még nem minden. Nem csak a cél hozott közel bennünket egymáshoz, amely valamennyi ország szocialistái számára közös; hazánkban volt egy közös ellenségünk: a cárizmus... Lavrov korábban lett a cárizmus áldozata, semmint szocialista lett volna. Mihelyt kialakult a világnézete, teljesen világos volt, hogy ő sem fogja elkerülni mindazok sorsát, akik nemes érzelmekre és független gondolkodásra merészkedtek a mi honunkban. Megbízhatatlanná vált. Száműzetés. Emigráció. A *Vperjod!* A Narodnaja Volja *Köz-*

lönye. Lavrov szenvedélyes és meggyőződéses híve volt a nemzetközi szocializmusnak. És ha a meggyőződéséért vállalt szenvedése elegendő ahhoz, hogy biztosítsa számára minden becsületes ember együttérzését, akkor a szocializmus szolgálata biztosítja számára minden ország szocialistáinak szenvedélyes együttérzését. Lavrov egész életében a haladás eszméjét, az igazságot, a tudományt és a forradalmat szolgálta."

V. D. Boncs-Brujevics emlékezései szerint Lenin emigrációs éveiben, Genfben igen nagy figyelemmel olvasta a *Vperjod!* számait, valamint Lavrov „A Párizsi Kommün" című könyvét, amelyet Marx „Polgárháború Franciaországban" című könyve után a legjobbnak tartott ebben a témában. Lavrovot „a forradalmi elmélet veteránjának" nevezte és elismerte érdemeit, erőfeszítéseit a forradalmi taktika kidolgozásában. Leninnek azonban az 1890-es évek körülményei között nagyobb figyelmet kellett fordítania Lavrov elméleti hibáira, helytelen taktikai nézeteire, amelyek olykor nem mozdították elő, hanem éppenséggel gátolták a szociáldemokrata mozgalom sikeres fejlődését. Egyebek között „Az orosz szociáldemokraták feladatai" című, 1898-ban közzétett munkájában bírálja. Lenin ebben a brosúrában a fő hangsúlyt a szociáldemokratáknak mindenekelőtt a gyári, városi munkásság körében végzendő gyakorlati tevékenységére helyezte. Bátrabban, határozottabban kell folytatni a politikai harcot, el kell érni, hogy az „az értelmiség szűk dolgozószobáiból" kijusson az utcára. Ennek azonban jelentős akadálya a harcnak régi, narodnyik értelmezése.

Lenin meggyőzően bizonyítja ezt Lavrov „A program-kérdésekről" című, a narodovolecek *Röpirat*ában megjelent cikke példáján. Lavrov felteszi a kérdést: lehetséges-e erős munkáspárt megszervezése az abszolutizmusban és ráadásul olyan forradalmi párt szervezése, amely az abszolutizmus ellen irányul? Lavrov azt állítja, hogy az abszolutizmus körülményei közepette nem lehet létrehozni az orosz munkáspártot. „Ha ezt a szociáldemokraták meg tudnák csinálni anélkül, hogy egyidejűleg politikai összeesküvést szerveznének az önkényuralom ellen, az ilyen összeesküvés minden feltételével együtt, akkor politikai programjuk természetesen

megfelelő program lenne az orosz szocialisták számára, minthogy a munkások felszabadítása maguknak a munkásoknak erejével valósulna meg. De ez nagyon kétséges, ha ugyan nem lehetetlen."

Lenin ezt a tételt elemezve kimutatta: „A narodovolec a politikai harc fogalmát azonosítja a politikai *összeesküvés* fogalmával... A szociáldemokraták azonban nem esnek az ilyen szűk látókörű felfogás hibájába; nem hisznek az összeesküvésekben; úgy vélik, hogy az összeesküvések ideje régen elmúlt, s hogy a politikai harc összeesküvésre való korlátozása egyrészt azt jelenti, hogy módfelett leszűkítik a politikai harcot, másrészt pedig azt, hogy a legalkalmatlanabb harci módszereket választják... De mindig úgy gondolták és továbbra is úgy gondolják, hogy ennek a harcnak a vezetése nem összeesküvők dolga, hanem egy, a munkásmozgalomra támaszkodó párt feladata. Véleményünk szerint az önkényuralom elleni harcnak nem szabad azt jelentenie, hogy összeesküvéseket szőnek, hanem csak azt jelentheti, hogy neveljük, fegyelmezzük és szervezzük a proletariátust, olyan politikai agitációt folytatunk a munkások közt, amely megbélyegzi az önkényuralom minden megnyilatkozását, kipellengérezi a rendőrkormány minden lovagját és engedményekre kényszeríti ezt a kormányt... Forradalmi elmélet nélkül nem lehetséges forradalmi mozgalom..."

Lavrov nem fogta fel teljes mélységében a tudományos szocializmus elméletét, nem jutott el a történelmi folyamat mozgatóerőinek tudományos feltárásáig. Nem tudott megbirkózni azzal a feladattal, hogy a marxizmust az orosz viszonyokra alkalmazza.

Lavrov negyven éven át fáradhatatlanul küzdött: „Harcolni kell. Újra és újra harcba kell menni a demoralizáló kapitalizmus ellen, az orosz nép örök ellensége ellen, hazánk haladásának örök ellensége ellen. Újra és újra, egyéni áldozatok és egyéni szenvedések árán hirdetni kell a szocializmust az orosz nép körében. Védelmezni kell zászlónkat mindvégig."

Üssétek mindkét fejét

NYIKOLAJ MIHAJLOVSZKIJ

(1842-1904)

„Az orosz címer-sasnak két feje van, két kapzsi csőre – az egyik a dinasztikus rendőri, a másik a burzsoá... Üssétek e ragadozó madárnak mindkét fejét!" – írta a múlt században egy fiatalember, aki társait az önkényuralom elleni harcra szólította fel.

Nyikolaj Konsztantyinovics Mihajlovszkij 1842. november 15-én született a kalugai kormányzóság Mescsovszk falujában, elszegényedett nemesi családból. Anyját korán elvesztette, nem is emlékezett rá. Apja kishivatalnok volt. Elbeszélései az I. Miklós-korabeli szolgálatról mélységesen megrendítették a fiút.

A család nem sokkal később Mesovszkból Kosztromába költözött át, ahol Nyikolaj beiratkozott a gimnáziumba. A tanulás nem esett nehezére. Már otthon megtanult franciául és németül, és más tantárgyakból is jó előképzettséget szerzett.

Amikor negyedik osztályos lett, meghalt az apja. A kisfiút Pétervárott élő rokonai nevelték.

Gyámjai nem sokat törődtek vele, annál is inkább, mivel az elhunyt vagyonának eladásából szerzett tőke több mint szerény volt.

A gyámszülők a fiatal fiút a Bányamérnöki Főiskolára küldték, ahol az előkészítő osztályokban a gimnáziumi tanterv szerint tanultak. Az intézmény zárt volt, de bárhogyan is óvták a hatóságok a növendékeket a „tiltott" eszméktől, ez nemigen sikerült nekik. A Bányamérnöki Főiskola falai közé is bejutottak az ellenzéki irányzatok folyóiratai. Mihajlovszkij itt ismerkedett meg a *Szovremennyik* című folyóirattal, amelyben a diákság olyan bálványai írtak, mint Csernisevszkij, Ny. A. Dobroljubov és V. P. Nyekraszov, a költő.

1861-ben a pétervári egyetemen zavargások törtek ki, számos diákot letartóztattak, az egyetemet bezárták. Szükségképpen kihatott ez más közoktatási intézményekre is. A Bányamérnöki Főiskolán a diákok összeütközésbe kerültek a tanügyi hatóságokkal. Mihajlovszkij nemcsak részt vett ezekben a diákmegmozdulásokban – sőt egyik kezdeményezője lett a lázadásnak. Ő maga így írt erről: „Valóságos iskolai forradalom tört ki, amelyben én aktívan

és szenvedélyesen részt vettem, és ez nem is kerülte el az illetékesek figyelmét." Tüntetően távolmarad az órákról, nem szólal meg a vizsgán, és nyíltan beszél arról, hogy nem akar bányatiszt lenni. „Én ezt az iskolát meggyűlöltem. Szabad akartam lenni."

A dolog azzal végződött, hogy 1863-ban elhagyta a Bányamérnöki Főiskolát. Kosztromából, ahová a főiskola után utazott, így írt nővérének: „Márpedig liberális, sőt, mondhatni jakobinus nézeteim miatt kellett onnan eljönnöm, amelyek főleg abban mutatkoztak meg, hogy hosszú volt a hajam és hátrafésültem. Kiderült, hogy Marat-ra és Robespierre hasonlítok... Különben ne gondold, hogy kizártak az intézményből, csak nagyon udvariasan azt ajánlották, hogy otthoni körülményeimre hivatkozva magam távozzam... Olyan szívélyesen ajánlották, hogy kérvényezzem meg az elbocsátásomat, hogy nem tudtam ellenállni." Később jelentkezett a pétervári egyetem jogi fakultására, de nem vették fel. Ettől fogva az irodalomnak szentelte magát.

Mihajlovszkij akkor lép a politikai tevékenység színterére, amikor a kormány az 1859–1861-es forradalmi helyzet miatti zavartságából felocsúdva a szélsőséges reakció útját választotta. A fő csapást a haladó erőkre mérték.

A hatvanegyes nemzedék veresége súlyos következményekkel járt. A forradalmi köröket és szervezeteket szétverték, résztvevőiket és vezetőiket letartóztatták, sajtójukat betiltották. Herzen szavai szerint a cárizmus „fekete kikötőbe" vezette az országot. Úgy látszott, semmi jel nem mutat a forradalmi mozgalom ismételt fellendülésére. De a hatvanas évek végén ismét ébredni látszanak a haladás erői. Az új szakasz a diákmozgalom fellendülésével, a sajtó felélénkülésével, az új vezetők megjelenésével kezdődött. Ez utóbbiak közé tartozott Mihajlovszkij is. Első kritikai cikkét 1860-ban publikálta a *Raszbót* című folyóirat. Ettől kezdve, az ő kifejezésével, időről időre „cikkecskéket" írogatott és ezeket különböző folyóiratokban helyezte el.

Mihajlovszkij akkori álláspontját a legteljesebben a nőkérdésről szóló publicisztikai cikkeiben fogalmazta meg, amelyek a *Szovremennoje Szlovó* című újságban, valamint a *Rusz* és *Jákor* című he-

tilapokban jelentek meg 1863 és 1864 között. Maga Mihajlovszkij az első irodalmi kísérleteire emlékezve bevallotta, hogy ezek fennkölt hangnemét a *Kolokol* és a *Szovremennyik* befolyása magyarázza. Csernisevszkij követőjének tartotta magát, sőt egyenesen meg akarta valósítani a „Mit tegyünk?" című regénye által javasolt recepteket a szövetkezeti artyelek megszervezésére. 1864-ben Mihajlovszkij kisebb örökséghez jutott és azt egy könyvkötőműhelybe fektette, amely azonban, mint sok hasonló vállalkozás, igencsak kérészéletűnek mutatkozott.

Csernisevszkij már fogoly volt, művei azonban óriási befolyást gyakoroltak Mihajlovszkijra, aki egész irodalmi pályafutása során védelmezte őt a kritikusok támadásaitól. Mihajlovszkij a hatvanas évek közepén szoros kapcsolatba lépett a forradalmi körökkel és szervezetekkel.

Ebben az időszakban több folyóiratnak is munkatársa volt, míg végül 1869-ben Nyekraszov meghívta őt az *Otyecsesztvennije Zapiszki* munkatársai közé.

A hetvenes években, a nyolcvanas évek elején ez az újság ugyanolyan szerepet játszott az orosz közgondolkodás fejlődésében, mint korábban a Nyekraszov és Csernisevszkij szerkesztette *Szovremennyik*. Nem véletlenül írta Arszenyev, a reakciós újságíró az általa szerkesztett *Petyerburgszkaja Gazetá*ban, hogy az *Otyecsesztvennije Zapiszki* feltámasztja az erőszakos halált halt *Szovremennyik*ot. A két kiadvány közötti eleven kapcsolatot Nyekraszov testesítette meg, aki maga köré gyűjtötte a haladó írók és újságírók csoportját.

A folyóirat nemcsak magas művészi színvonalú közleményeivel vonzotta az olvasókat, hanem következetes demokrata hangjával. Természetesen mindennek középpontjában a jobbágyrendszer maradványai elleni harc állt s a harc azok ellen, akik gátolták az ország demokratikus fejlődését.

A haladó sajtó, az *Otyecsesztvennije Zapiszki* munkatársainak véleménye szerint végső soron egy célt szolgált – a nép politikai felvilágosítását és hazafias eszményekre nevelését. A tiltakozás felkeltését az orosz társadalom haladó rétegeiben és rajtuk keresztül

a széles néptömegekben oly módon, hogy módszeresen és kíméletlenül lejáratják az olvasó szemében az önkényuralom rendszerét.

Az irodalomnak, különösképpen pedig a sajtónak erre a funkciójára hívta fel a figyelmet Mihajlovszkij is a „Hétköznapi és művészi drámák" című cikkében (1879). A szerző az Oroszországban mind gyakoribbá váló öngyilkosságok okait elemezve azt írta, hogy a tragikus öngyilkosságokban az orosz emberek spontán tiltakozása nyilvánul meg az önkényuralom elnyomása ellen. A tragédia az, hogy a halállal együtt megszakad a tiltakozás is; a pusztulást a környezet nem is veszi észre, vagy pedig csak kispolgári módon értelmezi. És ez nem annyira „a hétköznapi drámák hőseinek" bűne, mint inkább az irodalomé és főleg a zsurnalisztikáé, amely állandó párbeszédet folytat az olvasóval.

Mihajlovszkij megjegyzi, hogy az egyszerű ember nem igazodik el egykönnyen az orosz valóság ellentmondásaiban. A némaságot, a zokszó nélküli engedelmességet a jobbágyélet évszázadaiból örökölte. Az az ember, aki hozzászokott, hogy „megcsókolja a kezet, amely üti, és ebben a csókban látja egész életének lelki értelmét, nemcsak nem mer, hanem nem is tud átkozódni, egyszerűen nem talál rá szavakat".

Az *Otyecsesztvennije Zapiszki* hasábjain a haladó irányzat fiatal tehetségei is helyet kaptak. 1869 júliusában Nyekraszov egy levelében így írt: „Itt van nálunk egy munkatárs, Nyikolaj Mihajlovszkij; világos, hogy ez a legtehetségesebb ember az újak között és kétségkívül nagy jövőt jósolhatunk neki. Kétségtelen tehetsége mellett nagy tudású, nagyon energikus és munkaszerető ember. Az *Otyecsesztvennije Zapiszki* számára még sokáig hasznos lehet." A jóslat valóra vált. A hetvenes évek első felében írott ragyogó és mélyenszántó cikkei hamarosan híressé és kedveltté tették a haladó, radikális értelmiség körében. Ő maga pedig Nyekraszov halála után M. J. Szaltikov-Scsedrin és Jeliszejev mellett elfoglalta a harmadik szerkesztő tisztét. Lényegében ő irányította a munkát, lévén ő a legfiatalabb és legenergikusabb szerkesztő. Egy idő múlva Mihajlovszkij annyira népszerű lett a fiatalság körében, hogy joggal tartották a nemzedék „szellemi vezérének". Mihajlovszkijnak

az volt nagy történelmi érdeme – írta Lenin –, hogy őszintén sajnálta a parasztokat elnyomott helyzetük miatt, erélyesen harcolt a feudális elnyomás minden néven nevezendő megnyilvánulása ellen, a legális, nyílt sajtóban legalább célzásokkal védelmezte a rokonszenvet és a tiszteletet az illegalitás iránt, ahol a legkövetkezetesebb és legelszántabb közrendi demokraták működtek, sőt maga is közvetlenül segített ennek az illegalitásnak.

Neve a legkülönbözőbb témájú cikkek alatt jelenik meg. Sokszor egyszerre publikál komoly szociológiai tanulmányt, irodalmi szemlét, glosszát és recenziót az ismerős N. Mihajlovszkij aláírással. Legfontosabb írásai: „Mi a haladás?", „Az összehasonlító módszer a társadalomtudományban", „Darwin elmélete és a társadalomtudomány", „Louis Blanc történelemfilozófiája", „Idealizmus, bálványimádás és realizmus", „Harc az egyéniségért", „A szabad város polgárai", „A hősök és a tömeg".

1878-ban Mihajlovszkij megírta „Röplapját" a Vera Zaszulics elleni perről. A felhívást egy illegális nyomdában szedték ki. A röpiratban követelte a parlament összehívását és alkotmányos rendszer bevezetését. Azt állította, ha a közügyeket nem adják át a „társadalom kezébe", akkor létre kell hozni egy titkos „Közbiztonsági Bizottságot".

Mihajlovszkij és a narodnyik Narodnaja Volja együttműködése egyre szorosabbá vált. Egyik szerkesztője lett a *Lisztok*nak, amelyet ez a szervezet adott ki. Mihajlovszkij cikkeiben ostorozta az uralkodó osztályok zsarnokságát. „Grognar" álnéven közölt éles hangú cikkei (a Grognar szó franciául „morgót" jelent) osztatlan népszerűségnek örvendtek a demokratikus érzelmű fiatalság körében.

1882-ben Mihajlovszkij eleget tett a narodovolecek utolsó megbízatásának. A kormány, mivel félt attól, hogy a koronázás idején terrorista akciókra kerülne sor, „fegyverszünetet" javasolt a narodnyikoknak, és a maga részéről megígérte, hogy eleget tesz feltételeiknek. Ugyanakkor Vera Fignerrel együtt, aki a szervezet Végrehajtó Bizottságának egyetlen szabadlábon levő tagja volt és akivel ő külön ezért találkozott Harkovban, Mihajlovszkij két köve-

teléssel állt elő: engedjék szabadon Csernisevszkijt és vizsgálják ki a karijszki kényszermunkatáborban a börtönőrök túlkapásait.

A fegyverszünetre nem került sor.

Ebben az időszakban a narodovolecek és Mihajlovszkij között bizonyos kérdésekben nézeteltérések támadtak. Az előbbiek ellenezték a politikai harcot, mert úgy vélték, hogy az csak a vagyonos osztály számára előnyös.

Mihajlovszkij „Egy szocialista politikai levelei" című műve, amely a Narodnaja Volja voronyezs–lipecki kongresszusa után jelent meg, a politikai harc szükségességének megértéséről tett tanúbizonyságot. Hangsúlyozta, hogy az elsődleges feladat az önkényuralom felszámolása, nem pedig a cár és kiszolgálói elleni egyes terrorakciók: „Nem, nem Gejkinget és Kropotkint kell megölni, hanem az önkényuralom eszméjét. Ezt kell gyökerestül kiszakítani az életből és a nép szívéből, amely oly sokáig tűrt és botor módon még mindig vár valamit a cártól."

A cári kormány Mihajlovszkijban veszélyes és kibékíthetetlen ellenséget látott. Nem minden alap nélkül gyanították, hogy szoros kapcsolatban áll a forradalmárokkal, hogy ő rejtette el az illegális nyomdát, sőt „a forradalmi hadsereg főparancsnokának" nevezték. 1879 júliusában N. V. Kletocsnyikov (a Narodnaja Volja ügynöke a titkosrendőrségen) közölte, hogy forradalmárok letartóztatására készülődnek és a listán az elsők között Plehanov és Mihajlovszkij neve áll.

Mihajlovszkij azonban óvatos volt. A hatóságok sikertelenül próbálkoztak súlyos bizonyítékokat szerezni forradalmi tevékenységéről. Ezért kénytelenek voltak azzal beérni, hogy Mihajlovszkijt 1882-ben előbb a novgorodi kormányzóság Ljubany nevű helységébe, majd Viborgba száműzték. A száműzött irodalmár itt írta „Egy idegen levelei" című publicisztikáját és itt szerzett tudomást az *Otyecsesztvennije Zapiszki* betiltásáról.

Mihajlovszkij csak 1885-ben térhetett vissza a fővárosba.

Pétervárott azonnal bekapcsolódott a politikai életbe. 1886-ban részt vett a Dobroljubov halálának 25. évfordulója alkalmából rendezett gyászünnepségen. Később egyik kezdeményezője volt

azoknak a zavargásoknak, amelyek N. V. Selgunov író temetésén robbantak ki. Ekkor ismét megtiltották, hogy a fővárosban vagy a belső kormányzóságok valamelyikében éljen.

Mihajlovszkij második száműzetése után a *Szevernij Vesztnyik* című folyóiratnál dolgozott, amelyet az 1880-as évek végétől az *Otyecsesztvennije Zapiszki* volt munkatársai irányítottak. Az 1886–1888-ban megjelent folyóirat az írók aktív együttműködésével a haladás fóruma lett. Tekintélyes szerepe volt ebben Mihajlovszkijnak is; amikor munkatársai közé került, minden tőle telhetőt megtett annak érdekében, hogy újjáteremtse az *Otyecsesztvennije Zapiszki* hagyományait.

Mihajlovszkij tevékenysége igen sokoldalú volt. Teljes mértékben őhozzá tartozott a kritikai és bibliográfiai rovat. 1886 novemberétől 1888 márciusáig rendszeresen havi jegyzeteket is közölt „Az olvasó naplója" címmel, amelyekben égető társadalmi és irodalmi kérdésekről nyilatkozott. A folyóirat szerkesztési elveit illetően azonban nem értett egyet a tulajdonossal, Jevrejinovával. Ez végül szakadáshoz vezetett köztük, Mihajlovszkij otthagyta a lapot.

Mihajlovszkij munkatársa volt még a *Russzkije Vedomosztyi* és a *Russzkaja Miszl* folyóiratoknak is, de egyiket sem sikerült az *Otyecsesztvennije Zapiszki* színvonalára emelnie. Végül 1892-től a *Russzkoje Bogatsztvó*nál dolgozott, 1894-től főszerkesztőként.

A folyóirat korábban közel állt a narodovolecek irányvonalához. Az 1880-as évek közepétől a kiadvány mindinkább a „Ne állj ellen a rossznak" tolsztoji tanítást propagálta. Egészében véve nem keltett különösebb visszhangot az olvasók körében, az előfizetők száma is csökkent. 1892-ben a folyóirat J. M. Garsin kezébe került, aki meghívta Mihajlovszkijt a szerkesztőségbe. Ő azzal kezdte, hogy helyreállította a folyóirat kiadásának kollektív elvét: megállapodást kötöttek, amely szerint a társtulajdonosok közé beléptek a főmunkatársak, Mihajlovszkij, Krivenko, Sztanyukovics, Uszpenszkij és Ivancsin-Piszarev, később csatlakozott hozzájuk Korolenko, Juzsakov, Annyenszkij és mások. A szerkesztői munka oroszlánrészét Mihajlovszkij végezte; igaz, a sajtóügyi főbizott-

ság nem hagyta jóvá szerkesztői kinevezését és formálisan ezt a tisztséget Bikov bibliográfus és Popov, az orvostudományok doktora töltötte be.

1894 elején a *Russzkoje Bogatsztvó*ban jelentek meg Mihajlovszkijnak a marxizmus ellen irányuló első polemikus cikkei. A szerző kifejtette, hogy hű maradt a forradalmi, demokratikus gondolkodás elveihez és a marxistákkal szemben csak annyiban lép fel, amennyiben azok „nem vállalják a kontinuitást a múlttal és határozottan megtagadják az örökséget".

Lenin megjegyezte: a *Russzkoje Bogatsztvo* publicistái a marxistákat azzal az ostoba váddal illetik, hogy nem akarják figyelembe venni a társadalmi összefüggések és kölcsönhatások összességét, pedig valójában a marxisták „voltak az első szocialisták, akik felvetették azt a kérdést, hogy a társadalmi életnek nemcsak a gazdasági oldalát kell elemezni, hanem minden oldalát..."

Mihajlovszkij élete végéig a marxizmus bírálója maradt. Ennek a magatartásnak forrásai mindenekelőtt idealista nézeteiben keresendők. Lenin szerint „a filozófiában Mihajlovszkij hátralépett Csernisevszkijhez, az utópikus szocializmus legnagyobb oroszországi képviselőjéhez képest. Csernisevszkij materialista volt és élete végéig (vagyis a 19. század nyolcvanas éveiig) gúnyolta azokat az engedményeket, amelyeket a divatos »pozitivisták« (a kantiánusok, a machisták és más effélék) tettek az idealizmusnak és a miszticizmusnak. Mihajlovszkij pedig éppen ezeknek a pozitivistáknak a nyomában kullogott."

Mihajlovszkij egyik fontos elméleti tételét a „Mi a haladás?" című cikkében fejtette ki (1869): „A haladás az oszthatatlan egységéhez való fokozatos közeledés, a munkának a szervek közötti minél teljesebb és sokoldalúbb megoszlásához és a munkának az emberek közötti minél kisebb megoszlásához való közeledés. Erkölcstelen, igazságtalan, káros és értelmetlen minden, ami ezt a mozgást feltartóztatja. Erkölcsös, igazságos, értelmes és hasznos csak az, ami csökkenti a társadalom heterogenitását, és ugyanakkor fokozza egyes tagjainak különbözőségét."

Ebből a meghatározásból következett az egyén (az „oszthatat-

lan") mindenoldalú és harmonikus fejlődésének elmélete. Ez a fejlődés nézete szerint nem egyeztethető össze sem a feudális, sem pedig a tőkés munkamegosztással, mivel az egyén „torzan, egyoldalúan" fejlődik. Mihajlovszkijnál az egyén a haladás fő mozgatója. Ebből fakadt annak szükségessége, hogy a tömeget fölemeljék a tudatos egyén színvonalára.

Bár ez az elmélet történelmileg korlátozott és következetlen volt, mégis messzemenő társadalmi következtetéseket vontak le belőle. Úgy fogták fel, mint az önkényuralmi despotizmus, a kiáltó társadalmi egyenlőtlenség elleni harcra szólító felhívást, amelynek célja egy kollektív és szövetkezeti munkán alapuló új társadalmi rend megteremtése, amely majd létrehozza az egyén mindenoldalú fejlődésének feltételeit. Bár ezek a nézetek elemeiben utópikus illúziókat is hordoztak, a maguk idejében harcra lelkesítettek.

Mihajlovszkij haladáselméletére jellemző a társadalmi jelenségek törvényszerűségeinek szubjektivista értelmezése. Úgy vélte, hogy a történelem objektív menete gyökeresen ellentétben áll a demokratikus eszményekkel. „Idealizmus, bálványimádás és realizmus" című cikkében azt írta, hogy a történelem törvényei „léteznek ugyan, de elkerülhetetlenül összekuszálja őket az eszmény, amely pedig egyedül ad nekik reális tartalmat". Minthogy az ember az a tevékeny erő, amelynek segítségével a törvények realizálódnak, ezért a „történelmi törvények megváltoztathatatlanok", tisztán jelképesek. Mihajlovszkij úgy vélte, hogy az egyén akarata szembeszegülhet a törvényekkel, és nemcsak megváltoztathatja azokat, hanem tartalmat is adhat nekik. Mihajlovszkij azzal vádolta a materialistákat, hogy fatalisztikusan értelmezik a világ fejlődését. Szubjektivista gondolkodásmódjának megfelelően azt állította, hogy a történelmi haladás elsődleges oka maga az egyén és annak erkölcsi eszméje.

Mihajlovszkij itt jut el „a hősök és a tömeg" elméletéhez, amely egyik leglényegesebb eszmei tévedése volt. Már korábban is szkeptikusan nyilatkozott a népi forradalom lehetőségeiről. A hatvanas évek forradalmárainak veresége után ezek a fenntartások még tovább erősödtek. Ennek következtében az *Otyecsesztvennije Zapisz-*

ki lapjain 1881-ben cikksorozatot közölt, amely „az értelmiség és a nép", „az értelmiség és a polgárság" problémáival foglalkozott.

Mihajlovszkij „a hősök és a tömeg" elméletében az egyént tekintette a történelem fő alkotójának, míg a népnek, a „tömegnek" csak passzív szerepet tulajdonított. Igaz, miközben a magányos egyént, a „hőst" előtérbe helyezte, egyáltalán nem feledkezett meg a népről: úgy vélte, a „hős" feladata éppen a népért vívott harc. A nép tudatlan, elnyomott, passzív: vezetni kell a helyes úton, hogy a reakció ideológusai ne élhessenek vissza önző céljaikat követve a nép tudatlanságával és elnyomottságával. Az értelmiség kötelessége, hogy „megmagyarázza, értésére adja a parasztoknak, mi a hasznos és mi a káros számukra".

Mihajlovszkij az 1870-es évek végén és az 1880-as évek elején a narodnyik világnézet egyik fő ideológusa volt.

Nem tekintette elkerülhetetlennek a kapitalizmus fejlődését Oroszországban. Úgy vélte, mivel Oroszország Európa után fejlődik, ezért az európai civilizáció tapasztalatait hasznosítva elindulhat egy másik, nehezebb, de sokkal humánusabb úton, a munka és a tulajdon olyasféle viszonyának kifejlődése felé, amely Oroszországban a faluközösségi tulajdon formájában áll fenn. A haladás nem valamely egyvonalú fejlődés. Oroszországnak más lehetősége van: „az európai fejlődés középső stádiumát", a polgári társadalom és a polgári állam stádiumát elkerülve közvetlenül is áttérhet a legjobb, „legmagasabbrendű" stádiumra, a szocializmusra.

Ebből fakadt Mihajlovszkijnak a kapitalizmus oroszországi fejlődését igenlő marxista állításokkal szembeni ellenszenve. Kijelentette, mivel az orosz kapitalizmus még „csírájában" van, ezért tudatosan hatni lehet az ország gazdasági életére és „meg lehet választani a gazdaságpolitika jellegét". Szubjektív idealista megközelítése volt ez a problémának.

Míg a narodnyikok vitatták a kapitalizmus oroszországi fejlődésének lehetőségeit, addig a marxisták joggal állították, hogy Oroszország máris a kapitalista fejlődés útjára lépett. Ezért mindenképpen meg kellett cáfolni a narodnyikok nézeteit és ez vezető-

jükre, Mihajlovszkijra is vonatkozott. Erre a feladatra Lenin vállalkozott.

Lenin Mihajlovszkij nézeteinek részletes bírálatát először 1894-ben fejtette ki „Kik azok a népbarátok és hogyan harcolnak a szociáldemokraták ellen?" című művében. 1894 őszén a pétervári marxista körben felolvasta ezt a munkát. „Emlékszem, hogyan ragadott mindenkit magával ez a könyv – írta emlékezéseiben Krupszkaja –, szokatlan világossággal tűzte ki a harc célját." Első kiadását hektográfon nyomtatták 1894 júniusában Pétervárott és ugyanott, valamint más városokban kezdték terjeszteni. A kiadvány címoldalán a következő megjegyzés volt olvasható: „Egy vidéki szociáldemokrata csoport kiadása". A megjegyzést konspiratív célból írták a könyvre. Lenin könyvét jól ismerte a Munka Felszabadítása csoport és más külföldi szociáldemokrata szervezetek is.

„A *Ruszkoje Bogatsztvo* – írta munkájában Lenin – hadat indított a szociáldemokraták ellen. ... Ezek az urak, akik úton-útfélen hangoztatják, hogy folyóiratukban az igazi »népbarátok« eszméit és taktikáját képviselik, a szociáldemokrácia ádáz ellenségei. Próbáljuk hát meg közelebbről szemügyre venni ezeket a »népbarátokat«, a marxizmus felett gyakorolt bírálatukat, eszméiket és taktikájukat...

Mihajlovszkij úr... ilyen szóáradattal kezdi bírálatát:

»Mindenekelőtt – mondja – önmagától vetődik fel a kérdés: melyik műben fejtette ki Marx materialista történetfelfogását? A ‚Tőke'-ben példáját adta annak, hogyan kell egyesíteni a logikai erőt a tudományos felkészültséggel, az egész közgazdasági irodalom, valamint a megfelelő tények lelkiismeretes tanulmányozásával... Amikor megalkotta a történelmi folyamat teljesen új felfogását, új szempontból megvilágította az emberiség egész múltját és megvonta az eddigi történelemfilozófiai elméletek mérlegét, ezt természetesen ugyanazzal a szándékkal tette: valóban felülvizsgálta és bíráló elemzés alá vette a történelmi folyamat minden ismert elméletét, s a világtörténelem tényeinek egész tömegét tanulmányozta. Az összehasonlítás Darwinnal, mely a marxista irodalom-

ban annyira gyakori, még jobban megerősíti ezt a gondolatot. Mi Darwin egész műve? Néhány általánosító, egymással a legszorosabban összefüggő eszme, amely a tényanyag egész Montblanc-ját koronázza meg. De hol van Marx megfelelő munkája? Sehol. És nemcsak Marxnak nincsen ilyen műve, hanem az egész marxista irodalomban sincsen ilyesmi, bármennyire bő és elterjedt.«"

Lenin „A tőkéből" vett idézetek segítségével mutatta ki Mihajlovszkij és más „népbarátok" tévedéseit, akik úgy vélik, hogy csak az értékek termelése engedelmeskedik gazdasági törvényeknek, míg az elosztás szerintük a politikától, tehát attól függ, hogyan befolyásolja a társadalmi hatalom és az értelmiség. A szociológusok rengeteg művet írtak arról, hogy a társadalmi jelenségek területe kiválik a természettörténeti jelenségek köréből, és ezért az előbbiek kutatásához egy egészen különleges „szubjektív szociológiai módszert" kell alkalmazni. „Hogy ezekben a kérdésekben eligazodhassunk, idézzünk előbb a »Tőke« előszavából egy mondatot...: »Álláspontom – mondja Marx – a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természettörténeti folyamatként fogja fel«."

A régi közgazdászok és szociológusok szempontjából teljesen fölösleges a társadalmi-gazdasági formáció fogalma: általában beszélnek társadalomról. Ezekben a fejtegetésekben a szubjektivista szociológusok olyasféle érvekre hivatkoznak, mint: a társadalom célja minden tagjának előnye, ezért az igazságosság valamiféle szervezetet kíván, és az ennek az eszményi szervezetnek nem megfelelő rend abnormális és elvetendő. „A szociológia lényegbevágó feladata – fejtegeti Mihajlovszkij – olyan társadalmi feltételek felderítése, amelyek mellett az emberi természet egyik vagy másik szükségletét ki lehetne elégíteni."

Mihajlovszkij nem ismerte fel Marxnak azt a következtetését, hogy „az emberek ... termelési viszonyokba lépnek, amelyek anyagi termelőerőik meghatározott fejlődési fokának felelnek meg. E termelési viszonyok összessége alkotja a társadalom gazdasági szerkezetét, azt a reális alapot, amelyen a jogi és politikai felépítmény emelkedik és amelynek meghatározott társadalmi tudatformák felelnek meg. Az anyagi élet termelési módja szabja meg a

társadalmi, politikai és szellemi életfolyamatot egyáltalában. Nem az emberek tudata az, amely létüket, hanem ellenkezőleg, társadalmi létük az, amely tudatukat meghatározza. A társadalom anyagi termelőerői, fejlődésük bizonyos fokán, ellentmondásba jutnak a meglevő termelési viszonyokkal, vagy ami ennek csak jogi kifejezése, azokkal a tulajdonviszonyokkal, amelyek között eddig fejlődtek. Ezek a viszonyok a termelőerők fejlődési formáiból azok béklyóivá csapnak át. Ekkor a társadalmi forradalom korszaka következik be. A gazdasági alapzat megváltoztatásával lassabban vagy gyorsabban forradalmi átalakuláson megy át az egész óriási felépítmény."

Lenin Mihajlovszkijjal folytatott vitájában bebizonyította, hogy a marxizmusnak világtörténelmi jelentősége van mind a megismerés, mind pedig a világ forradalmi átalakítása szempontjából.

A több mint tíz éven át tartó makacs polémia nem akadályozta meg Lenint abban, hogy szigorúan tudományos és objektív értékelését adja Mihajlovszkijnak és kijelölje helyét a mozgalom történetében. Mihajlovszkij idealista műveit, a forradalmi narodnyikság hagyományairól való lemondását és az ifjúsághoz intézett liberális felhívásait bírálva ugyanakkor megadta a tiszteletet a politikusnak és elismerte érdemeit. Lenin értékelte azt a képességét, hogy az égető napi kérdéseket, az élet „szörnyűségeinek" bátor bírálatát, a mindenüktől megfosztottak védelmére való készségét összefüggésbe hozza a haladó eszményekkel. Munkái arra szólították fel az orosz értelmiséget, hogy a nép érdekeit szolgálja, felkeltették benne a személyes felelősség érzését az ország sorsa iránt, megvédelmezték a demokratikus hagyományokat és felléptek a reakció ellen.

„Mi becsüljük Mihajlovszkijt, de nem polgári demokratikus nézeteiért, nem a liberalizmus felé való ingadozásáért és nem csoportjáért, a *Ruszkoje Bogatsztvo* »szociál-kadetjainak« csoportjáért, hanem a feudalizmus, a »bürokrácia« (bocsánat a pontatlan szóhasználatért) stb. ellen vívott őszinte és tehetséges harcáért, az illegalitás iránti tiszteletéért és az illegalitásnak nyújtott segítségéért."

Amikor Mihajlovszkij politikai és irodalmi tevékenységének negyvenedik évfordulóját ünnepelte, az *Iszkra* így írt: „Mihajlovszkij úr szerencsés csillagzat alatt született. Első irodalmi lépéseit reneszánszunk frissítő levegőjében tette, tevékenysége pedig az orosz értelmiség életének legforradalmibb korszakában virágzott ki... Mi, orosz szociáldemokraták becsüljük ezt az érdemes írót, de hozzá való viszonyunkba akaratlanul is keserűség vegyül: mindeddig elvakult ellenfelünk, szigorú és igazságtalan bíránk volt."

Nyikolaj Konsztantyinovics Mihajlovszkij 1904. január 28-án, szívrohamban halt meg. Temetése szuggesztív erejű tüntetéssé változott. Jelen volt a temetésen Alekszej Makszimovics Gorkij is, aki rövid, de meleg hangú emlékezésében így írt: „Amikor először láttam, azt hittem – ez aztán a fanatikus! Aztán kiderült, hogy egyszerű orosz ember, jóságos és lágyszívű, annak ellenére, hogy az élet nehéz pöröllyel kovácsolta emberré."

Más kiutunk nincs

GEORGIJ PLEHANOV

(1856–1918)

Oroszország hosszú és gyötrelmes úton kereste azt a forradalmi elméletet, amely meghozhatja felszabadulását az önkényuralom és a kizsákmányolás alól. A Szenátus téren, 1825 decemberében eldördült puskalövések jelezték ennek az útnak a kezdetét. A parasztfelkelések kirobbantására irányuló sikertelen kísérletekben, a cár és főhivatalnokai elleni vakmerő merényletekben, a „faluközösségi szocializmus" utópikus ábrándjaiban folytatódott. De sem a nemesi forradalmárok, sem a narodnyikok nem tudták felszabadítani az országot. Áldozatuk mégsem volt hiábavaló.

A forradalmárok új nemzedéke már tisztában volt azzal, hogy Oroszország jövője a munkásosztály forradalmi mozgalmában keresendő, egy olyan osztályéban, amely felvértezte magát a leghaladóbb elmélettel, a marxizmussal.

E nemzedék egyik képviselője volt Plehanov.

Georgij Valentyinovics Plehanov 1856. december 29-én született a tambovi kormányzóság lipecki járásának Gudalovka falujában, elszegényedett nemesi családból. Apja, Valentyin Petrovics Plehanov a meglehetősen „merev erkölcsök" embere volt, aki egyaránt despotikusan bánt a jobbágyaival és a gyermekeivel. Elvezte a földesúri életet, szellemi érdeklődése nem volt, és ezért nem is gyakorolt komoly befolyást fia szellemi és erkölcsi fejlődésére. Anyja, Maria Fjodorovna Belinszkaja, V. G. Belinszkij rokona azonban rendkívüli szellemi képességű nő volt. Az elszegényedett nemesi család leánya, aki fiatal korától szükséget és megaláztatást szenvedett, nevelőnő volt egy nemesi családban. Maria Fjodorovna férjének merev és lobbanékony jelleme ellenére fia előtt többször is védelmébe vette a jobbágyokat. Nem félt attól sem, hogy „szörnyű forradalmi dolgokat" mondjon a cárról, az istenről és a földesurakról, úgymond, „hadd tudja meg George az igazságot".

Plehanov gyermekkorát szülőfalujában, Gudalovkában töltötte, a hagyományos falusi iskolai nevelést kapta. Korán megtanult olvasni. Apja sokszor figyelmeztette: „Ne olvass olyan sokat, mert még kiszárítod az agyadat." Plehanov alapfokú oktatását maga az

édesanyja irányította. Később a voronyezsi katonai gimnáziumban tanult tovább.

1873-ban beiratkozott a pétervári tüzérségi szakiskolába. A junkeriskola azonban nem elégítette ki szellemi igényeit és ezért 1874-ben átment a Bányamérnöki Főiskolába. De a sors más pályát szabott neki, forradalmári pályát.

Plehanov a főiskolán került közeli kapcsolatba a forradalmi ifjúsággal. A főiskola igazgatósága tehát sietve megvált a „lázadó diáktól". 1876-ban szemmel látható sikerei ellenére „rossztanulás" miatt elbocsátották.

1876 decemberében a Zemlja i Volja (Föld és Szabadság) nevű narodnyik szervezet, amelynek Plehanov is tagja volt, politikai tüntetést készített elő Pétervárott. December 6-án reggel gyülekeztek a munkások és forradalmi diákok csoportjai a Kazanyi Székesegyház előtt. Ez azonnal gyanút keltett a rendőrségben, tehát osztagot vontak össze a székesegyház köré. Igaz, a tömeg csendesen, nyugodtan viselkedett, sőt imát mondatott „Miklósnak, isten rabjának lelki üdvéért". Csakhogy miféle Miklósról volt szó? Nyikolaj Gavrilovics Csernisevszkijról, aki ekkor már 12 éve sínylődött a száműzetésben! Az ima után az oszlopsor szélére lépett a fiatal Plehanov. Az egybegyűlteknek Csernisevszkijről beszélt, s azokról, akiket a cár azért üldöz, mert a munkások szabadságáért küzdenek. „Azért gyűltünk össze – mondotta –, hogy egész Pétervár és egész Oroszország előtt teljes szolidaritásunkat fejezzük ki ezekkel az emberekkel; a mi zászlónk az ő zászlajuk. Az van ráírva – földet és szabadságot a parasztnak és a munkásnak! Íme, lássátok: éljen a föld és a szabadság!" Ebben a pillanatban a mellette álló fiatal munkás kibontott egy vörös zászlót és a tömeg átvette a felhívást: „Éljen a föld és a szabadság! Éljen a szociális forradalom!"

A tüntetés után 31 embert tartóztattak le. Plehanov a Zemlja i Volja határozatára elhagyta az országot. Franciaországban a fiatal emigráns megismerkedett Lavrovval, akinek hamarosan így írt: „Azóta, hogy felébredt bennem a »kritikai gondolkodás«, Ön,

Marx és Csernisevszkij volt a legkedvesebb szerzőm, akik értelmi fejlődésemet minden vonatkozásban elősegítették."

1877-ben Plehanov illegálisan visszatért hazájába és álnéven Szaratovban telepedett le. Itt megszervezte a narodnyikok körét és az ő segítségükkel kezdett forradalmi propagandát a szaratovi gyárak munkásai között. A rendőrségnek sikerült rábukkannia az illegális lakásra és letartóztatnia Plehanovot. A rendőrőrsön azonban sikerült bebizonyítania, hogy semmi köze a forradalmárokhoz, a házkutatás semmiféle kompromittáló anyagot nem hozott, ezért elengedték. Ekkor úgy döntött, hogy visszatér Pétervárra.

A narodnyikok elismert szónoka lett. 1877 végén, Nyekraszov temetése után két rendőr megpróbálta őrizetbe venni, ő azonban felszívódott a tömegben.

1878 januárjában, amikor a Vasziljev szigeti tölténygyárban hat munkás munkahelyi baleset következtében meghalt, Plehanov megírta „A tölténygyári munkásokhoz" című felhívását, amelyben kimondotta: „Vegyétek észbe: senkitől sem várhattok segítséget! Legkevésbé a gyárigazgatóságtól! A parasztság sokáig várt segítséget vezetőitől, az uralkodó csoportoktól, de semmit sem ért el, sőt az adók, a tizedek még súlyosabbak lettek, mint voltak! Ti is sokáig tűrtetek és elértétek, hogy elevenen égetnek el benneteket, családjaitokat pedig földönfutóvá teszik! Meddig fogsz még tűrni, munkásnép?"

1878 nyarán Plehanov más narodnyikokhoz hasonlóan elindult „a nép közé". A Don mellé utazott, ahol a kozákság erélyesen tiltakozott a zemsztvo, a helyi önkormányzat ellen. Kapcsolatba lépett egy fiatal kozákokból álló csoporttal, akik felkelést akartak szítani. Plehanov azonban tisztában volt azzal, hogy a sikeres felkelés érdekében az egész kozákságot meg kell nyerni. Ezért a Zemlja i Volja nevében felhívást tett közzé „a dicső kozák sereghez, a doni, uráli, kubányi, tyerszki stb. kozákokhoz". Pétervárott azonban tudomást szerzett arról, hogy a Zemlja i Volja számos vezetője lebukott és letartóztatták őket. Ezzel kezdetét vette a szervezet bomlása, nem annyira a letartóztatások, mint inkább a propagandista taktikában való csalódás következtében. 1879-ben, a

Zemlja i Volja voronyezsi kongresszusa után a narodnyikok két szervezetre szakadtak. Az egyik a Csornij Peregyel (Fekete Újrafelosztás), a másik pedig a Narodnaja Volja (Népszabadság) volt.

Az első szervezetet Plehanov, P. B. Akszelrod és Vera Zaszulics vezette, céljuk az volt, hogy a földet felosszák a szegényparasztok között, hittek a parasztforradalomban és elítélték az egyéni terrort. A narodovolecek ezzel szemben nagyobb figyelmet szenteltek a terrorakcióknak, mert ebben látták a tömegek forradalmi mozgósításának eszközét.

1879-től a rendőrség körözte Plehanovot, így minden két-három hónapban változtatnia kellett az igazolványát. Elfogásáért vérdíjat tűztek ki. Ilyen körülmények között kénytelen volt ismét külföldre szökni. Plehanov 37 évet töltött száműzetésben: Svájcban, Franciaországban és Olaszországban. Kapcsolatba lépett a nyugat-európai szociáldemokrácia vezetőivel, Liebknechttel, Kautskyval, Jules Guesde-vel, alaposan tanulmányozta a forradalmi irodalmat és új harci módszereket keresett. Az emigrációban hatalmas érdeklődéssel olvasta a marxizmus megalapítóinak műveit, hasznosítani próbálta a munkásosztály forradalmi harcának, mindenekelőtt a nyugat-európai szociáldemokrata pártoknak a tapasztalatait.

A marxista irodalom tanulmányozása új korszakot nyitott életében. „Marx elmélete – írta később – Ariadne fonalaként vezetett ki bennünket azoknak az ellentmondásoknak a labirintusából, amelyekben gondolkodásunk vergődött..." A marxizmus tanulmányozása tette lehetővé számára, hogy helyesen értékelje a narodnyik mozgalom lényegét, ideológiáját, és kivesse magából az „orosz sajátszerűség" narodnyik mítoszát. Plehanov az elsők között látta meg, hogy az országban fejlődésnek indult a kapitalizmus és az orosz proletariátus kilépett az osztályharc színterére. A narodnyikság ezzel túlhaladott ideológiává vált, amely már nem tükrözte az országban bekövetkezett új gazdasági és politikai viszonyokat.

Plehanov már korábban megállapította, hogy a narodnyikok elszakadtak a munkástömegektől. Külföldi tartózkodása idején is-

merte el a proletariátusnak a felszabadító mozgalomban játszott vezető szerepét. A marxizmus nyugaton egyik győzelmet aratta a másik után, zászlaja alatt létrejöttek a proletariátus tömegpártjai. Plehanov vetette el a marxizmus magvait Oroszország talaján és húsz éven át a tudományos szocializmus következetes propagandistája volt.

Az orosz forradalmi gondolkodók munkáinak tanulmányozása Plehanovot közelebb hozta Marx elméletéhez, Marx és Engels műveivel való alapos megismerkedése pedig megszilárdította szocialista világnézetét. Az 1880-as évek elején a marxizmus forradalmi elméletével és az európai munkásmozgalom tapasztalataival felvértezve fokozatosan eltávolodott a narodnyik nézetektől.

1883-ban Genfben Akszelroddal, Vera Zaszuliccsal és másokkal együtt létrehozta az első orosz szociáldemokrata szervezetet, a Munka Felszabadítása csoportot, amelynek célja a tudományos szocializmus oroszországi propagálása és az orosz szociáldemokrata munkáspárt megszervezése volt. A Munka Felszabadítása csoport által közzétett „szociáldemokrata program" kimondta: „A munkásosztály gazdasági felszabadítását csupán úgy lehet elérni, ha a dolgozók köztulajdonába mennek át a termelési eszközök és termékek, és létrejön a társadalmi-gazdasági élet valamennyi funkciójának a társadalmi szükségletekkel összhangban levő szervezete. A radikális gazdasági forradalom maga után vonja a legalapvetőbb változásokat a társadalmi és nemzetközi viszonyok egész rendszerében. A nemzetközi termékcsere jelenlegi fejlődése szükségessé teszi, hogy ebben a forradalomban valamennyi civilizált társadalom részt vegyen. Ezért valamennyi ország szocialista pártja elismeri a modern munkásmozgalom nemzetközi jellegét és meghirdeti a termelők nemzetközi szolidaritásának elveit. A »Munka Felszabadítása« csoport magáévá teszi a volt »Nemzetközi Munkásszövetség« (Internacionálé) nagyszerű alapelveit és az egész civilizált világ dolgozóinak érdekazonosságát."

A Munka Felszabadítása csoport konkrét célt tűzött ki: „A tudományos szocializmus eszméinek terjesztése a marxi–engelsi iskola legfontosabb műveinek orosz nyelvre való fordítása és olyan

eredeti művek révén, amelyek a legkülönbözőbb felkészültségi fokú olvasó számára íródtak... A forradalmáraink között terjedő uralkodó tanok bírálata és az orosz társadalmi élet fontosabb kérdéseinek feldolgozása a tudományos szocializmus és Oroszország dolgozó lakossága érdekeinek szemszögéből."

Plehanov a narodnyik doktrínával ellentétben hangsúlyozta, hogy az értelmiség munkája döntően a lakosság fejlettebb rétegére irányul, „amilyenek például az ipari munkások".

A Munka Felszabadítása csoport ezeknek a feladatoknak eleget téve rövid idő alatt lefordította orosz nyelvre Marx és Engels „A Kommunista Párt Kiáltványa", „A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig", a „Bérmunka és tőke", „A filozófia nyomora" című munkáit, később pedig a „Louis Bonaparte Brumaire 18-ja", a „Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vege és egyéb műveket. Plehanov maga is sok művet fordított, köztük a „Kiáltványt": „Magamról elmondhatom, hogy a »Kommunista Kiáltvány« olvasása korszakot jelentett az életemben. Megihletett, és azonnal úgy döntöttem, hogy lefordítom orosz nyelvre." Amikor a fordítás elkészült, megírta ezt Lavrovnak és közölte vele azt az elgondolását, hogy jó volna megkérni Marxot és Engelst: írjanak előszót az orosz kiadáshoz. Lavrov helyeselte az elgondolást és Plehanov tanácsára a „Kiáltvány" szerzőihez fordult, akik pozitívan reagáltak a kérésre.

A Munka Felszabadítása csoport tagjai Marx és Engels műveinek oroszra fordításán kívül egy sor önálló műben is népszerűsítették a marxizmust, s marxista elemzését adták az orosz társadalmi viszonyoknak. Erre azért volt szükség, mert az orosz forradalmi munkásmozgalomban még mindig a narodnyik elmélet uralkodott. Ezek között a bonyolult történelmi körülmények között Plehanov elsőként mutatta ki, hogy a tudományos szocializmus Oroszország számára is az egyedül helyes forradalmi út. Plehanovnak és harcostársainak tevékenységét nagyra értékelte és támogatta Engels, akivel Plehanov baráti kapcsolatba lépett.

Lenin is hangsúlyozta, hogy a Munka Felszabadítása csoport elméletileg megalapozta az orosz szociáldemokráciát.

Oroszországban a marxizmus elterjedésének nemcsak az önkényuralom állta útját, hanem a narodnyikság is.

Az egykori elvbarátok elleni aktív harc jelzi kezdetét Plehanov ragyogó tudományos és publicisztikai tevékenységének. Ezekben az években egy sor elsőrangú művet írt a marxizmus alapvető kérdéseiről.

A szakításról tanúskodik „A szocializmus és a politikai harc" című, 1883-ban megjelent munkája. Ennek előszavában a szerző így írt: „Az olvasó figyelmébe ajánlott brosúra számos félreértésre, sőt ellenkezésre adhat okot. A »Zemlja i Volja« és a »Csornij Peregyel« irányzatával együttérző személyek azzal vádolhatnak engem, hogy letértem a narodnyikság útjáról. A forradalmi pártunkban létező más frakciók híveinek pedig esetleg nem fog tetszeni, hogy bírálom némely kedvelt nézetüket. Ezért szükségesnek tartok itt egy előzetes magyarázatot... Az a törekvés, hogy *a nép között* és a nép érdekében dolgozzunk és az a meggyőződés, hogy »a munkásosztály felszabadítása magának a munkásosztálynak az ügye kell legyen« – narodnyik mozgalmunknak ez a *gyakorlati* tendenciája továbbra is közel áll hozzám. *Elméleti* tételeit azonban valóban sok szempontból hibásaknak tartom. Külföldi tartózkodásom évei és a szociális kérdés figyelmes vizsgálata arról győzött meg engem, hogy a Sztyepan Razin lázadására vagy a németországi parasztháborúkra emlékeztető spontán népmozgalmak diadala már nem elégítené ki a modern Oroszország társadalmi és politikai szükségleteit, hogy népi életünk régi formái önmagukban hordozzák bomlásuk csíráit és ezért nem nőhetnek át »a legmagasabb rendű kommunista formába«, amennyiben nem hat rájuk közvetlenül egy erős és jól szervezett szocialista *munkás*párt. Ezért azt hiszem, hogy az orosz forradalmároknak az abszolutizmus elleni harc mellett arra kell törekedniük, hogy egy ilyen jövőbeli párt létrehozásának legalábbis az alapelemeit megteremtsék. Ennek az alkotó tevékenységnek a során szükségképpen át kell állniuk a modern szocializmus talajára, mivel a »Zemlja i Volja« ideáljai nem felelnek meg az ipari munkásság helyzetének."

A továbbiakban Plehanov megjegyzi, hogy a véleménykülönb-

ségek mit sem csökkentik „megbecsülését a nép felszabadításának valamennyi őszinte harcosa iránt".

Plehanov „A szocializmus és a politikai harc" című brosúrájának mottójául azt a marxi tételt választotta, amely szerint „minden osztályharc politikai harc".

A szerző a narodnyik irányzat tarthatatlanságát elemezve azt írja, hogy a narodovolecek programjukat a paraszti lakosság úgynevezett „ideáljaira" és követeléseire alapozták, ám ugyanakkor főleg a városi és ipari rétegekhez kellett fordulniuk, mivel éppen ezek voltak a legfogékonyabbak a forradalmi propagandára. A Narodnaja Volja forradalmi tevékenységének legalábbis együtt kellene járnia a szocialisták agyában végbemenő forradalommal, hangsúlyozza Plehanov. „Ha már felrobbantjuk a Téli Palotát, akkor vele együtt robbantsuk fel régi anarchikus és narodnyik hagyományainkat az orosz út »sajátszerűségéről« és az orosz faluközösség »szocialista jellegéről«."

Plehanov, miután kifejti a tudományos szocializmus alapvető eszméit és szembeállítja azokat a korabeli Oroszországban elterjedt narodnyiksággal és anarchizmussal, arra a következtetésre jut, hogy az orosz forradalmárok életbevágó feladata egyfelől a politikai szabadságért folytatott harc, másfelől pedig a proletariátus előkészítése majdani önálló és irányító szerepére. „Összekapcsolni két olyan lényegesen különböző dolgot, mint az abszolutizmus megdöntése és a szocialista forradalom, forradalmi harcot folytatni arra számítva, hogy a társadalmi fejlődésnek ez a két mozzanata hazánk történetében egybe fog esni egymással, azt jelenti, mint időben kitolni egyiknek is és másiknak is a bekövetkeztét – írta. – De e két mozzanat közelebb hozása csak rajtunk múlik. Követnünk kell a német kommunisták ragyogó példáját, akik a »Kiáltvány« szavai szerint »együtt küzdenek a burzsoáziával«, »mihelyt a burzsoázia forradalmi módon lép fel« az abszolút monarchia ellen és ugyanakkor »egyetlen pillanatra sem mulasztja el«. . ., hogy a munkásokban a lehető legvilágosabban tudatosítsa a burzsoázia és a proletariátus közötti kibékíthetetlen ellentétet."

Plehanovnak ez a brosúrája volt az első komoly csapás a narod-

nyik eszmeáramlatra, s fontos szerepet játszott abban, hogy megtisztult a talaj a marxizmus elterjedéséhez és győzelméhez, az oroszországi forradalmi szociáldemokrata munkáspárt megteremtéséhez.

A narodnyik eszmék helytelenségének és a tudományos szocializmus oroszországi elterjedése objektív szükségességének még mélyebb elemzését nyújtotta Plehanov „Nézeteltéréseink" című tanulmányában (1885).

Plehanov abból a tényből kiindulva, hogy Oroszország rálépett a fejlődés tőkés útjára, felszólította a különböző irányzatokhoz tartozó forradalmárokat: tegyenek le azokról a „kétségbeesett próbálkozásaikról, hogy újjáélesszék a régi szép idők forradalmi elméleteit" és emelkedjenek fel annak belátásáig, hogy „az orosz forradalom összeolvad a világszocializmussal". A szerző joggal állította, hogy a munkásosztály forradalma semmiképpen sem nőhet ki a kispolgári-paraszti szocializmusból. A faluközösség nem viheti tovább Oroszországot a kommunizmus útján. A kommunista mozgalom kezdeményezője ezért csak a munkásosztály lehet, amelynek felszabadítása csak saját tudatos erőfeszítései révén érhető el.

Plehanov „Nézeteltéréseink" című könyve magára vonta Engels figyelmét, aki elolvasása után így nyilatkozott róla Vera Zaszulicsnak: „... büszke vagyok rá, hogy az orosz ifjúság közt van egy párt, amely nyíltan és köntörfalazás nélkül elfogadja Marx nagy gazdasági és történelmi elméleteit és határozottan szakított elődeinek minden anarchista és némileg szlavofil hagyományával. S maga Marx ugyanilyen büszke lett volna erre, ha valamivel tovább él. Ez olyan haladás, amely nagy jelentőségű lesz Oroszország forradalmi fejlődése szempontjából."

Fontos szerepet játszott a marxizmus propagálásában Plehanov „A monista történelemfelfogás fejlődésének kérdéséhez" című munkája. Ebben filozófiai szempontból részletes bírálatát adja a narodnyik ideológiának. A tanulmányt 1895-ben legálisan sikerült kiadni Oroszországban. A homályos címadás szándékos volt, a cenzúra félrevezetését szolgálta. Az elgondolás sikerrel járt. Mire a

felügyeleti szervek rájöttek hibájukra, addigra a könyv példányait csaknem teljesen eladták. Valójában a műnek azt a címet kellett volna adni, hogy „A materialista történelemfelfogás védelmében", vagy „A marxizmus védelmében" – írta később Plehanov. Ezt a könyvet joggal tekintik a marxizmus egyik klasszikus alkotásának, amelyen, Lenin szavaival, „az orosz marxisták egész nemzedéke nevelődött".

Plehanov első marxista munkáiban nem csak bírálja a narodnyik irányzatot. E művekben a forradalmi harc hívei megtalálhatták az orosz marxisták konkrét akcióprogramját. Plehanov a fő feladatok meghatározásakor rámutatott arra a követelő szükségességre, hogy meg kell teremteni a munkásosztály forradalmi pártját. Mélységesen meg volt győződve arról, hogy az oroszországi proletár mozgalom kibontakozása elképzelhetetlen olyan harci szervezet nélkül, amely fel van vértezve a marxizmus tanításaival és képes arra, hogy irányítsa a tömegek forradalmi harcát és őket a régi világ ellen döntő rohamra vezesse: „A munkáspárt lehető leggyorsabb megalapítása az egyetlen eszköz a modern Oroszország valamennyi gazdasági és politikai ellentmondásosságának megoldására. Ezen az úton siker és győzelem vár ránk; minden más út csak vereséghez és tehetségtelenséghez vezet."

Plehanov tudományos és irodalmi tevékenysége mellett a nyolcvanas években tevékenyen részt vett a nemzetközi munkásmozgalomban is. Megerősödött kapcsolata a különböző országok szociáldemokrata pártjainak vezetőivel. Plehanovot kiemelkedő alkotásai, a nemzetközi szocialista kongresszusokon tartott beszédei és beszámolói miatt jelentős marxista teoretikusnak, a szociáldemokrata mozgalom egyik vezetőjének, az opportunizmus elleni harc kiemelkedő alakjának tartották.

1889 júliusában Párizsban zajlott le a II. Internacionálé alapító kongresszusa. A küldöttek között ott volt Bebel, Liebknecht, Paul Lafargue, Eleonor Marx-Aveling, az orosz szocialisták közül Plehanov és Akszelrod. Plehanov a felszólalásában kijelentette: „Talán furcsállják, hogy ezen a kongresszuson Oroszország képviselői is jelen vannak, pedig ott a munkásmozgalom, sajnos, mindmáig

túlságosan is gyenge. Mi azonban úgy gondoljuk, hogy a forradalmi Oroszországnak nemcsak nem szabad távol tartania magát a legújabb szocialista mozgalomtól, hanem ellenkezőleg, mostani közeledése nagy hasznot fog hajtani a világproletariátus ügyének."

A kongresszus után Plehanov Londonba utazott, s megismerkedett Engelsszel. A találkozásra emlékezve Plehanov elmondja: az az öröm jutott neki osztályrészül, hogy majdnem egy egész hétig mindennap hosszas beszélgetéseket folytathatott Engelsszel különböző gyakorlati és elméleti témákról.

Találkozásukat aktív levelezés követte. Plehanov egyik levelét ezekkel a szavakkal fejezte be: „Bocsásson meg, kedves tanítóm, hogy zavartam Önt", mire Engels a reá jellemző szerénységgel rótta meg Plehanovot: „Kedves Plehanov! Mindenekelőtt arra kérem, hagyja abba a tanítózást" – majd köszönetet mondott az orosz forradalmártól kapott információkért és válaszolt a kérdéseire. 1894-ben Plehanov egyik levelében ezt írta Engelsnek: „Életem fő feladatát az Ön és Marx eszméinek propagálásában látom."

Plehanovnak és csoportjának aktív tudományos, publicisztikai és szervezői tevékenysége lassanként meghozta gyümölcseit. Oroszországban egymás után alakultak a szociáldemokrata csoportok. Azok a forradalmárok, akiket a cári kormány kiutasított a nagyvárosokból, száműzetésük helyén alakítottak köröket.

A Munka Felszabadítása csoport tagjai azt a feladatot tűzték ki az értelmiség elé, hogy segítsen a munkásoknak történelmi küldetésük felismerésében, és segítse párttá szerveződésüket. Plehanov ebben látta az egyetlen eszközt „a modern Oroszország gazdasági és politikai ellentmondásainak megoldására". Ugyanakkor a csoport programja hibás tételeket is tartalmazott. Ide tartozik az agrárkövetelések elvontsága és a forradalom mozgatóerői kérdésének elhallgatása. Plehanov alábecsülte a parasztság forradalmiságát, ugyanakkor túlbecsülte a burzsoázia szerepét a cárizmus elleni harcban.

Plehanov, figyelembe véve az anarchizmusnak néhány nyugat-

európai ország forradalmi mozgalmára gyakorolt hatását, megírta az „Anarchizmus és szocializmus" című brosúrát, amely megjelent német és francia nyelven is.

„A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez" című könyvben bírálta a narodnyikok „hősök és tömeg" elméletét. Ez az elmélet tagadta a néptömegek szerepét és a történelmet csupán egyes kiemelkedő nagy emberek művének tekintette, s ezzel a tömegek politikai harcának tagadásához vezetett.

Plehanov kimutatta, hogy a tömeg és a hős elmélete a társadalmi fejlődés idealista, tudományellenes szemléletén alapszik. „Ki rombolta le a Bastille-t? Ki harcolt a barikádokon 1830 júliusában és 1848 februárjában? Ki döntötte meg Metternichet Bécsben? A nép, a nép, a nép, vagyis a szegény dolgozó osztály, vagyis főleg a munkások... Semmiféle szofizmával nem lehet letagadni azt a történelmi tényt, hogy a nyugat-európai országoknak a politikai felszabadulásért folytatott harcában a döntő szerepet a nép és csakis a nép játszotta." Plehanov a kommunizmus győzelmének elkerülhetetlenségét nem a hősök tevékenységével, hanem a történelem legforradalmibb osztálya, a munkásosztály önfeláldozó harcával hozza összefüggésbe.

Ugyanakkor kiemelte a személyiség jelentőségét is: a valóban nagy történelmi személyiség ereje éppen abban nyilvánul meg, hogy felismeri a történelmi folyamat törvényszerűségeit és tud ezekkel a törvényszerűségekkel összhangban cselekedni.

Az 1890-es években Éduard Bernstein és a szociáldemokrácia néhány más vezető személyisége a marxizmus továbbfejlesztésének ürügyén megtagadták a dialektikus materializmust. A bernsteinizmus gyorsan terjedt Nyugat-Európában és részben Oroszországban is, és komoly veszedelmet jelentett. Az európai szociáldemokrácia soraiban a revizionizmus még nem talált határozott visszautasításra. Lenin Plehanov érdemeit elemezve ezekre az esztendőkre utalva így ír: „...az egyetlen marxista, aki a következetes dialektikus materializmus szemszögéből megbírálta azokat a hihetetlen banalitásokat, amelyeket a revizionisták ezen a téren összehordtak, Plehanov volt".

1898-ban Plehanov közzétette „Bernstein és a materializmus" című cikkét, amelyet több polemikus munka követett, köztük a „Miért lehetünk hálásak neki?", a „Konrad Schmidt Karl Marx és Friedrich Engels ellen", a „Materializmus vagy kantiánizmus? stb. című tanulmányok. Plehanov így írt Kautskynak: „Ön bizonyosan úgy fogja találni, hogy nem voltam eléggé kedves Bernsteinhez és Schmidthez. És Önnek igaza lesz ebben. Vegye figyelembe azonban, hogy számomra ezek az urak a marxizmus legdühödtebb ellenségei..."

A II. Internacionálén belüli opportunista irányvonal fő képviselői Oroszországban az „ökonomisták" és a „legális marxisták" voltak. Plehanov mint a marxizmustól idegeneket leplezte le az „ökonomisták" tanait, akik a munkásosztály politikai pártjának létrehozása ellen léptek fel. A „Sztruve úr mint a társadalmi fejlődés marxi elméletének bírálója" című cikkben szellemesen határozta meg a „legális marxisták" működésének lényegét, amikor azt a marxizmus burzsoá paródiájának nevezte. Mind az „ökonomisták", mind pedig a „legális marxisták", hangsúlyozta Plehanov, Bernstein követői, az ő opportunista és revizionista nézeteit propagálják Oroszországban.

Plehanov számos megállapítása ma is modernül hangzik, mintha csak a mai „demokratikus szocializmus" vagy „népi kapitalizmus" stb. elmélete ellen irányulnának. Nem veszített jelentőségéből mind a mai napig kantiánizmus-kritikája sem. Plehanov feltárta a kanti filozófia lényegét és megmagyarázta, hogy miért válhatott a kantiánizmus a revizionizmus filozófiájává. „A kantiánizmus – írta – nem a harc filozófiája, nem a cselekvés embereinek filozófiája. Ez a felemás emberek filozófiája, a kompromisszum filozófiája."

Plehanov, bár sokat foglalkozott a nemzetközi munkásmozgalom fejlődésének kérdéseivel, sohasem szakította meg kapcsolatait hazájával. Ezek különösen akkor erősödtek meg, amikor Lenin vezetésével kibontakozott a harc az új típusú proletárpárt létrehozásáért.

Plehanov és Lenin első találkozására 1895 tavaszán került sor,

amikor Lenin Svájcba utazott, hogy felvegye a kapcsolatot a Munka Felszabadítása csoport tagjaival és tárgyalásokat folytasson munkáslapok kiadásáról. Lenin mély benyomást keltett a Munka Felszabadítása csoport tagjaiban. Plehanov, aki általában fukarkodott a dicséretekkel, így írt feleségének Leninről: „Megérkezett ide egy fiatal elvtárs, nagyon okos, nagyon művelt és szónoki képességekkel is rendelkezik. Mekkora szerencse, hogy forradalmi mozgalmunkban ilyen fiatalemberek vannak."

G. M. Krzsizsanovszkij emlékezése szerint Plehanov azt állította, hogy sokéves külföldi tartózkodása alatt igen sok emberrel találkozott Oroszországból, de senkihez sem fűz annyi reménységet, mint a fiatal Uljanovhoz. Plehanov dicsérte „Vlagyimir Iljics elképesztő műveltségét, forradalmi világnézetének egységes voltát és pezsgő energiáját".

A találkozás új szakaszt nyit a Munka Felszabadítása csoport tevékenységében. A csoport szorosabb kapcsolatba kerül az oroszországi forradalmi mozgalommal, mindenekelőtt a Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására csoporttal. Lenin nem sokkal a száműzetéséből való visszatérése után, 1900-ban Svájcba utazik, hogy megállapodjon Plehanovval és a Munka Felszabadítása csoport más tagjaival az *Iszkra* kiadásáról.

Lenin és Plehanov között azonban már ebben az időszakban is súrlódások támadtak a forradalmi taktika, a Sztruvéhoz, a liberális burzsoázia ideológusához való viszony és a szerkesztőség összetétele kérdésében. A nézeteltérések egy részét végül sikerült kiküszöbölni. Az *Iszkra* szerkesztőségében azonos jogokkal foglalt helyet Lenin, J. O. Martov, Potreszov, Plehanov, Akszelrod és Zaszulics. Az újság harcot indított az „ökonomisták" ellen. A Munka Felszabadítása csoport teljességgel támogatta ezt a harcot és Plehanov, Oroszország első marxistája, Lenint „pártunk egyik legfontosabb vezetőjének" nevezte.

Lenin aktív tevékenységének köszönhetően a szociáldemokrata körök és bizottságok párttá egyesültek. A párt programtervezetének megírásával Plehanovot bízták meg, az agrárprogram és a szervezeti szabályzat kidolgozásával Lenint. Már itt megmutat-

koztak a kor két vezető marxistája közötti komolyabb nézeteltérések. Lenin jogos és éles bírálatnak vetette alá a plehanovi programtervezet néhány pontját, amelyekből hiányzott az orosz kapitalizmus jellemzése és a proletariátus diktatúrájára való utalás. Plehanov nem értett egyet a föld államosításának lenini eszméjével. A II. pártkongresszus idejére azonban az *Iszkra* szerkesztőségi tagjai egyetértésre jutottak.

Az *Iszkra* nagyarányú elméleti és szervezési munkájának köszönhetően 1903-ban sor került az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (OSZDMP) II. kongresszusára, amely kezdetét jelentette a párt bolsevik és mensevik szárnyra való megoszlásának. A kongresszust Plehanov nyitotta meg. Büszkén jelentette ki, hogy a szociáldemokrata párt „elméleti és gyakorlati vonatkozásban egyaránt a legerősebb párttá vált az Oroszországban létező forradalmi és ellenzéki pártok közül".

De már két hónappal a kongresszus után Plehanov elindult az opportunizmus irányába. 1903 őszén bevette az *Iszkra* szerkesztőségébe valamennyi régi szerkesztőt, és ezzel megszegte a II. pártkongresszus ide vonatkozó határozatát. Lenin tiltakozása jeléül elhagyta a szerkesztőséget. Ennek következtében az *Iszkra* az 52. számtól mensevik lett, maga Plehanov pedig azt hirdette, hogy meg lehet békülni az opportunistákkal, akiket nem is olyan régen még szenvedélyesen bírált.

1903-tól kezdve a Plehanov vezette mensevikek a nemzetközi opportunizmus orosz változatát képviselték. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy Plehanov nem értette meg az új korszaknak, az imperializmus és a proletárforradalmak korszakának jelentőségét, nem értette meg a proletariátus és a parasztság szövetségének jelentőségét és a proletariátus vezető szerepét mind a polgári demokratikus, mind pedig a szocialista forradalomban. Negatív befolyást gyakorolt Plehanovra a gyakorlati orosz munkásmozgalomtól való sokéves távollét és a II. Internacionálé jobboldali vezéreihez fűződő kapcsolata.

Az 1905–1907-es forradalom éveiben Plehanov a taktika kérdésében mensevik álláspontra helyezkedett. Mivel ez a forradalom

polgári jellegű, vallotta, ezért vezetője és legfőbb mozgatóereje csakis a burzsoázia lehet. A munkásosztály nem adhatja ki a fegyveres felkelés jelszavát, nem törekedhet a proletariátus és a parasztság demokratikus diktatúrájának megteremtésére, mivel ezzel csak elriasztaná a liberális burzsoáziát és csapást mérne a forradalomra. A munkásosztálynak az a feladata, hogy segítsen a liberális burzsoáziának a hatalom megragadásában. „Nem kellett volna fegyvert ragadni" – mondta a moszkvai decemberi fegyveres felkelés idején.

Plehanov tehát nem értette meg az ország történelmi helyzetének sajátosságait, nem vette figyelembe, hogy az első orosz forradalom olyan körülmények között bontakozott ki, amikor a burzsoázia már nem állhatott a forradalom élére. Plehanov nem hitt abban, hogy az oroszországi munkásosztály elég erős lesz a forradalom vezetéséhez, magával képes sodorni a parasztságot, és ezért tagadta a proletariátus hegemóniáját a polgári forradalomban.

Lenin Plehanov 1903 előtti érdemeit és az 1905-ös forradalom során elkövetett taktikai hibáit mérlegelve írta, hogy elméleti munkássága – „különösen a narodnyikok és az opportunisták bírálata – maradandó vívmányai egész Oroszország szociáldemokráciájának, és semmiféle »frakciószellem« nem vakíthat el az »értelemnek« csak némi »fizikai erejével« is rendelkező embereket annyira, hogy megfeledkezzenek e vívmányok fontosságáról, vagy éppenséggel tagadják ezek fontosságát. De mint az orosz szociáldemokraták politikai vezére az oroszországi polgári forradalomban, mint taktikus – Plehanov minden kritikán alulinak bizonyult."

Az 1905-ös forradalom után Plehanov helyes álláspontot foglalt el, s a bolsevikokkal együtt fellépett a likvidátorok ellen, harcolt a marxizmus machista revíziója ellen is. „Harcos materializmus" című munkája jelentős szerepet játszott ennek a reakciós filozófiai áramlatnak a szétzúzásában. Lenin Plehanov nagy érdemeként értékelte a machizmus (és a likvidátorság) elleni harcát, de ugyanakkor bírálta is fellépésének hiányosságait és azt a törekvését, hogy a machizmus bírálatát a bolsevikok ellen fordítsa.

Plehanov nem tudott helyes álláspontot kialakítani az első világháború éveiben sem. Nem értette meg, hogy a háború Oroszország és szövetségesei részéről is imperialista jellegű, hanem védelmi, tehát igazságos háborúnak fogta fel azt, és síkraszállt a cári Oroszországot védelmező „honvédő" taktika mellett. A háború jellegének helytelen megítélése következtében Plehanov azonosította az akkor uralmon levők önző érdekeit a haza érdekeivel, és azt hitte, Oroszország érdekeinek védelme egyet jelent a kormány védelmével. Lenin kíméletlenül bírálta Plehanovot, rámutatva, hogy szakított a marxizmussal és nem értette meg mindama változások mélységét, amelyeket az új korszak, az imperializmus hozott magával.

Plehanov nem követte a bolsevikokat akkor sem, amikor azok a népet a tőkések és földesurak ellen vezették harcba. Az 1917. februári forradalom után hazatért, de a kialakult új helyzetet nem tudta helyesen értékelni, fellépett Lenin „Áprilisi tézisei" ellen, nem helyeselte, hogy a bolsevikok irányt vettek a szocialista forradalomra. Tekintettel Oroszország gazdasági és kulturális elmaradottságára, abban sem hitt, hogy sikerül felépíteni a szocializmust.

Plehanov a Nagy Októberi Forradalmat értetlenül és bizalmatlanul fogadta. Továbbra is úgy vélte, Oroszország még nem érett meg a szocialista forradalomra, a II. Internacionálé dogmáit hajtogatta, amelyek szerint a proletariátusnak csak akkor szabad kezébe venni a hatalmat, ha többséget alkot az országban.

Később a *Jegyinsztvo* című lapjában hiábavalóan próbálta bizonyítani tételeit. Amikor azonban az eszer Szavinkov felajánlotta, hogy álljon élére annak a kormánynak, amelyet a fehérgárdisták a forradalom leverése esetén akartak létrehozni, Plehanov ezt válaszolta: „Életemből negyven évet adtam a proletariátusnak, hát nem én leszek az, aki majd közéjük lövet..." Később, mikor a *Jegyinsztvo* és a csoport tagjai a szovjethatalom közeli végét jósolták, Plehanov azt felelte, hogy „a bolsevikok hosszú időre, talán örökre kezükbe vették a hatalmat".

1917–1918 telén Plehanov megbetegedett és kórházba került.

Azután Finnországba utazott, s ott kezelték egészen 1918. május 30-ig, haláláig.

Plehanov holttestét Petrográdra szállították és a volkovói temető írók parcellájában temették el, végakaratának megfelelően Belinszkij sírja mellé.

Plehanovnak komoly hibái ellenére hatalmas érdemei vannak az orosz és a nemzetközi forradalmi mozgalom fejlődésében. „Kritikai megjegyzések a nemzeti kérdéshez" című, 1913-ban megjelent cikkében Lenin hangsúlyozta: „Két nemzeti kultúra van minden nemzeti kultúrában. Van egy olyan nagyorosz kultúra, amelyik a Puriskevicsek, a Gucskovok és a Sztruvék kultúrája, de van egy másik nagyorosz kultúra is, amelyet Csernisevszkij és Plehanov neve jellemez."

Később, erre a kérdésre visszatérve Lenin azt írta: „*nem válhat* öntudatos, *igazi* kommunistává az, aki nem tanulmányozza – igenis *tanulmányozza* – Plehanov valamennyi filozófiai írását, mert ez a marxizmus egész nemzetközi irodalmának a legjava".

Engels, F.: A társadalmi reform előrehaladása a kontinensen. MEM 1. köt.
Engels, F.: Fourier töredékes munkája a kereskedelemről. MEM 2. köt.
Marx, K.–Engels, F.: A Kommunista Párt Kiáltványa. MEM 4. köt.
Engels, F.: Proudhon. MEM 6. köt.
Engels, F.: Karl Marx. MEM 16. köt.; MEM 19. köt.
Marx, K.: Proudhonról. MEM 16. köt.
Marx, K.: Polgárháború Franciaországban. MEM 17. köt.
Marx, K.–Engels, F.: A Szocialista Demokrácia Egyesülése és a Nemzetközi Munkásszövetség. MEM 18. köt.
Engels, F.: A lakáskérdéshez. MEM 18. köt.
Marx, K.: A gothai program kritikája. MEM 19. köt.
Engels, F.: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig. MEM 19. köt.
Engels, F.: Eugen Dühring úr tudomány-forradalmasítása. MEM 20. köt.
Lenin, V. I.: Kik azok a „népbarátok" és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen? LÖM 1. köt.
Lenin, V. I.: Friedrich Engels. LÖM 2. köt.
Lenin, V. I.: Pártunk programjának tervezete. LÖM 4. köt.
Lenin, V. I.: Mi a teendő? LÖM 6. köt.
Lenin, V. I.: Előszó W. Liebknecht „Semmiféle kompromisszumot, semmiféle választási egyezményt!" című brosúrájának orosz fordításához. LÖM. 14. köt.
Lenin, V. I.: Marxizmus és revizionizmus. LÖM 17. köt.
Lenin, V. I.: A marxizmus három forrása és három alkotórésze. LÖM 23. köt.
Lenin, V. I.: August Bebel. LÖM 23. köt.
Lenin, V. I.: A narodnyikok Ny. K. Mihajlovszkijról. LÖM 24. köt.
Lenin, V. I.: Karl Marx. LÖM 26. köt.
Lenin, V. I.: Állam és forradalom. LÖM 33. köt.
Karl Marx Életrajz. Kossuth Könyvkiadó 1971.
Friedrich Engels Életrajz. Kossuth Könyvkiadó 1974.

Csubinszkij, V.: Wilhelm Liebknecht. Kossuth Könyvkiadó 1976.
Heym, S.: Lassalle. Életrajzi regény. Gondolat 1977.
Chambers, R. W.: Morus. Gondolat 1971.
Zsigmond László: Claude-Henri de Saint-Simon. Akadémiai Kiadó 1977.
Bebel, A.: Charles Fourier élete és eszméi. Gondolat 1962.
Pirumova, N.: Bakunyin. Kossuth Könyvkiadó–Kárpáti Könyvkiadó 1979.
Bebel, A.: A nő és a szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1976.
Campanella, T.: A Napváros. Gondolat 1959.
Meslier abbé testamentuma. Kossuth Könyvkiadó 1961.
Morus, T.: Utópia. Helikon 1963.
Saint-Simon válogatott írásai. Gondolat 1963.
Fourier, Ch.: A négy mozgás és az általános rendeltetések elmélete. Gondolat 1977.
Jaurès, J.: Válogatott beszédek és írások. Kossuth Könyvkiadó 1973.
Csernisevszkij, Ny.: Válogatott filozófiai művei. Akadémiai Kiadó 1979.
Plehanov, G.: A monista történetfelfogás fejlődésének kérdéseihez. Szikra 1950.
Plehanov, G.: A személyiség történelmi szerepének kérdéséhez. Szikra 1947.
Plehanov, G.: Válogatott filozófiai írásai. Kossuth Könyvkiadó 1972.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
A kötetet Sipos Attila szerkesztette
A borító, a kötésterv és a tipográfia Jordán Kati munkája
Műszaki vezető Aranyi Imre
Terjedelme 17,2 (A/5) ív

Дмитрий Васильевич Валовой
Генриэтта Евгеньевна Лапшина

ИМЕНА НА ОБЕЛИСКЕ
(На венгерском языке)

Совместное издание издательств им. Кошута (Будапешт, ВНР) и «Карпаты» (Ужгород, Украинская ССР)
Перевод Дьердя Далоша. Редактор Аттила Шипош
Художник Кати Йордан

Информ. бланк № 1303.

Формат 84 x 108 1/32. Бум. офсетная № 1. Печать офсетная. Усл. печ. л. 18,06. Усл. кр.-отт. 18,48. Уч.-изд. л. 16,81. Тираж 8000 экз. Заказ № 3—41. Цена 2 р. 03 к.
Отпечатано с диапозитивов Фотонаборного предприятия (Будапешт, ВНР) Киевской книжной фабрикой «Жовтень», 252053, Киев, ул. Артема, 25.

36,-Ft